

ઉપોદ્ધાતં.

ગૂજરાતીનો અભ્યાસ ગૂજરાતી ભણનારાઓમા વધારે ને વધારે આદરે
તો નય છે, તેથી હોરા કત્યાદયી પ્રેરાધનેજ આ આવૃત્તિનું કામ
માં લેવાયુ છે.

આ પહેલાં, સંશોધક વૃત્તિથી એકીઠ યથેતાં કવિ પ્રેમાનન્દના કાવ્યો-
નવલરામભાઈનું 'મામેર', રા. મેઠી તથા રા. મહેતાના 'નળાખ્યાન'નાં
કડવાં, તથા રા. અંબાલાલ ભાનીનું 'સુમદ્રાહરણ' મળી, એ દિશામાં આ
જ પ્રયત્ન છે.

એમા એક અભ્યાસકની દૃષ્ટિએ જોઈએ જરૂરનું લાગ્યું, તેટલું 'બધુ' એ
કિંટું કરીને મૂક્યું છે. મઠને ભય રહે છે કે કેટલુંક વધારે પડતું એ આ
આવૃત્તિમા પે'શી જવા પામ્યું હોય અને કેટલુંક અગત્યનું રહી એ ગયું હોય.
આ આવૃત્તિનું સવિધ્યમાં ફરીથી ચાંજેણું (માંતિંગ) કરવાને યોગ આવશે,
ઉપયોગનું જ લખાણ રહેવા પામશે, એમ આશા જતાવીને હમણું તો
તોપ માનવો પડે છે. સુધારા વધારાને પુષ્કળ અવકાશ છે એમ નહીંવા
તા આ બાલકને હમણા રમવું મૂક્યું છે.

'સુદામા ચરિત્ર'ની, સુલોમા ચલાવવા પ્રસિદ્ધ યથેલી ત્રણ આવૃત્તિ-એક
જોકાટના મંગળજી હરજીવન એકાની, બીજી એમ-સી. કેકારીની અને ત્રીજી
કનુસુખરામ મહેતાની-એ ત્રણ છતા, આ આવૃત્તિનો એમા ઉમેરો કરવાનું
હલસ ખેડવા જેવું, આમા શું શું નવું દાખવ કર્યું છે તે દ્રઢમા જણાવીએ -

(૧) મૂલકાવ્યનો પાઠ હાથપ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરેલો છે. અને
સં ૧૭૯૫ ની પ્રતના સમયની જોડણી કાયમ રાખી છાપ્યો છે ભાવાર્થ
રફ લક્ષ રહે એ હેતુથી બાજુ ઉપર અર્થસંક્ષેપ (margin) આપેલો છે.
સ્તુત કાવ્યના નાયકનું વિદ્યાર્થી જીવન તથા શ્રીકૃષ્ણ મેત્રિનો પૂર્વ સંબંધ
પાપનારી સુદામા-પૂર્વકથા પ્રેમાનન્દે હસમ અ. ૪૫ માં આપેલી છે હોનો
રિચય મૂલ કાવ્ય વાચનારને હજ મશે એમ માની તે દાખલ કરી છે. પ્રસ્તુત
કાવ્ય સાથે આ ભાગ સાળાઓમા ચલાવવા ઉપયોગી થશે એમ ધારીએ છીએ.

(૨) કવિનું કવિ-હૃદય, હોમનો જમાનો, અને હોમનો સમાજ આખે-
જ વર્ણકની આખ આગળ ખડાં ધાય તોજ કાવ્યની ખૂબીઓની ચયાચોગ્ય
દર થાય. જેમ કોઈ દેવકથાનો પાઠ કરતા પહેલાં એ દેવનું કવચ, ન્યાસ,
મર્જલા, કીર્તક, ધ્યાન વિગેર પ્રારંભક ક્રિયાઓ રાખેલી હોય છે તેમ કવિના
વ્યવસનો આસ્વાદ લેતા પહેલા પણ કેટલુંક લાગી લેવું અગત્યનું છે. આ
હિં ધ્યાનમાં રાખીને અસ્તાવતા થાતક છે.

(૩) દીક્રા-વિસ્તૃત વિવરણ વાળી મંદિર-દીક્રા નથા અંગેષ્ટ No મળતી ધાદીથી લખાઈ છે. હતા પેટવાક આધાર, મૂલ મંદિરમા આપવાથી સ ન્ય વાચકને એ અગમ્ય થઈ જશે એવી બીજીથી સાશ્વત્ જનરાત્રીમા અ છે ગામાન્ય રાજદાર્ય ઉપરાત રાજસિદ્ધિ-વ્યુત્પત્તિ, રત અલંકારનું નિર્દર્શન નિ, કયા પ્રસંગોની ગમગમ વાતો, દલિના ખીલ મળેલા સાથે ' વંચાવતા (parallel) વિચારો-એ બધું આપવા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપાયું

(૪) પરિશિષ્ટો-આ આટલિની ખાસ વિશેષતા છે એમા ચાર પ્રસિદ્ધ અને ચાર પ્રસિદ્ધ 'સુદામા' મળેલી વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે, જે આ સમ્પત્તિ દુર્લભત્વક દષ્ટિને કેળવવામા ઉપયોગી થયા જગત નદી રહે આક ગિષ્ટોનો પરિચય પ્રસ્તાવનાના (૪) ભાગમા દર્શાવે છે.

(૫) ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિના ઉત્તિદાસ લખે નજર રહે એ હેતુથી સ તથા પ્રાકૃતમાથી રાખેલો દેરી ભાષામા ઉતરી આવતા જે જે વિકાર પામે જ પતાવવા રાજ-સિદ્ધિનો વિષય પૂર્તિમા ઉમેર્યો છે; ભાષાના ઉત્તિદાસમા રો કરવા જેવો અભ્યાસક્રમો ઉદેશ, આથી સધારો એમ ધારણા છે

(૬) કવિની મનોગત ભાવનાને રંગની પીંછીથી પ્રત્યક્ષ કર ચિત્રકાર છે સુન્દર રાજસિદ્ધિનો લાવ મનમા ઉતારી, સહકથી ચિત્રકાર ભાવને પીંછીથી પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. આ વાત ધ્યાનમા રાખી, જો રાજ સુચના નીચે જો રવિશંકર પડિત ખી એ એ ચાર ચિત્રો દોર્યા ચિત્રોના ઉમેરાથી ધારેલો હેતુ પાર પડેલો હોય તેો સાર.

ચિત્રોથી આટલિની કિંમતમા ૮-૪-૦ જેટલો વધારો થયો છે, જેટલું અગમ્ય રાખવાનું ન જમ્યાથી અથે એખમ બોધ્યું છે

આ આટલિમા આટઆટલી વીગતો લેગી કરવા હતા સામાન્ય જ સમાજ, તેમજ સાળા, પાઠશાળા કે મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય એવું સાદિત્ય રજૂ કરવા પ્રયત્ન થયો છે.

આ પ્રયાસને ગૃહસ્થાતના સર્જનો વધાવી લે, તેો દલિના ખીલ હાથે પણ આવી આટલિ દાઢવાનું મન થાય એ સ્વભાવિક છે હવે કેટલે અ શિષ્યવર્ગની તેમજ ગૃહસ્થાતી તરફ પક્ષપાત ધરાવનાર વાચકોની જરૂરીયા આ પુસ્તકથી પૂરી પડી શકે છે તે જેવાનું હાથ અનુભવી સાક્ષરોનું હારણ કે ગમે તેટલું લખ્યા હતા પણ કવિદલિયુકે કાવિદાસની જેમ, એ પણ ધડી ધડી થાય છે કે—

‘ આપરિતોષાદ્ વિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ । ’

આ આટલિને આ ઉવટના રૂપમા તૈયાર જેવાનું, કેટલાક મિત્રો રાહાય વગર ખની શક્ય ન હોત. ‘સુદામા ચરિત્ર’ની પ્રતો, પોતાની તેમ ગૃહસ્થાત વર્નાકુલર સોસાયટીમાથી મેળવી આપીને, તથા જગતમા

માની પ્રતિભા પરિશિષ્ટમા પહેલી નંબર ઉપયોગ કરવા દેધને રા. ત્રણ પારખ બી એ એ મદારા કાર્યમા મદને બહુજ ઉત્સાહ આપ્યો છે. ધનો તથા ઠાણીવદમી લાયબેરીમાથી ત્રણ પ્રતો લાવી આપવામા મદારા પ્રો. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક એમ. એ એ બહુદય કર્તુ' છે. આભાર માનવાની આ તક હું લઉં છું.

એન્ટ્રલ લાયબેરીના સચદમાથી સં. ૧૭૮૧ ની પ્રત જેવા દીધા બદલ પરિશિષ્ટ ૧ તથા ૫ મા છાપેલી પ્રતો, ઉપયોગમા લેવા દીધા બદલ મે. ૨ સાહેબનો ઉપકાર માનવાની હું રત લઉં છું. ઉપલા બે પરિશિષ્ટો રવાનગીથી ન પહેલી વાર પ્રસિદ્ધિમા આવે છે તે માટે પણ એમનો માનવો ધટે છે.

પુસ્તકના સબધમા પ્રો. કેશવલાલભાઈ તથા પ્રો. નરસિંહરાવભાઈએ હી સૂચનાઓ વખતે વખત આપી પોતાના સંગીન અભ્યાસનો મદને આપ્યો છે તે બદલ હું હૈમનો કણી છું. પ્રો. અતિસુખરાવ ત્રિવેદીની થી રાખ્ધ સિદ્ધિનો સમાવેશ પૂર્તિમા કરી રાખ્યો છે તે માટે હૈમનો ભારી છું રા. બાબુસુખરામ મહેતા, રા. અંબાલાલ બની બી એ. રા. લાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ બી એ. તથા મદારા મિત્રો પ્રો. ત્રિન્તીપાલ માલ ઓફ રા. જગજીવન દયાળજી મોદી, છોરાલાલ પુરાણી એમ. યા રા નાનુકલાલ નંદલાલ ચોક્ષી એ સર્જનાને આ પ્રસંગે ન સભાર' નચણો ન કહેવાઈ.

ચિત્રોના બ્લોક સબધી પ્રો. પુરાણીની મહેનત બૂલાય લેમ નથી ટીકા લખનામા રસભેર મદદ કરનાર મદારા સદાન્યાથી મિત્ર રા. નાય બહરીનાથ શાસ્ત્રી. બી એ. નો બૂલો ઉપકાર હું અહીં માની લઉં છું. ઉપકારની ચાહી લાબી થવા છતાં, અંતમા મદારા ભાઈઓની સદાય પ્રહાનુભૂતિ સભાર્યા સિવાય આ કપોદ્ધાત મદારાથી બંધ થઈ શકે નહીં. માપવાનું કામ ઉતાવળથી થયેલું હોવાથી છાપની મુખ્ય ભૂલોની ચાહી પડી છે, તે લેઈ જવા વિનંતિ છે.

ડીઆર, વડોદરા,
૧૮ મુદ્રવ એકાદશી
મ. ૧૯૭૮

મંજુલાલ મજમુદાર

નીચેનાં ગ્રાંથો ઉપગ્રાંથો લીધી છે:—

૧. સા. ગોવર્ધરામભાઈનો
Classical Poets of Gujarat નો નિબંધ.
૨. સા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરીકૃત
Milestones in Gujarati Literature.
૩. કવિ નર્મદાસંકરનો 'નર્મદા કાવ્ય'.
૪. સા. નરવરામભાઈનું 'આમેર'.
૫. પ્રો. કેશવલાલ મુવનો
'ગ્રેમાનન્દના જીવનના પાંચ પ્રસ્તાવ' નો નિબંધ.
૬. સા. અંબાલાલ વાનીએ લખેલી
'સુમદ્રા દરજી' ની પ્રસ્તાવના.
૭. સા. અંબાલાલ વાનીના 'સુદામા ચરિત્ર' ઉપર
સમાલોચક પ્ર. ૮-૯ માં છપાયેલા ચાર લેખો.
૮. પ્રો. આનંદરાંકર મુવની
'હિન્દુ ધર્મની આજપોથી'
૯. સા. બ. હમજાસંકર ત્રિવેદીનું 'બૃહદ્ બ્યાકરણ'
૧૦. પ્રો. નરસિંહરાવ દીવડીયાનો
'ગ્રેમાનન્દનાં નાટકો' નો નિબંધ.
૧૧. સા. બ. હરગોવિન્દલાલ કાંચવાળાનો
ભાવજીનો 'દસમસ્કંદ'
૧૨. ભાવજીકૃત 'કાદમ્બરી પૂર્વ-ભાગ'
પ્રો. કેશવલાલ મુવની આવૃત્તિ.
૧૩. સા. ભાનુસુખરામ મહેતાનો 'ગ્રેમાનન્દ.'
૧૪. સા. રામલાલ સુનીલાલ મોદીનો 'ગ્રેમાનન્દના સમયની ભાષા'નો
લેખ. વસન્ત પુ. ૧૪, અંક ૨.
૧૫. પહેલી બે સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખોનાં ભાષણ.
૧૬. ધામન પંડિત કૃત પ્રકરણ—
સંશોધક; જનાર્દન ઘાલાજી મોડક. ઘં. ૯.

અનુક્રમણિકા.

૧. ઉપોદ્યાત. ' ... ' ... ' ... ' ... ' ...
૨. મેળવી જોયેલી પ્રતોની યાદી-ધૂળધોયાના બે બોલ.
૩. અસ્તાવના :—

સ્વતંત્ર પૃષ્ઠ.

(૧.) પ્રેમાનન્દ-યુગ

સાહિત્ય એટલે શું ? લેખકો-સાહિત્ય સેવકોઃ બહુ
ગૂજરાતીનો યુગ વિક્રમનું સોળમું-સત્તરમું સદ્કુંઃ
સંક્રાન્તિયુગના ઇતિહાસમાં દ્રષ્ટિઃ છંદોગીયર સાહિત્ય-
સેવા વિક્રમનું અસાડમું સદ્કું. પ્રેમાનન્દ-યુગઃ ભાષા-
ભક્તિની સુરણા મરીબડી ગૂજરાતીઃ ગૂજરાતીનો નવો
ફાલઃ લોકાનુરંજક કવિઓઃ ધાર્મિક (૧) કવિતાઃ
કવિઓની કલ્પના-સૃષ્ટિ

(૨) કવિજીવનની અને લેખના સમયની સંવતવાર નોંધ

(૩) પ્રેમાનન્દ અને લેખની કવિતા — ...

જન્મઃ ન્દાનપણુઃ કાવ્ય પ્રસાદીઃ શુરનો આદેશઃ ઉદર
નિમિત્ત પરદેશઃ પુરાણી પ્રેમાનન્દઃ કથા કહેવાની છતાઃ
કવિની આર્થિક સ્થિતિઃ નિરભિમાની મદ્દાકવિઃ સ્વતંત્ર
કવિઃ ભાષા-યજ્ઞના અર્ધવર્ચુ-વરુણીઃ શિષ્યોનું કાર્યઃ
આખ્યાનોઃ આખ્યાનોનું વસ્તુઃ પ્રેમાનન્દના પુરો-
ગામીઓઃ રચવાની ઝડપઃ આખ્યાનોનો મહિમાઃ
નાટકો-સંભવાસંભવઃ સામળમદ્દ સમકાલીન ખસઃ
કવિના સમયની ભાષાઃ દેશીબદ્ધ કવિતાઃ કવિનાં
પાત્રોઃ મૈત્રી.

(૪) સુદામા ચરિત્ર-એક સમાલોચનો-પરિશિષ્ટોના પરિચય સમેત :—

સુદામાકથાની મોહિનીઃ કવિઓનું કાવ્ય-પ્રયોજનઃ સુંદ-
રની સુદામાકથાઃ મોતીરામની સુદામાપુરીઃ સુદામાનું
આખ્યાન-ગદ્યમા ભાગવતકારનો ઉદ્દેશઃ સોમકૃત સુદા-
માસાર બીમ કૃત સુદામા-કથાઃ નરસિંહમહેતાકૃત સુદા-
માચરિત્રઃ ભાલજીનું સુદામાચરિત્રઃ જમનાયનો સુદામા

૨

૧)

ગ્રેમાનન્દનું સુદામાચરિત્ર : સરખામણી : વામન પંડિતનું
સુદામચરિત્ર : દેવિ ઉપર મરાઠીની અસર : સુદામ-
ચરિત્રનો કાવ્ય-વિસ્તાર.

કાવ્યના ત્રણ ખંડો : ખંડ ૧ યો—ભાગવત-નરસિંહ
મહેતા, ભાવણ, ગ્રેમાનન્દ : ખંડ ૨ ને—ભાગવત, ભાવણ,
જયન્નાથ, નરસિંહ મહેતા, ગ્રેમાનન્દ, ભાવણ : ખંડ
૩ ને—ભાગવત, નરસિંહ મહેતા, ગ્રેમાનન્દ,

૪. ગ્રેમાનન્દકૃત સુદામા-પૂર્વકથા.	૫૧
૫. ગ્રેમાનન્દકૃત સુદામાચરિત્ર:—				મૂલ	૬૧
				પૃષ્ઠ	પૃષ્ઠ
કડવું ૧ હું	૧	૩૧
કડવું ૨ જી	૨	૪૦
કડવું ૩ જી	૫	૪૬
કડવું ૪ મું	૭	૫૦
કડવું ૫ મું	૯	૫૬
કડવું ૬ મું	૧૧	૫૯
કડવું ૭ મું	૧૩	૬૮
કડવું ૮ મું	૧૬	૭૭
કડવું ૯ મું	૧૭	૮૦
કડવું ૧૦ મું	૧૮	૮૧
કડવું ૧૧ મું	૨૦	૮૩
કડવું ૧૨ મું	૨૩	૮૯
કડવું ૧૩ મું	૨૬	૯૫
કડવું ૧૪ મું	૨૮	૧૦૧

૬. પરિશિષ્ટ :—

(૧) સોમકૃત સુદામાસાર.	૧૦૫
(૨) નરસિંહ મહેતા કૃત સુદામા ચરિત્ર	૧૧૦
(૩) ભાવણ કૃત સુદામા ચરિત્ર.	૧૧૪
(૪) દામોદરમુત જયન્નાથકૃત સુદામો.	૧૨૩
(૫) સુદામાનું આખ્યાન—દશમસ્કંધની પ્રાકૃત ગુર્જર ભાષા દીક્ષામાંથી-ગદ્યમાં	૧૩૩
(૬) ધનદાસમુત સુન્દરકૃત સુદામાની કથા...	૧૩૫
(૭) મોતીરામકૃત સુદામાપુરી.	૧૪૭
(૮) બીમકૃત સુદામા કથા	૧૫૩

૭ ચિત્રોની યાદી —

૧

સુદામા ચરિત-મૂલ

પૃષ્ઠ

- (૧) ' સેનાગી જીએ આપણા ઘર ભણી ' ૬૩૭ ૨ ૭ ૩
- (૨) ' હરિમદિર આવ્યા કૃષ્ણરાય રહ્યા ઉભા
તપ ચાલે પાય ' ૬૩૭ ૬-૧૨ ૧૨
- (૪) ' કણુ વેરાણા ને પાત્ર ભરાણુ જોઈ રહ્યો જીવ
તીનો માથ ' ૬૩૭ ૧૧-૧૪ ૨૨
- (૨) ' હાથ ઘેહેવા તપ નારી, તપ કૃષ્ણજી પાડે
ચીમ ' ૬૩૭ ૧૩-૧૭ ૨૭

૮ પૂતિ.

૧૫૫

મેળવી જોયેલી હાથ-પ્રતોની યાદી.

ક્રમાંક	ક્યાંની પ્રત	લિપિ	લખ્યાસાથ	લખનાર
પ્ર. ૧	સેન્ટ્રલ હાયવેરી, વરોદરા.	ગુજરાતી	સં. ૧૭૮૧ આવણુ નુદ ૧૧ ગામ	પ્રમુખા ટયા મન્યે સીમાળીના સામળદાસ
પ્ર. ૨	ડાહી લક્ષ્મી હાય વેરી, નડીયાદ.	બાલગોધ	સં ૧૭૬૫ આવણુ વદ ૧૭ નામર	નિખારીદાસ રતનજી પેટલાદી
પ્ર. ૨ઝ	મહારી પ્રત,-ઉપરની પ્રત ઉપરથીજ ઉતારેલી જણાય છે	ગુજરાતી	સં. ૧૮૭૨ આવણુ નુદ ૧૧ મૂલ્યંદ	દેસાઈ માણુકચંદ પેટલાદરા પવિત્રા ધર્માની
પ્ર. ૩	ગુજરાતી પ્રેસ મુબાઈ	"	સં. ૧૭૬૬ ચેત્ર વદ ૩૦	મકનદાસ રતનજી
પ્ર. ૪	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ	,	સં. ૧૮૨૨ ચેત્ર સુ ૧૪ બુધ	બ્યાસ રામરામ જનજીવન
પ્ર. ૫	"	"	સં ૧૮૬૪ બાદરવા વદ ૬	—
પ્ર. ૬	"	"	સં. ૧૮૬૭ અખાડ નુદ ૬	દેનાગ હર નરસેરામ
પ્ર. ૭	ડાહીલક્ષ્મી હાય- વેરી, નડીયાદ.	બાલગોધ	સં. ૧૮૧૭ કાર્તિક વદ ૫	દેવે વલ્લભરામ ગોવિંદરામ
પ્ર. ૮	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ	શિલાળાપ	સં. ૧૯૧૯	લક્ષ્મીબાઈ હરમચંદ
પ્ર. ૯	ડાહીલક્ષ્મી હાય- વેરી, નડીયાદ.	બાલગોધ	—	—
પ્ર. ૧૦	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, નડીયાદ.	—	—	—

કા. દો. પ્ર. જુદાકાવ્યદોહન લા. ૧ માં ગપેલી પ્રત.

ધૂળધોયાના એ બોલ.

જૂની હાથ-પ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરવાનું કાર્ય જેટલું અઘરું છે તેટલું કલાબળુ પણું છે. 'સુદામાચરિત્ર' જેના લોકપ્રિય આખ્યાનની હાથ-પ્રતો મેળવવી એ બહુ મહેનત આપે એવું ન ધારીએ તો રહેજી એમાં વસ્તુસ્થિતિ નિસર્વા જેવું લાગે છે. 'સુદામાચરિત્ર'નો દારિદ્ર દાળવાનો મહિમા, શ્રદ્ધાળુ લોકામા પરપરાથી ખમર પડવાને લીધે ભાવિકો એ આખ્યાનને મોઢિ કરી લેવા મંડયા ખરા; પરંતુ એમના વખતમાં કાવ્ય સંબંધી ખીન આનુષંગિક સવાસો તરફ કૃપેક્ષા ભુલિ હોવાથી, અને અંધારામાં પણુ ગોળ તો મળ્યોજ સાગે એમ મ્દમજી, ગોળ ખાધા સંગાથે એમને કામ હોવાથી-કાવ્ય ક્યારે લખાયું, કોણે લખ્યું, કયા લખ્યું વિગેરે બાબતોની સહેજ પણુ પૂછપરછ કર્યા વગર કાવ્યનો કપયોગ કરી લેતા થયા. તેથી જ આપણને લોકપ્રિય આખ્યાનોની પણુ, ઠેરઠેર પ્રતો મળી આવતી છતાં, જૂનામાં જૂની પ્રત સંબંધી નિરાશ જ થવું પડે છે.

'સુદામાચરિત્ર'ની મેળવી જોયેલી પ્રતો, લઠીઆના લખ્યા પ્રમાણે ઉપ-રની યાદીમાં સંવતવાર ગોઠવી છે. સંવત ૧૭૩૮ માં લખાયેલા અને લોકપ્રિય કૃપેક્ષા આખ્યાનની સં. ૧૭૮૨ થી વહેલી પ્રત ન મળી આવે ત્યાં મુધી એનેજ જૂની પ્રત તરીકે અમારે સ્વીકારવી પડી છે. સરખાવેલી પ્રતોમાં ખાસ વિશે-પતા કંઈ હતી તે જણાવી દઇએ.

જેને પ્ર ૧ કહી છે તે સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સમ્પ્રદમાં છે. પ્રત કોઇ સામગ્રીસે લખી છે. આ પ્રતમાં એ વિશેષતા છે કે આખ્યાને કાવ્યમાં લખુતા બતાવનાર દીર્ઘ 'ઉ'-ક્રિયાપદ તથા નામને હેડે યથેચ્છ લગાડાયું છે. જેથી કાવ્યને જૂની મૂલરાતીનો પટ દેવાયો છે; નમૂના તરીકે 'રખી સુદામા વહુ વિદ્યાળી' 'સીતલાએ અમી છાંટ નાખ્યું, ધૂડે અને લછરીધૂ' 'રખમણીએ જઈ સાહુ હાથ, અમે અન્યા સુ કીધુ નાથ.' એ લઠીઓ સાટ નતિનો દરો એમ એકંદરે જોતાં લાગે છે.

સં. ૧૭૬૫ ની પ્રત, નાગરે લખેલી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે શુદ્ધ લખાયેલી છે, અને લિપિ બાળજોષ.છે. (એ લઠીઆનું સં. ૧૮૩૫ માં લખેલું 'વિષ્ણુદાસનું' મહાકાવ્યનું 'સ્ત્રીપર્વ' મ્દારી પાસે છે.) આ પ્રતને અમે મૂલ પ્રત ગણી છે; અને એમાના પાઠ, પ્ર. ૧ સાથે બધી રીતે મળતા આવે છે તેથી પ્રાન્તિક અને દેશ્ય પ્રયોગોવાળી જોડણીને કપયોગ ન કરતાં આ ખીજ પ્રતનેજ આધારભૂત ગણી, એને મૂલ જોડણીમાં છાપી છે; જેથી તે વખતના સિક્ષિત વર્ગની ભાષા અને જોડણી ઉપર કંઈક પ્રકાશ પડી શકે. છતાં કેટલાક સખ્દો ઉપર આવતાં અનુસ્વાર-પ્રાણ,

સુદામાં, નાંણી, વિગેરે-કાઢી નાખવાની, અને લઢીઆઓને ખૂંચતા અને નેથી સાદી રીતે લખેલા જોડાફરો-('સમુદર', 'સંકષ્પ', 'પ્રતે', 'વજર',) ને મૂલરૂપમાં લખવાની, અને કેટલાંક ક્રિયાપદોનાં ('ચાંગા', 'આદિમાં' 'ભરાઈ', 'મુંમ',) અર્વાચીન રૂપો લખવાની છટ લીધી છે, એમ જણાવીએ છીએ. મદારી પોતાની પ્રત, લખ્યા સાથે જોતાં વિશ્વાસપાત્ર ન બહુી શકાય; પરંતુ એ પણ એક નામદે અને તે પણ ધણું કરીને પ્ર. ૨ ના લઢીયાનો નકલ ઉપરથી લખેલી હોવાથી જ્યાં જ્યાં પાઠ ૨૫૪ ન થયો ત્યાં એની મદદ લીધી છે.

પ્ર. ૩-ગુજરાતી પ્રેસમાંથી મળેલી હતી. પ્રત લખ્યા સાથે જોતાં જૂની છતાં બહુ અશુદ્ધ છે. બીજી અને ત્રીજી પ્રત લખવા વચ્ચે છ મહિનાનું અંતર છે છતાં પ્રાન્તિક લઢીઆઓની કેટલીક ભૂલો એમાં થયેલી નજરે પડે છે એ પ્રત સૂરત તરફની લાગે છે.

પ્ર. ૪, ૫, ૬, ૮, તથા ૧૦ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંપાદ-માંથી મળેલી છે. જ્યાં જ્યાં પાઠ વિરાદ ન થયા ત્યાં અથવા તેા કેટલાક પાઠના સમર્થન માટે એ પ્રતો બહુ લાભ લાગી છે.

કાઢીલેખી લાયકેરીની પ્ર. ૭ તથા ૮ ધણીજ અપ્રદ હતી તેનેા પણ ઉપયોગ થયો છે.

બૃહત્કાવ્યહોદન ભાગ ૧ લો છપાવી વખતે કહ્યું પ્રત હાથમાં આવી હશે તે કહી શકાતું તથી; છતાં એ પ્રત બીજી કરતાં જૂની થયે છે તેથી, તથા, હમણાં જે પાઠ પ્રસિદ્ધ છે તેમાં મુખ્યત્વે કરીને આજ પાઠ બધાને પરિચિત છે તેથી એમાંના જૂના પાઠ પણ નોંધ્યા છે.

આમ જૂની જૂની દરા પ્રતોના સંશોધનને અંતે સારોઢાર થયેલો પાઠ મૂલ વરીકે ઊભો છે.

પ્રેમાનન્દ-યુગ,

સાહિત્ય એ પ્રભજનનું પ્રતિબિંબ છે, લોકોનો ઇતિહાસ છે, સાહિત્ય સમાજનો અસર-દેહ છે. જે યુગમાં જીવતા હોઈએ તે યુગની ઊપ-એકદેશુ? જેવી ને ત્હેવી કોઈ ડેકાએ સાચવી રખાતી હોય તો તે એ યુગના સાહિત્યના ભંડારોમાં જ. પ્રભની પ્રતિમા, આરાધ્યમિત્રાધ, તુષિઓ, પરિવર્તનો-એકંદરે પ્રભ શરીરનું આરોગ્ય છે કે અનારોગ્ય તે એના સાહિત્યની નાનીના ધનકારામાંથી કહી શકાય છે.

પ્રભજનના આવા મદામૂલ્ય તેમજ સાચાં પ્રતિબિંબો, કલાવિધાન-થી પાછી લેનારો વર્ગ લેખકોનો છે વેદધાવના ઋષિઓ પોતાના અનુભવને 'ગેનાસ' હતા, પોતાના એ અનુભવોને સૂક્તોમાં ગૂંથી સાચવી રાખનારા હતા. જેમ પ્રતિબિંબ પડવામાં તેમજો ઉપર ખાસ આધાર રહે છે, તેમજ લેખકોના સમયનું વાતાવરણ તેમજ 'લેખનું' અંગત વલણ સાહિત્યની દિશાને કંઈને કંઈ અસર કરી જ રહે છે જેમ બીજાના તાર બીજા તારનો અનુકર્ય થતાં પોતાનો સ્વયંભૂ અણઅગ્રાહ ઉમેરે છે તેમ, લેખકો પણ, સમાજ જીવનના નોતભર્યા વડેલુમાં પોતાના રસકરણ ઉમેરે છે.

આ'વો વર્ગ, અને લેખનું જીવનકાર્ય પૂરેપૂર્ણ સ્વમજી લેવા, લેખકો-લેખની પિછાન થવા, અને પછી લેખનું કવેરાત આંકવા એમની સાહિત્ય સમાજ-સ્થિતિનો ખ્યાલ હોવો જરૂરનો છે. સાહિત્ય-મંદિરના બૂજા સેવકો. ઉપર, સુવર્ણ-ઉદસ ચડાવવા કોણે કેટલું કશું છે, ત્હેની ચોગ્ય કદર તોજ થઈ શકે. બધા લેખકો સાહિત્યસેવક ખરા; પણ જૂદા જૂદા પ્રકાર (magnum opus) ના તારાઓમાં કયો તારો કેટલો ઓળ-સવન્તો છે ત્હેના સૂક્ત ભેદ દૂરદર્શક ચંત્રની ઝીણવટથી તપાસાય, તોજ એમનું સ્થાન સાહિત્ય-આકાશમાં ચોક્કસપણે બતાવી શકાય.

અંગ્રેજ સાહિત્યમાં દરેક સૈદ્ધાન્ત આગળ પડતા લેખકના નામથી એની પ્રતિમાના પ્રગટાથી આવરી લીધેલા તેટલા સમયને 'એ લેખકનો યુગ', એમ કહી ઓળખાવવામાં આવે છે. 'Age series'

જેવાં પુસ્તકોમાં સામાજિક, સાહિત્ય વિષયક, રાજકીય, ધાર્મિક વિગેરે પ્રવાદનાં બ્લેજીથી સાહિત્યનો ગેઠ અને લોક-ચિંતનું વલણ એ અરસામાં કેવો પલટો લેતાં થયાં તેનો ઇતિહાસ આપેલો છે. ગુજરાતીમાં દરેક યુગના કવિઓનાં જીવનચરિત્રો આ'વા લક્ષ્યબિંદુથી આલેખવામાં આવે તો અભ્યાસક્રમે રસભર્યું વાંચન પૂરું પડી શકે ખરું.

જૂની
ગુજરાત-
તીનો
યુગ:

સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે દેશનો ઉત્કર્ષ સંકળાયેલો છે. કારણ કે જે કાળમાં જેવી દેશની સ્થિતિ, લોકોનું જીવન તે કાળનું સાહિત્ય દોષ છે વિક્રમની બારમી, તેરમી અને ચૌદમી સદીમાં ગુજરાતના ગુર્જર ભટ્ટીયોની વીરહાસ આવેના માન્યતા સુધી ગાજ રહી હતી. તેથી આ યુગનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નિર્મળ પ્રેમભાવના તથા જનવલ્લ દેશભક્તિથી ઉભરાતું ઉત્સાહપૂર્ણ છે. આ'વા સમયના સાહિત્યમાં રાજાતનની જવાલા અને સ્વદેશ-પ્રીતિની જ્યોતિ ભભૂકી રહે એ સ્વાભાવિક છે.

ઉત્કર્ષકાલનું સાહિત્ય પણ ઉત્સાહપૂર્ણ હોય છે. પરંતુ રાજ્યની અવનતિ સાથે, એટલે સ્વારાજ્યના લોપ સાથે જનજન્ય પ્રતિભા કે પરમેશ્વરજન્ય ભાવનામયું સાહિત્ય પણ સાથે સાથે લોપ પામતું નાંચે છે.

પંદરમું શતક ઉતરતાં જૂના સાહિત્યે આપેલો વેગ જૂદો માર્ગે વલ્યો; અને કવિતાને પ્રવાહ-ભક્તિ-રાગારના પ્રદેશમાં સ્વચ્છન્દ મૂમના માંડ્યો. દેવધ્યા, દેવરહસ્ય તથા અધ્યાત્મજ્ઞાન એ ત્રણની રમણીય કૃત્તિગણી થઈ.

આમ જૂના સાહિત્ય-બ્લેજે, જ્યારથી પ્રવાદની દિશા બદલી, વિક્રમનું ત્યારથી આપણે પ્રકાશમાં આવેલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રવેશ સોળમું-કરીએ છીએ. નરસિંહ, ભાવલુ, ભોમ, ભાવલુસુત ઉદ્ધવ, પદ્મનાભ, સંતદસુ વિણ્ણદાસ, ગીરાંમાઈ અને નાગર એટલાં નામો આ યુગમાં ખાસ મેળું. ધ્યાન એ'એ છે.

ભજવાની ખાતર નહીં, પણ ભક્તિરસમાં મગ્ન રહી, મસ્ત થઈ નરસિંહ મહેતાએ પોતાના હૃદયના સ્વયંભૂ વિચારોને કવિતારૂપે- 'શ્લોકરૂપે' બહાર કાઢ્યા. વિદ્વાન ભાવલુ સંસ્કૃત 'હારગરી' તથા 'ભાગવત'ને દેશીબદ્ધ ગુજરાતીમાં ઉતારી, પોતાની રસરુચિને કૃતાર્થ કરી; ભીમે ભાગવતમાંથી 'હરિલીલા-પોડરાહલા' ને ગુજરાતીમાં બહલાવી; ઉદ્ધવે વાલ્મીકીના રામાયણની છાયા ઉતારી; આમિત નાગર કવિ ધરનાભે આમયજ્ઞતાના પૂર્વજનાં ધરાક્રમનું

યરોગાન 'કાન્દડદે પ્રબંધ'માં ગાયું. વૈશ્ય કવિ 'નાકરે પુરાણી-
ઓને મેંએથી સંસ્કૃત કથા સાંભળી લોકહિતને અર્થે' ભારતનાં પર્વો
લખ્યાં; વિષ્ણુદાસે ધર્મથી વિશુષ્ણ સમાજને પુરાણકથા કેગો લ-
ક્ષિતો ઉપદેશ પાથો; ગિરધર નાગરના ગુણ ગાતાં ગીરાંબાઈએ સ્ત્રીની
કોમળતા તથા મોહભરી નરમાસ લખી ભક્તિમાં ભેળવ્યાં. વસ્તાએ
આખ્યાન-સંલીલા વાર્તાની-માનુષીકથાની, વિનોદરીથી મેળવી
'શુકદેવ-આખ્યાન' રચ્યું. તુલસીએ ભક્તિના ગુણ આખ્યાનોમાં
વાર્તા-વિસ્તારેનું અંગ ઉમેર્યું. કળીરખંથી લછરાજે દેવકથા મૂકી દઈ
'રસમંજરી' તથા 'સી ચરિત' જેવાં વાર્તાદ્વારા રૂપકો રચ્યા.

આ યુગ ધર્મભૂવક હતો, છતાં જ્ઞાનભક્તિનાં પદો ઉપરાંત બીજા
રસના પ્રાદેહ ઓઢા પલ્લુ હતા, જેમ લાલલુની 'કાદમરી' પદ્ય-
નામનો 'કાન્દડદે પ્રબંધ' તથા લછરાજની રમેલી કેવલ માનુષી
કથાઓ ઉપરથી કહી સમાય છે. આમ આ યુગની, એકંદરે લાવ્ય-
સમૃદ્ધિનું મૂલ્ય ખ્યાનમાં રાખી કહીએ તો, કેટલાકે પોતાના હૃદયની
પાતાલગંજાનાં રસઝરણા રેલાવ્યાં છે ખરાં; બાકી બીજાકવિની
ભાષામાં લખીએ તો, પલ્લુએ 'સરોવર કાઠેના કુવાનું' ન પાણી
પાયું છે.

તેથી ગૂજરાતી ભાષાનું ક્યેવર ધારણ કરેલાં, ફક્ત કથાભાષ તરફ
દૃષ્ટિ રાખનારા આખ્યાનોની આ યુગમાં ખોટ નથી. પરંતુ લાવ્યનો
આત્મા જે રસ, અને રસ-દેહના સણગાર જેવા જે અવકાશ અને
કલા-લેહની જેમાં ડાખી યતી નથી. આમ લછરાજ ગૂજરાતી સાહિ-
ત્યનો સત્તરમા સતકના પૂરાર્ધમાં અપર્યાય થયો.

સત્તરમા સેકા પહેલાં સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં છેકળ વેરાન જેટલો શાથી
સંક્રાન્તિ રહ્યું તે હવે વધારીયે. ગૂજરાતમાં બાદશાહી કચલપાયેલના વા-
યુગના વાજોડામાં કવિતાનો કુમળો છોડ લેડા મૂળ પાથે, તથા નવપદ્ધતિ
ઇતિહાસ-પાંગરે અને કુલકલ જેથી લયી પડે એ તો કલાથી સંભવે ? અકબરે
માં દૃષ્ટિ. ઇ. સ. ૧૫૭૩ માં ગૂજરાત ઇત્યું; છતાં કવિતાને અનુકૂલ વાતાવરણ
હજી દેરામાં પ્રસર્યું નહોતું. સોળમા સેકાના અંતમાં જેમ જેમ
શાન્તિ ભમતી ગઈ તેમ તેમ વસ્તો, વાજા અને તુલસી જેવાં
નહાનાં કવિરત્નો ચમકવા માડ્યા. છતાં, આખુરે નસરમંડળ
પ્રકારવાને તો ચોટ વર્ષ લાગ્યા. કારણ કે વિદેશી અને વિદ્યર્થી
રાજ્યઝર્જના અમલમાં રાજીય કે ધાર્મિક ઉન્નતિની આરા કયાથી
રાખી સમાયે ?

સાહિત્યની સૃષ્ટિને સંસ્કારી સાર-ન-મવાદ દ્વિમાસ્યમાં

‘જરતો, આમ બધું કુમારિકા દેવમાં ‘અદૃશ્ય થયો લાગ્યો. બે ત્રણ પ્રાકૃત ઝરણ એમાંથી ફૂટી નિકળ્યાં. છતાં કવિની કવિતા ક્યારે કહેવાય કે જોતાંજોને રસના તાનમાં ગુલતાન કરી જીને વાને બદાર કાઢે ત્યારેજ-એવું કશું આ ઝરણમાં દેખાયું નહીં. એક તરફ “ પશ્ચિમના ધાટના વહેણીયાની અપભ્રંશથી સામળની વાર્તાનો ઘોષ ઘોંધાટ મચાવતો એકડા મારતો હનોઃ પેલી તરફ કંચની ખારી નદી-દુર તત્ત્વજ્ઞાનના દ્વારચુક્ર અખાની વાણીનું બેણ નિઃસાબ બેઠું હશે. ”

આવી શુષ્કતાના સમયમાં, આકાશ ગંગાના અખંડ પ્રવાહ જેવો પ્રેમાનન્દનો કાવ્યનદ રસની રેલ છેલ કરતો ગુજરાતની ચારંગમ ફરી વળ્યો, અને કાવ્યની દ્વિદ્રવ્યતાથી ગુજરાતને એવું લીધું કુંભગાર બનાવ્યું કે ત્યાર પછીના કવિઓએ રસની રેલ બેવડાવી ખરી, પણ રસનું જે પૂર આ લેકામાં ચડ્યું તેની સરખામણી તો મધ સપીજ નહીં. જોગણીસમા ચતકમાં હયારામભાઈને ગણાવી, વીસમી સદીના દોષપણ લેખકોની લેખસામગ્રી જોઈએ તો, પ્રેમાનન્દે એકલે હાથે, જીવનભર સંમેલી કાવ્યસંપત્તિ કોઈ બતાવી શકે એમ લાગતું નથી.

જીવનભર સાહિત્ય સેવાનું મત લઈ, તેનું અખંડ પાલન કરનાર છંદગી- ભેમ થોડા તેમ સાહિત્યની સંગીત સમૃદ્ધિ વધવાની આશા પણ ભરે મોડીજ. વીસમી સદીમાં ગુજરાતમાં હવેપત-નર્મદ, દક્ષિણમાં આખરે- સાહિત્ય કેલકર, હિન્દુસ્થાનમાં કવિ મૈથિલીશરણ શુક્ત, બંગાળમાં રવીન્દ્રનાથ ટેગોર-ત્રિગેરે જેવા આ-જીવન ભાખી-ભક્તો તો આંગળીને વેઢે ગણીયે તેટલાજ હશે. સાહિત્યને જીવનમાં જોણુસ્થાન આપવાથી જ આપણને Second-rate-હોતરી મતનું સાહિત્ય મળે નય છે.

ખરું જ કે સ્ટેકટ કવિ કહે છે તેમ ‘Literature is not a staff to walk upon, but a stick to lean with’, છતાં મગજની સર્ગશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ સંસારના પ્રાકૃત વ્યવહારમાં ખર્ચાજ નવાથી સાહિત્યવૃદ્ધિનાં ટાળપાખડામાંથી રસ સૂકાતો નય છે. આ ક્ષયરોગની ચિકિત્સા સવેળા થવી પટે છે.

આખી છંદગીમાં રડયાં ખડયાં પુસ્તકો લખી કેટલા બધા લેખકો સાક્ષર કહેવરાવવા મથી રહ્યા છે ! પરંતુ એમને માટે ઝેરીસ્ટોટલનું એક વચન છે કે-જીવનમાં પુણ્યનાં રડયાંખડયા કામ કરે છે તે સન્ત નહીં; કારણ કે પાપી પણ એવું કરી શકે તેમ આખા જીવનમાં રડયાં ખડયાં પુસ્તકો લખે તે સાક્ષર નહીં; કારણ કે કોઈ બદુલ્લત માણસને પણ એકાદ પુસ્તક બીતરી ‘હાલુ’ ચાકું નથી.

૧) ૧ પ્રેમાનન્દે સત્તરમા સૈકાના પાંચવા સાગર્ભો મુખ્ય મુખ્ય કાવ્યે વિક્રમનું રચ્યા, પણ એની કીર્તિએ અરાડમા સતકના પૂર્વાર્ધને એવા પ્રકાર અરાડમું વન્તો બતાવ્યો કે અતિપ્રાપ્ત સો વરસનું આયુષ્ય ભોગવનાર હવે બીજા મેકું. સતકની ચરાણવામા એકએક પગ એકવી, ‘સાધા’ તરીકે જ બૂલ ન કરાયલી એવી ગૂજરાતીનો મજબૂત પદ્યવાદ સ્વીકારી એની અવગણના કબજ ન કરનારની સદામે-હસદીધાટની સાહસી ખીણ ઉપર એક એક મોગવને વીંધી નાખવા સજ્જ રહેના પ્રતાપ જેવો-રસના દ્રોષદીને પતિભારથી બાહુબળથી છૂટી લેવાનું ‘પણુ’ પૂર કરવા, લોકરચિના સ્થાન ઉપર ચક્કર ચક્કર ફરતા ચરા-મત્સ્યને વીંધી નાખવા ઉભેલા બાહુબળી જેવો-ખેડે થયો લાગે છે. નવલરામભાઈના રાબડોમા સખીએ તો ‘રસની જાળતમા કાઉ પણ ગૂજરાતી હવે બના પેગ ડામા પગ ધાલે એનો નથી તાક્યુ તીર મારનાર તો પ્રેમાનન્દજી’

પ્રેમાનન્દે ત્યારે ‘હર કાલે સેવ્યુ નદરનાર ત્યાર મોગરાઈ રાજ્ય ચડતીની ટોચે પહોચ્યું હતું આલમ ધીરની હાક હિન્દુસ્તાનની ચારે મઝ વાગી હતી. એ તરે મરેહાઓમા નવચેતન રેડી, યિવાજ ગૂજરાત પર હાથ અજમાવવા લાગી રહ્યો હતો. સુરત લૂટી મરેહાઓ ગૂજરાતના ગામોમાથી જે આંચુ તે લૂટવા ટાળાબધ ફરતા હતા. આવા રાજકીય ઉદ્વેગના વખતમા લોકોના મનને ધાર્મિક સ્વણુ જ શાન્તિર્વ તથા આરામનું સ્થાન હતું, કારણ કે બીજી રસિકતાનો ઉપભોગ કરવાનો તો અવકાસે ક્યાથી લાવે? ગૂજરાતની આવી ડામાડોળ સ્થિતિમા રાજઓના રક્ષયજની સાથે સાથે પ્રેમાનન્દ અને મામજે પોતપોતાના સાહિત્યવસ આરંભ્યા હતા એ યજ્ઞના ચિરંજીવ સ્મારક જેવી એ જે કવિઓની કાવ્યસંપત્તિ આપણી પાસે મેળાઈ છે

વિક્રમ સ વત્ ૧૭૦૦ થી ૧૮૨૫ ના પ્રેમાનન્દ યુગને કાઉક યૂગીપીધ-પ્રેમાનન્દ ‘આગરન યુગ’ સાથે સરખાવે છે કારણ કે નરસિંહ-વાળા યુગ ટટાઓમાથી, પ્રેમાનન્દથી પર ગલીર ઘટાવાળો જે મદાવડ ફાથો ફલ્યો, લેહમાથી અનેક વડવાઈઓ ફૂટી મૂળ ઘાડી બેડી, અને કબીરવડ પેટે મૂળ ક્યુ અને યડ ક્યુ તે સોધન અધર પટે એમ ફાલી રહ્યો. એ મદાવડની મીડી હાથમા પ્રેમાનન્દે પ્રેમ અને આનન્દના રસની ધરણ માડી, રસ-તરસ્યા આબાસરૂદ્ધ ગૂજરાતીઓની તરસ હીપાવી

સાહિત્યને તનમનાટલરુ કરી મૂં જેવા ચેતનવર્ધ આદેવનોથી જ આ યુગ તરવરી રલો હતો ‘પાખટખડક અખામતે વર્તમાન ૨ । હગને હસી લાડી, અદ્વૈત જસ્ટો ઉપરમા કીમી પ્રેમા

નન્દે દેવકયામાં માનવભાવને અને સંસારને સુંદર રીતે ઉદારી દર્શિયુ ગાયા; પાત્ર, સમય અને સ્થિતિને યથાપોગ્ય રદમનનાર, રંગીલા સામળે નીતિ અને લોકવ્યવહારની ભાવનાને અનુકૂલ વાર્તાઓ રચી ધર્માદારી લોકોને રીકઝ્યા, અને વસ્તુલ એવાડાએ વિપરીત કાળખજતું જ્ઞાન ડોક સાથે, ઉછળતા અને બળતા ડુંદરે કરાંચું-આમ આ ચાર કવિવરોએ જાણે પોત પોતાના માઉક ગણની પરિસ્થિતિને ઉત્તરે એવા લોકસાહિત્યની ધટનાનો નિરનિરાળો જ ઉપક્રમ ધડથો હોય, એવો ભાસ આ યુગના સાહિત્યનું અવલોકન કરનારને થયા વિના રહેતો નથી”

‘ પંદરમા સેકામા ધર્મભાવનાના મહાન સંશ્લેષથી જેમ, પૂર્વમાં બાપા- વિદ્યાપતિ, વિરહત ઉત્તરમાં કળીદાસ ને સુવસીદાસ, દક્ષિણમાં તુકારામ બક્ષિતની અને પશ્ચિમમાં નરસિંહ મહેતા જેવા પ્રબળા ડુંદરપ કવિઓ કુકુરણા ઉત્પન્ન થયા ’—તેમ સત્તરમા સેકાના લખખજ પહેલાં પચાસ વર્ષ સુધી રાષ્ટ્રભાવના કે ધર્મભાવનાને ઉત્તેજનાર અને પોષનાર કશુંયે બન્યું નહીં. અને તેથી જ રાષ્ટ્રજીવનને રસનાર વીર સાહિત્ય આપણે જોઈ નથી. તેથીજ સામળે જ્ઞાસારસને દ્રવતો રાખી, વાર્તારૂપે પોતાના સમયનાં સંસારચિત્ર, કેટલાંક સંભવિત અને કેટલાંક કલ્પી લેવા જેવાં આપવાનો સંમદાય લખવ કરી, લોકોની અદ્ભુતપ્રિયતાને ખીવવવામાં ચિત્ત લમાડ્યું: સમાજધર્મની ચિકિત્સા કરતાં જાણે બક્રા ‘ લોકોના મનને સોના સરખા બ્દાતા જે પરાપૂર્વના બેગ, લેને હથેડો લઈ તોડવામાં ’ ત્રણ લીંટીના છાપા ઉપર છાપા લખવામાં રોમયો. રાષ્ટ્રભાવનાના અભાવે ‘ કુટુંબ તે જ પ્રજાંડ-’ માનનારની કુટુંબવત્સલતા વસ્તુલ એવાડાના ‘ બદ્ધચરીના ’ નરવામાં માછ રડી, અને એથીજ દેશભક્તિના અભાવે ત્રેમાનન્દ જેવા વિરવ નરનો અંતરનો જુરસો ભાષાતકિતમાં સંદાન્ત થઈ રહેલો આપણે જોઈએ છીએ

અખા બકતની કવિતા ઉપર આંખ ફેરવતાં બાપાની ઉન્નતિના પ્રશ્ન ઉપર કંઈક અજવાણું પડી ગયું છે. ‘ જ્ઞાનીને કવિયા ન ગણીરા ’ લખનાર જ્ઞાની કવિને પણ કંઈ ભાષામાં પોતાના અનુભવ અને જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર લખવો લેનો વિચાર પડ્યો હશે છે, લેના વખતમાં પણ સંસ્કૃતની સર્વકપ મોહિનીએ લોકરુચિને વરા કરી દેતી તેથીજ એ લખે છે કે —

‘ ભાષાને શું વગરે ભર, જે રણમાં જીતે તે ચર;
સંસ્કૃતમાં શું આવી ગયું, ગાહનમાં શું ન્દારી ગયું.’

જાનીની ઉદારસીનતાથી નહીં, પણ સાધાબક્તની જવલંત લાગણીથી પ્રેમાનંદે સાધા-કલ્પિતો પ્રેમ હાથમા લીધો હતો, તે આ ઉપરથી સદજ જણાયો

૧ ગુજરાતી સાધાને પ્રેમાનંદ સરખો મદિમા વધારનાનો ભાવિક બક્ત મળ્યો તે પ્રતાપ સદગુરુ રામચરણનો, 'પંખખમા લકાયક શિષ્યમહિત જેમ ગુરુ ગોવિન્દે સ્કુરાવી; મહારાષ્ટ્રમા રાષ્ટ્રમહિત જેમ રામદાસ સ્વામીએ પામરાવી તેમ પ્રેમાનંદમા સાધામહિત' ખીજ ગુરુ રામચરણે રોધું

સારહીણા ગુજરાતી સાહિત્યમા રમકસ લાગવાની લાગણી પ્રેમા-મરીમડી નંદમા જ્યારે જન્મ પામી ત્યારે ગુજરાતીની ાણના 'સુ સા પેસા ગુજરાતી ચાર' જેથી હતી વિદ્વાનોની સાધા તો સરુત જ મણાતી અને નવરસની કવિતા તો હિન્દીમા જ યાય એવી મજબૂત માન્યતા લોકોમાં સ્વીકારાય હતી રૂત અસ્થિભાવ દર્શાવવા, કોમગતા, કીતતા અને હૃદયના ઉદ્ઘાટને વ્યક્ત કરવા, બોલાતી સાધા જ વધારે અનુકૂલ લાગવાથી ભૂટેભૂટે ઉપે હરિગુણની કીર્તનમયા તો ગરીબડી ગુજરાતીમા જ વહેવા પામી

આ રાતકમા હિન્દુસ્તાની, રાજસાધા અને લોકસાધા હતી. જ્યારે ખીજ સાધાઓ માનવના નામથી બોળખાતી, ત્યારે હિન્દુસ્તાની ખાસ કરીને 'સાધા' એવું ગૌરવવન્તુ નામ પામી હતી આમ શિષ્ટમંડલમા સરુત જે પ્રતિષ્ઠા પામતી અને અર્વાચીન સમયમા અગ્રેજી પામે છે તે પ્રતિષ્ઠા મધ્યક્ષણમા હિન્દુસ્તાની પામી હતી તેથી હિન્દી સાહિત્યજી જ રસપાન કરવાને ટેવાયલા, ગુજરાતના સુખાઓ તથા રાવરાણાઓ-જેમ પાવને પાવી ઉછરેલા, સ્વમાતા તરફ અણધારતી અવજા બતાવે-તેમ કરતા બેધયે બીયે

આમ ગુજરાતીના રસમહકોની છે જ બેદરકારી છતા, પ્રેમાનંદે 'સાગેપાગ સુરમંથ મ અતીયો, ધારો ગિરા ગુર્જરી પારેપાઠ રસાળ ભૂખલુવતી યાઓ સખી ઉપરી'—એવી અભિલાષા બતાવી, ગિરા ગુર્જરીને ગરુ સ્થાન અપાવવા જે બીજું કંઈયું તેટલાથી જ એમને સાધાના બરકીર મહારથીતુ યાન મળી ચૂક્યું છે જે કાર્ય માટે પ્રેમાનંદે એકલે હાથે કમર કરી તે નહોતું સૂતું નહોતું, તે લેખના સમાજની પરિસ્થિતિ જોતા સદજ ધ્યાનમા આવવા જેવું છે

પ્રેમાનંદ-સૂર્યના ગુરુત્વાકર્ષણને લીધે જે જે મહ-ઉપમહો એની આસપાસ ફરવા લાગ્યા, તે બધાની મતિને ચોક્કસ નિયમમા રાખ-

પાત્રું કાર્ય પણ પ્રેમાનન્દે દાયમાં લીધું હતું. પોતાના શિષ્ય-
ગણને સૌસૌની શાગ્યતા તથા શક્તિ જોઈ, બાપાની સમૃદ્ધિ માટે
ભૂદી ભૂદી દિશાએ જતાવી, એક કુસલ સેનાપતિની કુનેદથી દરેક
બાપા માટે મોરચાએ બાધી દરેક શિષ્ય-નાયકને તે તરફ અડંગા
નાખવાનું પ્રેમાનન્દે સુપરત કરી દીધું હતું.

શૂન્ય-
તાનો
નવો.
ફાલ

એથી ભક્તિનાં જાનમાં ધીમે ધીમે દેવક્યાનો ઉમેરો થયો, અને
આવી રીતે, બહિરસથી બાંજિવેલા, દેવોના પરાક્રમ અને વર્ણના
આખ્યાનનો યુગ બેઠો. કવિતાનો પ્રદેગ પણ કંઈક વિસ્તાર પામ્યો.
લખાણમાં કંઈક કલા આવવા લાગી, અને હવે બહિત સાથે આખ્યા-
નનું માધુર્ય બળવાથી, લેખક દર્શાવતા અનેક રસ, અનેક ભાવ,
બાપામાં દર્શાવવા સદંત્ર થઈ પડ્યા. બાપાનો સખ્તમંડોળ વધ્યો.
હિન્દી, ફારસીમાંથી સારા પ્રમાણમાં સખ્તો લખાઈ થયા, અને
શૂન્યતાનો નવો ફાલ બેઠો.

કવિતાનાં એકધારા પડો, અને શુદ્ધ કથાવર્ણનોના માર્ગ વડાવી,
હવે બાપાનુરાગથી પ્રેરાયકા વિલક્ષણ ઉત્સાહના વેગે કવિતાનો
પ્રવાહ આગળ વધ્યો, અને જનસમાજનાં મનને ઉચ્ચ અભિલાષાથી
ખદ્ભાવવાનો અને નિત્યના પામર વ્યવહારના બંધનોને નિવારવાને
કવિતાનો ઉચ્ચ અને ઉન્નત આશય ઉદય પામ્યો.

કવિ જેમ સદંત્ર અને સમાજની જલ્લાયથી રૂચિઓને સ્ફુર્ત
સકે એવો થયો, તેમ તેની કવિતામાં પોતાના જમાનાના સંસાર
અને નીતિના વ્યવહારોનો રસભર આપ ચડતો ગયો. કવિતા
સર્વાનુભવરસિક થઈ; સામળે આ વખતની કવિતાનું લક્ષણ ઠીક
બાબુ છે કે ' કવિતા કહીએ કલ્પના, જનમનરંજન બધું. ' એવા
જનને રસનાં રસીયાં બનાવવા, તેમને આનન્દ આપવો આનન્દ
સાથે જ્ઞાન આપવું, જ્ઞાન સાથે બાપા તરફનો અણુમયો દૂર કરાવી
પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવવી, રિગેરે વિગેરે હેતુઓ કવિઓએ 'ધાનમાં
લેવા માડયા.

પહેલાં સ્વાનુભવનાં જ્ઞાનભક્તિનાં પડો, લખનાર અથવા જ્ઞાનાર
માટે જ, અને બહુ તો સમાનગુણી બહુતોને માટે લખાતાં, અપવાદરૂપ
' કાદબરૂરી ' અને ' કાન્દકંઠે પ્રબન્ધ ' એવાં લોકલોચ્ય કાવ્યો
રચાયાં. છતાં તખ્ખી ભક્તિમાં આખ્યાનોનો રસ 'બળવાથી, સીધા
ઉપદેશ કરતાં, યાત્રેના ભાવ-આલેખન દ્વારા જોઈ ધ્વનિત કરી,
લોકરુચિને એકદેશીય મરાઠી, સર્વદેશીય બનાવવા પ્રયત્નો આ
યુગમાં થવા માંડ્યા.

સામાન્ય કોટિના સમાજ કરતાં કવિ, પોતે વિરોધ સંસ્કારી લોકોનું હોવાથી, લોકકવિને હંચી કક્ષાએ ચડાવી, એમના કુદ્દ હૃદયને ધ્રુવ રંગ વસણે વાળી, શુદ્ધ રસ ઝીલનાર બનાવવામા જ સારા કવિની હલા, કવિઓ. પ્રતિક્ષા, રસપ્રેરણા વિગેરે ઉચ્ચ શક્તિઓનો ઉપયોગ થવો પડે છે. છતાં આ યુગમા, કવિઓએ સમાજની અંદુલુશકિત અને રસવૃત્તિઓનો નેટલો કાળજી લઈને વિચાર કર્યો છે તેટલો હલાવિધાનનો કર્યો નથી, તેથી જ કવિઓના બધા પાત્રો સંપૂર્ણ યથાયોગ્ય થઈ રાહ્યા નથી.

રસની નિષ્પત્તિ, અને ત્હેને પોષવા વસ્તુસંકલનાની ખીલવણી ઉપર કવિઓએ નેટલી સલાજ લીધી છે, તેટલી સંભાળ પાત્રની પાત્રતાનો એક સરખો ટકાવ રહે તે માટે રાખી નથી. લોકરંગનનો આરાધ્ય કવિઓના મનમા એવો તો નમેલો દેખાતો કે કવચિત્ કવચિત્ પાત્રર અને અધમ લોકવૃત્તિને પોષવા પણ એ દોરાધ ગયા છે.

ખરું છે કે મુખ્યત્વે કરીને પ્રેમાનન્દ, મહાભારતાદિના પાત્રો અને પ્રસંગોને જીવતા નજરતા અને આંખ આગળ તરવરી રહે એવા જીવન્ત-પરગતુ કરવામા એકઠો નિવડયા છે, છતાં કાવ્યસાસ્ર અને કલા, તેમજ રસનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિથી વિચારતા, ત્હેમા કેટલેક અંશે કંઈક ન્યૂનતાઓ અને અતિક્રમણો પણ નજીક છે ખરા.

જગન્ના શિષ્ટ સાહિત્ય (classics) નું લદાણુ એ છે કે સર્વ કાવના સર્વ ઋષિતિના લોક અને વધાવી લે કાવિદાસ અને શેક્સ્પીયરની જેમ પ્રેમાનન્દ આખા દિન્દુસ્તાન માટે-અખિલ જનસમાજ માટે નથી પ્રેમાનન્દ જાતે ગૂજરાતી હોવાથી, ગૂજરાતીઓને પસંદ પડે એવી જ કવિતા એમણે કરી છે જૂતકાવના ઐતિહાસીક અને કંઈક અંશે અમાનુષિક, પરંતુ પ્રસિદ્ધ પાત્રોને વર્તમાનકાવના માનુષભાવ-વાળા પાત્રોરૂપે ચીતરે ગયા, નવા વાતાવરણમા નૂના વિચારો પ્રગટ કરવા જેવું-glass wines in old bottles-જેવું લાગે એ સ્વાભાવિક છે આથી જ પાત્રોમા સન્દરતા અને વિસવાસ નજીક આવે છે કેટલાક ચિત્રકારા કરે છે તેમ, ઐતિહાસિક કે દિવ્ય પાત્રોને પોતાના પ્રાન્તિ રચદગમા સજવાથી આંખું જ કંઈ વિસવાદી ચિત્ર આપણને મળી રહે છે, અને એવા ચિત્રોમા બધા સ્થવકાવના બધા લોકોને રસ પડે એવું ન થે લાગે તો નવાઈ જેવું નથી.

આ યુગના કવિઓ લોકની અધ્યાત્મતાત્વ અને દેવરદસ્યની જ્ઞાસા આબાદ કરી ગયા અને ત્હેને યથાયોગ્ય સંતોષવા મથ્યા, ન્દેમણે પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારતના દેવી પાત્રોને પોતાના સમયના માનુષભાવમા ફેરારી, પોતાના સમયના સામાજિક રંગે રંગી લોકગમ્ય કર્યા, આથી દિવ્ય પાત્રોને દિવ્ય ભૂમિથી ધૂણી ઉપર

ઉદારતાં, અને પ્રાકૃત મનુષ્યો પેઠે, શમદેષ, મુખદુઃખ વિગેરે મૃત્યુ લોકના માનવીની નળજાઈ સાથે લેમનો યોગ કરવાથી, લેમના સંબંધની મનોદર અને અમાનુષી કલ્પનાને વખતે સખત ધક્કો વાળ્યો દરો; પરંતુ લેમને સામાન્ય મનુષ્યો પેઠે દસતાં રટતાં નિદાળી, ઘોતાઓને તે પોતાની છાંદગીને નિશાવી લેવાનો દિવાસો ખોળી લેવાની પરમ દોષ ધણ જ દરો

ધર્મ, જેને નર્થો ધર્મ અથવા નમઃ ધર્મ કહીયે લેને પ્રધાનપણે ધાર્મિક શિખવનાર કવિતા આ યુગમાં લખાવી બંધ થઈ; અને સામાજિક (૧)કવિતા નીતિધર્મની કથામાં માત્ર ધર્મની છાંટ જ દેખાવા મંડી. સામજી તે પુરાણ કથાનાં ટાલણમાં ધર્મની વાતો જૂંથી લેનારને પૂછ્યું છે કે 'હવે' કથે તે શાનો કવિ ?' અને એમ લખીને, એક રીતે કવિઓની નિરંકુશતાનો દાવો કર્યો છે.

તોપણ છેક સામજીની પેઠે ધર્મ, વેદાન્ત અને પુરાણ કથા-એ ત્રણ, કવિતાનાં આવરધક મનાતાં અંગો ગ્રેમાનન્દથી છેક તરછાટી કદાયાં નદી કારણ કે એમનો ઘોતાગણ મુખ્યત્વે કરીને નાગરિકોનો હતો, તેથી જો કે નર્થો ધર્મ એની કવિતામાં વણુંવેણો નજરે પડતો નથી, છતાં જ્યાં ધર્મની વાત ન દોાય તે કવિતા જ નહી, એવું માનનાર લોકોનાં હૃદયમાં ધર ધાલી બેઠેલી, કેટલીક ધર્મનો પટ દીનેલી વાતો કાખલ કર્યા વગર એમનો ઇર્થો થયો નહી.

ગ્રેમાનન્દે પોતાની કલાથી કહો, કે પોતાની કવિતાની યોદ્ધિનીયો, કહો લોકોને એના તે મુખ બનાવ્યા કે રૂક્ત નામની જ ધર્મ સાથે સંબંધ રાખતી વાતો અને સંસ્કૃત કથાઓમાંથી વસ્તુ લઈ રચેલાં આખ્યાનો, રસભર સાંભળતાં લોકોને જરાકે ન લાગ્યું કે એમનાં આખ્યાનો કેવળ પુરાણીની પુરાણકથા નથી, પરંતુ મનુષ્ય-હૃદયની લાગણીને કેળવીને લખાયેલી સાચી કવિતા છે.

આ યુગના કવિઓ એક રીતે પોતાના સમાજથી ધણા આગળ કવિઓની વધેલા હતા. એમની કલ્પનાસૃષ્ટિનાં ઉદ્યનો, એમના સમાજની કલ્પના સપાટીથી ધણે ઉંચે સુધી પહોંચતાં. છતાં એમનો સમાજ ઢાલની સૃષ્ટિ: પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના પવનમાં ઝોલે ચડેલા સમાજથી બહુ જિલ્લ દોાય એમ લાગતું નથી.

અખો, ગ્રેમાનન્દ અને સામજીની કવિતામાં હમણાં જ તેથી ઉન્નત અને આશાવાદી સમાજ-વ્યવસ્થાની આગાહી મળી હતી, અને જો ગુજરાત, રાજકીય રમખાણોની જૂગિ બન્યું ન હોત તે વખતે એમનાં સુંદર કાવ્ય-સ્વપ્નાં સાચાં ચે મર્યાદાં હોત.

અર્ખાનું 'શુદ્ધ' અવસ્થા સ્થાન 'શીલ્પી'ને અવકાશ મળ્યો હોત તો, સોડો ધર્મના અનેક પંથોની ભૂલભૂલામણી દેશમાં પધરાવા ન દેત; અને એક ઉદાર, સર્વસામાન્ય ધર્મ લોકો આચરતા થયા હોત.

ઉપા-અનિરુદ્ધ જેવાં સ્નેહ-લગ્નથી, લોકોને, બાળલગ્ન અને લગ્નમાં માળાપની કૃપ મુખ્યત્વારી જેવી વાતો બૂના ઇતિહાસમાંથી જ ખોળી લેવી પડત: સિદ્ધાંત સંક્રિતમાર્ગ ગોપીઓની પરામર્શિતરૂપે પ્રચાર પામત અને 'આત્મ-સમર્પણનો' પરમ ભાવ, વિપથોને ઉત્તેજનાર લોળી સંક્રિતરૂપે અણુધટ્ટી લોકપ્રિયતા ન મેળવત.

સામળની અદ્ભુત વાતોમાં આવતા ગૂજરાત બહારના સમાજની કલ્પના કરતાં ટેવાયાથી, કોઈ સ્વતંત્ર, અને રૂઢિથી છૂટા સમાજમાં લોકો વિહાર કરતા થઈ ગયા હોત. 'પર દુઃખસંજન' રાજા વિક્રમની પુત્ર સરખી પ્રજાનો આદર્શ આંખ આગળ મૂકતાં રાજા પ્રજાનાં પરસ્પર સંઘર્ષોને લીધે સમાજને થતો પક્ષાઘાત દૂર કરી શકાયો હોત; અને ધર્મ, સાહિત્ય, રાષ્ટ્રભાવના વિગેરે સમાજનાં અંગોને ઉધઈ લાગી ન હોત.

આ'વાં સુંદર કાવ્ય-સ્વપ્નાં સાચા ન પાડવામાં ગૂજરાતના અગમ્ય ભાવિનોજ હાથ હતો એમ માન્યા વગર ચાલતું નથી.

કવિ-જીવનની અને લેખના સમયની સંવતવાર નોંધ.

સંવત.

૧૬૬૨. કવિનો જન્મ

૧૭૦૫ અખા ભકતે અમેગીતા લખી.

૧૭૦૮-૧૦ ગુરુ રામચરણનો મેળાપ થયો કાવ્ય પ્રસાદી મળી.

૧૭૧૬ 'સ્વર્ગ નીસરણી' કવિનું પહેલું કાવ્ય.

૧૭૨૦ અઢી ધડીમા વંચાય એણું 'લક્ષ્મણા દરણું' રચ્યું; રસ અલંકાર વિનાનું હોવાથી કવિ એને 'હાય લખમણ' કહે છે. શિષ્ય વીર-જીએ 'સુરેખા દરણું' રચ્યું.

૧૭૨૨ શિષ્ય હરિદાસે 'સીતા વિરહ' લખ્યો.

૧૭૨૩ શુંગાર-વીરરસ લય. 'ઓખાદરણું' ૨૯ કડવાંનું બાંધ્યું; ૧૭૩૨ માં ફરી લખ્યું.

૧૭૨૫ વીરજીએ 'કામાવતીની કથા' રચી; 'હરિદાસે' શામળશાહનો વિવાહ લખ્યો.

૧૭૨૬ અંગ્રેજોએ અમદાવાદથી કોઠી બદલી નંદરનારમાં નાખી.

૧૭૨૭ 'અંદ્રદાસાખ્યાન' અને 'અસિમન્યુ આખ્યાન' વડોદરામાં રચ્યાં.

- ૧૭૨૮ ' મહાલસા આખ્યાન ' લખ્યું; ૧૭૬૫ માં 'કુરી વધાર્યું'.
- ૧૭૨૯ ' પ્રક્રમ્યશુ આખ્યાન ' ઓગણત્રીસા કાળમાં, નંદરખારમાં આવી લખ્યું.
- ૧૭૩૦ ભક્તકવિ નરસિંહના જીવનપ્રસંગમાંથી ' હંદી ' લખી; ૧૭૫૪ માં સુધારી; આ વરસમાં સિંદરૂપ આવવાથી કવિ ગ્રેહાવરી યાત્રાએ ગયા; ' વામનકથા ' રચી.
- ૧૭૩૧ વીરજીએ ' જાગીશનનું આખ્યાન ' લખ્યું.
- ૧૭૩૪ ' હારમાળા ' બતાવી, ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાનો જીવન પ્રસંગ બાધો.
- ૧૭૩૬ ' દ્રૌપદી સ્વયંવર ' લખ્યો.
- ૧૭૩૭ ' શ્રાદ્ધ ', અને ' મંધાતા આખ્યાન ' રચ્યાં, હરિદાસે ' ભારતસાર ' રચ્યો.
- ૧૭૩૮ ' સુદામાચરિત્ર ' અને ' શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ' રચ્યાં.
- ૧૭૩૯ ' મામેરું ' વટોદરામાં નાગરી ન્યાતની પાટે બાધું.
- ૧૭૪૦ ' સુધન્વા આખ્યાન ' રચ્યું; ' શામળસાહેબો મહેટો વિવાદ ' સિધ્ધ હરિદાસના ' વિવાદ ' ઉપરથી લખ્યો.
- ૧૭૪૧ ' રણપદ ' નું વીરરસ બાધું કાવ્ય રચ્યું.
- ૧૭૪૨ (ફરી લખ્યું ૧૭૭૩-૧૭૭૬) ' નળાખ્યાન ', નંદરખારના રાતની રાણી મરી જવાથી એને કિતાસો આપવા બતાવ્યું. વીરજીએ ' દશાવતાર કથા ' લખી.
- ૧૭૪૫ (કે ૧૭૬૬) માં કવિને નંદરખારમાં રાજ્યરૂપદ મળ્યું.
- ૧૭૪૬ સંસ્કૃત છંદોના મિશ્રજુવાળું ' દ્રૌપદી હરણ ' રચ્યું; એનું-કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ છે.
- ૧૭૪૮ માર્કંડેય પુરાણમાંથી ' હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન ' લખ્યું.
- ૧૭૫૩ ' દેવીચરિત્ર ' બતાવ્યું; માર્કંડેય પુરાણ સ્તોત્ર છે, તેથી એની-કથા કરવામાં છું અર્થે II એમ પુરાણીએએ ક્ષાથી કવિએ ' દેવીચરિત્ર ' લખી, એ પુરાણમાં પણ પોતે પારખત છે એમ બતાવી આપ્યું.
- ૧૭૫૮ (૧૭૪૬) ' સુભદ્રાહરણ ' રચ્યું.
- ૧૭૪૮ થી ૧૭૬૫ સુધીમાં ' માર્કંડેય પુરાણ ' વટોદરામાં રચ્યું. એ પુરાણનો મહેટો ભાગ ' મહાલસા આખ્યાન ' ' હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન ' અને ' દેવીચરિત્ર ' થી રોકાયો છે.
- ૧૭૬૬ (૧૭૨૬) સાંતરસપ્રધાન અષ્ટાવકાખ્યાન ' નંદરખારમાં રચ્યું.
- ૧૭૬૫ થી ૧૭૬૭ માં રચ્યા સાલની ડાપ વિનમતા પ્રેરે ' દશમસ્કંધ ' ' સ્તમ-ર પચીસી ' ' દાણુલીલા, ' ' જણવાહન આખ્યાન, ' ' મન્નવેલ, ' ' વિવેક વણુગરો, ' ' પ્રહલાદાખ્યાન (સપ્તમસ્કંધ) ' ' શક્તિ-મણી હરણ ' અને નાટકો, ' સાત્યસામા રૌપ્યશિકા આખ્યાન '.

‘પોતાથી પ્રસન્નોખ્યાન, ? સવા તપસ્યાખ્યાન’ મિત્રી આવે છે,
નારો રચ્યાનું ચરોધન હજી કવિને ખાતે/સૌ સ્વીકારતા નથી

- ૧૭૭૪ સોમજેત્રની ‘વસાવતીની કથા’ રચાઈ.
૧૭૭૭ કવિના ‘શિષ્ય-પુત્ર વલ્લભે’ કુંતી ‘પ્રસન્નોખ્યાન’ લખ્યું.
૧૭૮૦ વલ્લભનું ‘કુસાસન ઋધિરપાન’ લખાયું.
૧૭૮૧ ‘યસ પ્રમોત્તર’ કાવ્ય વલ્લભે રચ્યું.
૧૭૯૦ કવિનું અવસાન.
૧૭૯૬ ‘દશમ સ્કંધ’ કવિના શિષ્ય સુંદર મેવાડાએ પૂરો કરી.

-(૨)

પ્રેમાનંદ અને લેખની કવિતા.

(સં. ૧૬૬૨-૧૭૬૦; ઇ. સ. ૧૬૩૬-૧૭૩૪)

મહાકવિ પ્રેમાનંદ, અંધવાં પોતે હોય છે તેમ ‘મહા’ પ્રેમાનંદ
જન્મ: નોન્દોરા, ‘આતુરવંશી’ બ્રાહ્મણ, વડોદરામાં રહીશ હતા. લેખના
પિતા કૃષ્ણરામ લેખને ન્હાના મૂકીને જ દેવ થયા. માતા, પણ
પિતા પછવાડે યોડાં વર્ષમાં ગુજરી ગઈ, બેટલે કવિ માસીને ત્યાં
હજારો હતા.

ચૌદ પંદર વર્ષ સુધી તે મૂર્ખ અને જડભરત હોખાતા. તે પછી,
ન્હાન નરસિંહ મહેતાને જેમ ગોપનાથ મહાદેવે અંતુઝાઈ કર્યો, અને કયા-
પણ રામભાઈને ઈચ્છારામ ભટ્ટએ હાથ મૂક્યો, તેમ કવિને પણ એવી
દિવ્ય કૃપાથી જ કાવ્ય પ્રસાદી મળી હતી. તે સંબંધી બે ત્રણ
આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત છે.

એક પ્રમાણે, વડોદરામાં કામનાથ મહાદેવના દહેરામાં કોઈ સાધુ
કાવ્ય-ઉત્તરો હતા. લેખની સેવા ન્હાનો પ્રેમાનંદ કરતો. જવાને આગલે
પ્રસાદી દિવસે સાધુએ પ્રેમાનંદને કહ્યું કે મહારા જતા પહેલાં સંસ્કારમાં
‘વહેલો’ આવજો; પરંતુ પ્રેમાનંદને જતાં મોહું થઈ ગયું, ને જઈને
મૃત્યુ છે.તો સાધુ ત્યાંથી ચાલી નિકળ્યા હતા. પ્રેમાનંદે પાછળ
દોડીને સાધુને પકડી પાડયા. સાધુએ કૃપા કરી આશીર્વાદ આપ્યા:-
‘જા, તું હવે પ્રાકૃતમાં કવિતા કરી સચીરા:ને વહેલો આવ્યો હોત
તો; સંસ્કૃતમાં કવિતા કરવાની શક્તિ ત્હને પ્રાપ્ત માત.’

બીજી કથા, - એના પ્રસિદ્ધ પુત્ર અને શિષ્ય વલ્લભના એક કથનના આધારે-એવી ઊંઠે બાલક પ્રેમાનન્દ, કામનાથ મહાદેવમાં રહેતા એક રામચરણ હરિદ્વર નામના વિદ્વાન સંન્યાસી (પૂર્વાશ્રમમાં પાટણના નાગર) ના બહુ પ્રસંગમાં આવ્યો હતો. તેમના સદવાસ તથા ઉપદેશથી બાલકનું કવિહૃદય ખીલ્યું. કવિ રામચરણ સાથે દેશ પરદેશ આયડયા, અને સંસ્કૃત તથા હિન્દી શીખ્યા. કવિએ સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્ય ઉપરાંત મહાભારત, રામાયણ કીમદ્ ભાગવત, હરિવંશ, કૃષ્ણજન્મખંડ તેમજ બીજાં પુરાણોના મરિચક કર્યો. તત્ત્વજ્ઞાન, ન્યાય તેમજ છંદ, રસ, નાટ્ય, અલંકાર વિગેરેને પણ તેણે બાકી રાખ્યાં નહીં. એ અરસામાં સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય જોઈને કહો, જનસમાજનાં રીતરિવાજ તથા મનોવૃત્તિ પરખાથી કહો, પરદેશી લોકોનાં હૃદય તથા તેમની રસિકતા ઝીલ્યાથી કહો, કે એકંદરે સંસાર અવલોક્યાથી કહો-જે કહો તેથી તેમની શુદ્ધ વિકાસ પામી.

આ સમય, પંડિતોની માનીતી યદ્ય પડેલી હિન્દી બાધાને હોતો, શુરનો તેથી તેના મોઢમાંથી બહુમુત યથેષા પ્રેમાનન્દ પણ બચી રાકેલા આદેશ. નહીં. એમણે એમનો હાથ, પહેલાં તે એક હિન્દી કાવ્ય ઉપર અજ્ઞા માળ્યો; કાવ્ય રચીને શુરને બતાવ્યું. પૂર્વાશ્રમના ગૂજરાતી શુરએ કહ્યું:— ' હમર મૂઝી અને તું કુંમરને પૂજે કમ ? ' (વલ્લભ; ' સુધિંધિર વૃકાદર ') તે ઉપરથી પ્રેમાનન્દે તુલકારાતી ગૂર્જરીમાં કવિતા કરવાનો શુર-આદેશ માથે ચડાવ્યો; અને નૈષ્ઠિક શુરભક્તિથી એ આદેશ જીવનભર અભિશુદ્ધ પાળ્યો.

સંહત કરેલો ભાષા-મંત્ર પૂર્ણાવૃત્તિની વિધિ સુધી પહોંચી જાય તોજ પામણી પહેરવાનું અપૂર્વ ' પણ ' એમણે લીધું-તે ' પણ ' તેમના ફક્કડ પુત્ર વલ્લભે ફક્ત એકવાર, પોતાનું નવરસમયું. કાવ્ય વંચાવી, એની સાબરસીમાં માગી લઈ, યજ્ઞવાર મૂકાવ્યું હતું-એમ કવિની જીવનકથા નોંધે છે.

વડોદરામાં જન્મેલા પ્રેમાનન્દ, સાહિત્યનું મૂલ મૂલવવા હિન્દુસ્તાનનો ઉદર ફરવાને બનેલા સૂરતમાં જઈ રહ્યા. આ સમયે દિલ્લીમાં જહાંગીર નિમિત્ત તથા શાહજહાનની કારખીર્દી હોવાથી ગૂજરાત તેમજ આનંદરામાં પરદેશ: શાન્તિ જમી હતી. વડોદરા પછી સૂરત, અને વચ્ચે વચ્ચે નંદર-બાદ જઈ કવિએ પોતાનાં આખ્યાનોની રસ ઓળો ગૂજરાતની છેક દશિણ સરહદ સુધી ઉછળી.

" સં. ૧૭૨૬ પહેલાં પરદેશ વેઠવાનું તેમણે કાંઈ આખ્યાનમાં જણાવ્યું નથી. સં. ૧૭૨૦ માં વડોદરામાં તેમણે ગિજ માધવરોડની

પ્રેરણાથી 'લક્ષ્મણ હરણ' રચ્યુ, અને સં. ૧૭૨૩ માં 'જોખા-
હરણ' રજ કરવાનું બાધ્યું, સં. ૧૭૨૭ માં 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન'
અને અભિમન્યુ આખ્યાન, અને સં. ૧૭૨૯ માં 'મલલસા આ-
ખ્યાન' રચ્યુ આઠવી કૃતિઓ વડોદરામાં રહી લેખેલે રચી

'૫૨૭ સં. ૧૭૨૯ માં ભારે ઝોગણીસો કાળ પડ્યો, 'હુધા-
દુર યયા પ્રાણી, ભણે અન્યોઅન્યના બાલ, 'માતા પુત્રને ખાય'
એવા કારમાં દુઃકાલનો અનુભવ થતા ગુજરાતના વ્યાપારના ધામ
નંદરખારમાં 'આવી વરસો કૃષ્ણસુત પ્રેમાનન્દ અરિનો અરિ' અને
અનાદૃષ્ટિ ટાળનાર શુભી ઝખિના સુભમાન કરનાર' 'મધ્યશાંતા
ખ્યાન'નું સુન્દર, હૃદયદ્રાવક અને રસભર કાવ્ય રચ્યું; કલતની
નાણાબંદ ટાળનારી 'નરસિંહની હુંડી' ગાઈ અને સં. ૧૭૩૦
લોક-સંહટ ઉઘાડવા નગદુર્ધારક વામનજીની 'વામન કથા' કરી.

કવિ સમસગ સં. ૧૭૩૦ માં સિદ્ધરથ આવવાથી ગોદાવરી
યાત્રાએ ગયા હતા, ત્યાં મરાઠી સહિત્યના સમમંદીન કવિ વામન
પડિતના કાવ્યો વાચવાનો એમને યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો, એમ એ
મરાઠી કવિની સરસાઈમાં લખેલા ત્યાર પછીના આખ્યાનો ઉપરથી
માનવાને કારણ મળે છે

કવિ નંદરખારમાં નંદીપરામાં રહેતા, અને ત્યાં જ કથા કરતા,
'સૂરતસે' ધીરત બડી, ખિન પખ હડભય 'તેમ કવિની કીર્તિ'
ઠેક રાજદરખારમાં પહોચતા સં. ૧૭૩૬-૩૭ માં ત્યાંના રાજાને રીક્ષ-
વવાના નિમિત્તે એક પછી એક આખ્યાનો રચવા માડયા. ત્યાં
રહેતા ધીરે ધીરે કવિને સં. ૧૭૪૫ માં રાજગુરુપદ મળ્યું હતું.

સં. ૧૭૩૮ માં 'સુદામાચરિત્ર' ગાઈ તે પછી વડોદરે આવ્યા.
વડોદરામાં 'મામેર' નાગરી ન્યાતની પાટે બાધ્યું, સં. ૧૭૪૦ માં
'સુધન્વા આખ્યાન' અને સં. ૧૭૪૧ માં 'રણયજ્ઞ' ગાયો,
અને પછી નંદરખાર તેમજ સૂરત વચ્ચે આવળ કરી 'નળાખ્યાન'
અને 'દ્રોપદી હરણ' રચ્યા

કવિએ છેવટના સાગમાં માર્ક ડેવ પુરાણ, મહાભારત, અને
શ્રીમદ્ભાગવતના ધણ પ્રસંગોની છટક છટક કથાઓથી પુરાણીઓને
પળવણી કર્યા જેવું ક્યું, અને એમની રહામે બાકરી બાધી બ્રાહ્મણો
-પુરાણીઓ, જ્ઞાનના ઇન્દરદાર જેવા લોકમાં પ્રતિષ્ઠા પામતા, તે ઉપર
પ્રાકૃત કથા કરનારની અદેખાઈ કરવા મંડયા. પ્રાકૃત ગૂજરાતી દ્વારા
સર્જીત પુસ્તકોનું જ્ઞાન જનસમાજને આપવાનું મંગલાચરણ તે।
એમના સુગ પૂર્વે યજ્ઞ ચૂક્યું હતું; તથાપિ તે પ્રવૃત્તિને ફરીથી પ્રુષ્ટિ

આપી, સર્વથી અધિક અંશે વેગવતી અને સર્વદેશીય કરવાનું માન ગ્રેમાનન્દને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાકૃતમાં-લોકની બાલભાષામાં પ્રુથ-કથાઓ સંભળાવી, ગ્રેમાનન્દે લોકોના હૃદય કિસ્તાઓ સર કર્યા હતા, તેથી પણ એમની લોકપ્રિયતામાં વધારો થયો સંભવે ॥

ગ્રેમાનન્દ, પુરાણી તરીકે સંસ્કૃતનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા હોવા પુરાણી જોઈએ. પ્રાકૃત બ્યવહારમાં વીંટાયલા સમાજને મહાભારત, રામાયણ, ગ્રેમાનન્દ ભાગવત વિગેરે કથાસાગરમાંથી મનમગ્નતા મેળી મેળી હાથ, ભાવની એટ ધરનાર ગ્રેમાનન્દની ખ્યાતિ વધે એ સ્વાભાવિક છે. સંસ્કૃતમાંથી કથા કરનાર પુરાણીઓ સાથે એમને પટેલા ભારે વાદના પરિણામે, સંસ્કૃતના વૃજ્ઞા ક્ર આરૂપ કથા વાચવાનું ઠાણી દાખ, એના એ પ્રસંગોને મીઠી ગૂંજાતીયી રાણગારી, એમણે રસના હાટ માડયા.

કવિને, સંસ્કૃતનો દલ ભરેલા શાસ્ત્રી પુરાણીઓને અણગમે હોતો, બાકી સંસ્કૃતના (ફક્ત ઉત્તિહાસ અને પુરાણ-વેદાન્ત નહીં, તેમજ નાટ્ય પણ નહીં) જ્ઞાનસંદારને ખુલ્લો મૂકી, એમાંથી બોલે બોલે વેરવાની રમતના તો એ ફાણીલા હતા.

જાણીતા પ્રસંગોને મહાભારત મહાભારત મીઠાસથી ભરી દેનાર કુસલ, કલાધર કવિની જનસમાજને ભૂજ નજીક, હતા ગ્રેમાનન્દનો વિરોધી પુરાણીવર્ગ, બની એટલી કુટિલ દૃષ્ટિથી એ નવો પથ કાઢનારને નિંદાળી રહ્યો.

કથાસાગર મૂકને અનુસરે છે નહીં, એ એનાર લેખનો એવા વર્ગ નહોતો. તેથી એ વર્ગ હાથ મારીને છે, રીતરિવાજને શું બંધ બેસતું છે વિગેરે તરફજ ખાસ ધ્યાન ગ્રેમાનન્દે આપ્યું, અને એમાં એમની ફતેહ જ થઈ છે, એમ આપણા યુગના એતાઓ પણ બેમડક કહી શકે છે.

તે સમયના જડા-એટલે આખો કિવસ ધધામાં રહેનાર, રસિક કથા કે હતા અર્થશિક્ષિત જનસમાજને જાણી કેળવણી આપવાનું સાધન હોવાની કથાશ્રવણ જ હતું; તેથી ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશવાળા અને છતાં તે સાથે જન સ્વભાવના, અને સાપ્રત સંસારના પાસવાળા સચોટ અને રસભર આખ્યાનો, ભાવિક એતાવર્ગ પ્રસન્નતાથી તેમજ ઉંડા ભાવથી અડધી રાત સુધી સાંભળવા બેસતો, અને કથાશ્રવણથી પાવન થઈ ચેર જતો.

આમ હોવાથી 'પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓને પોતાના આખ્યાનોને લોકોમાં પ્રચાર કરવાને, આવીજ પદ્ધતિ' અનુસરવી પડી છે. નરસિંમહેતા પોતાનાં યદ બજનમંડીઓમાં લહેકબંધ ગાતા

હતા; સાંમળમટ વંતેજ ખેડુતો સમક્ષ પોતાની પાતાની રસ જમાવતા, અને સુમાન બારોટ પાસે પણ પોતાની અદ્ભુત જાતોને છટાપી કહેવરાવતા; દયાસમભાઈ પણ પોતાના સિધ્ધા દ્વારા પોતાની સંગીતપૂર્ણ ગરબીઓ ગવરાવતા; લેવી જ રીતે ગ્રેમાનન્દે પણ પોતાના સિધ્ધ, ગાયક વીરજીની ગીતકલાની મદદ લઈ લોકાનુરંજક કથાઓ કરી હતી.

પુરાણીઓની સંસ્કૃત કથાઓ સામાન્ય માણસને અપૂરી પડ્યાથી,

કવિનો કવિએ લખ્યું કે—

આર્થિક
સ્થિતિ.

“યથા પુરાણી મોંઘા વાટ, તેથી યંથો ધણો ઉચાટ,
હવે કોણ દેખાડે વસૂમી વાટ, યથા બંધ સ્વર્ગ નહીંના ધાટ;
ભારે ક્યું આકૃત વિમાન, વલણવા ન ભેઈયે મહાન;
બમણું ઓતાપી વક્તાને પુણ્ય...” (માર્કુટેય પુરાણ)

આમ ઓતાઓના આત્મકલ્યાણની ચિંતા રાખનાર કથાકારની સંભાવના, ભાવિક ઓતાજનો કયાં વચર રતા નહોતા. કવિ નંદરબાર, સુરત, અને યડોદરામાં કથા કરી વણુ; દ્રવ્ય હામપાડતા. તે સાથે સમસોજનનાં ખર્ચ કરવામાં પણ એમણે બાકી રાખી નહોતી. વણુએ માયું છે કે—

‘જેણે ઘન સરિતા બસાવી, પ્રયુએ બાંધી સાકર પાન’

“કવિ પોતાની ખાઉજી પોતાનાં આઠ ધર તથા ચોટ રોકડ મૂકીને ગયા હતાં, એમ કહેવાય છે. જ્યેનાનદમાં નરસિંહ મહેતાના સ્મારકરૂપે ચારો છે, તેમ “ગ્રેમાનન્દની યોગ” નામેનો ભાગ કવિનું સ્મારક રાખવા યડોદરામાં હંમણાં જ નામેનો હોલોદ્ધાર પામ્યો છે.

ગ્રેમાનન્દને મોટા; કવિ તરીકે પૂજવાનો મોહ નહોતો ઉલટું નિરખિ. પોતાને નમ્ર કથાકાર તરીકે જાળખાવી પોતાની કવિતામાં ખોટ દોષ માની તે— ‘કવિજન રખે ખોટ માં દોષ’, ‘કરચરી કવિઓને કડું ધું’, ‘મહાકવિ દોષ રખે કોઈ બાબોરે’—એવા વિનયાર્થિયથી ક્ષમા માગતા

હતું. પહેલા ત્રણની કવિતા સુન્દર કરતાં ચંદીયાવી હતી; પણ એમણે ઉપદ્રમાં કવિતા કરનારની સામાન્ય રૂઢિ પ્રમાણે ' કવિ ' એવો સબ્દ મૂક્યો હતો. ગ્રીમાનન્દે પોતે કવિપદનો દાવો કદિ કર્યો નહોતો; તેથી સુન્દર એવું કંઈ ન લખવાની ખાસ કાળજી રાખી હતી; આથી કાવ્ય પદ કરવાનું કામ સુન્દરને સોંપાયું.

બાપા ભક્તિના અડગ, ટેકીલા ભક્તને છાને એવી નિરુપદતા અને સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર જુસ્સો કવિમાં હતો. ગમે ન્દેવા વિનયના ઉદ્દમારમાં, પણ પામરતાનો પડખો સુધ્ધાં કવિએ પડવા દીધો નથી. નવરસના રસીયા કવિને નંદરખારના કાંઠાર, તેમજ વૈષ્ણવ મિત્રો સંકરદાસ, માધવચોક વિગેરેનો આશ્રય મળ્યો હતો; છતાં પ્રશુરસહીશને બદલાવવા ઉપરાંત કાંઈ પ્રાકૃત મનુષ્યની પ્રસંસા કરવામાં કાવ્ય ચક્તિને કામ લગાડવા એમણે સાફ સાફ ના પાડી દીધી હતી. માત્ર ભક્ત કવિ નરસિંહનાજ ગુણજાન સહારણ ગાયાં છે. બાકી તો ઇતિહાસ પુરાણમાથી-દેવની ગણનામાં આવેલા નરોત્તમનાજ ચરિત્રો કવિને ગાવા ઠીક લાગ્યા છે.

આ પ્રસંગે એજ યુગના લોકપ્રિય કવિ સામળમટનાં ' રખીયલ રોડે રાજવી, ભોજ સમોવડ ભૂપ '—જેવાં બારાઇમયાં વાક્યો સરખાવવા જેવા છે. કવિનું સ્વમાન કદ સપાટી ઉપર છે તે આથી મેંજ ' યાનમા આવી રાકે છે.

અંગેજ સાહિત્યમાં એક યુગ એવો હતો જ્યારે કાવ્યોની અર્પણ-પત્રિકાઓ મારે દ્રવ્યની હરણાજ થતી; અને કવિઓને અસંસ્કારી અને, જડ જેવા શીમતોના ચોખની ખાદર એમનું અભિમાન ચોપાય એવી લીંટીઓ ધસી નાખવા દોરાનું પડતું. જ્યાં કવિઓનો મરદાનગીનો જુસ્સો, આમ કુદરતે દોમાઇ નયત્યાં એ કવિઓની કવિતામાંથી સમાજને સ્વતંત્ર બનાવે એવું શીખવનાર સાહિત્ય તો ક્યાંથી જડી આવે ?

બાપા-સત્રનો મહાપ્રયોગ લઈ બેસનાર પુરોહિતને અધ્યયુ તેમજ બાપા વરુણી યનાર સિધ્ધમંડલ ચોખતું પડ્યું નહોતું કવિ-પ્રાર્થનું નક્કર સત્રના- મંડલ સી-પુરુષ સમેત સોએક સિધ્ધ-મદ ઉપમદનું યયું હતું; અધ્યયુ તેમજ બાપા વરુણી જેવા બાવનનાં નામ વસ્તવે ગણાવ્યા છે. એ વરુણી: પેટી ભેંમની કૃતિ પ્રકાશમાં આવી છે એવા તો ગાયક વીરજ, સહવાસી હરિદાસ, પ્રસાદકવિ હારદાસ, અનુવાદકવિ રત્નેશ્વર, નિરંકુશ કવિ વસ્તવ, અને સાદો સુન્દર એ જ ન છે. "

‘પ્રેમાનંદ’ જિમના ‘યુગના’ અભિષેકાદેતા : કોઈક નહીં, પણ પોતાની ધારીથી કાવ્ય-કર્તાને ‘લેખકોના’ ધર્મ (School) ને સ્થાપનાર પણ હતા. અંગ્રેજ સાહિત્યમાં ટોક્ટર : જોનસનની પેઠે એમની આસપાસ ‘લેખકોનું’ વિવિધરંગી ‘લેખક મંડળ’ નમ્યું હતું.

શિષ્યોની સંખ્યા આપો લઘુ, ત્હેને અમુરૂપ ‘કર્તવ્યરેખાઓ’ એમણે દોરી આપી હતી. ગુજરાતી સિવાય, હિન્દી અને મરાઠી ભાષા જેવાં પુસ્તકો લખાવવાં ચોક્કસ ‘ધર્મનાર’ એ હતા. ‘પોતે’ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત જેવું સાહિત્ય તેઓ કરવાનું માથે રાખ્યું હતું; વલ્લભને હિન્દીની ધારીથી લખવાનું સુપ્રત ક્યું હતું, ‘રત્નેશ્વરને મરાઠી જેવું’, ‘વીરંછને’ હદુ’ અને ‘ફારશી જેવું’, અને ‘સુનંદરને પૌરાણિક વાર્તાઓ જેવું’ સાહિત્ય લખુ કરવા સોંપણી થઈ હતી.

‘અરંદાનપુરને’ ‘વીરંછ’, કવિ પાસે આવીને બેસ્યા હતાં. એનો કંઈ શિષ્યો-મધુર હતો. હદુ ફારશીને ટોર મટિ એવી અદ્ભુત વાતો રચવાનું મુંઝવે. એને માથે આંખું હતું; તે ત્હેણે ‘કામાવતીની’ કથા, ‘અળીરાબનું’ આખ્યાન, તથા ‘હરોષતાર’ કથા રચી બનંબુ, ‘પરંતુ એનું’ ‘સુરેખાદરૂ’ વધારે પ્રસિદ્ધ છે.

બીજા શિષ્ય વલ્લિહ હરિદાસે- ‘સીતાવિરહ’, ‘ભારતેસાર’ તથા ‘શ્રીમંજરાદેનો’ વિવાહ (એ ઉપરથી ‘પ્રેમાનંદે’ ‘ઝહેડો’ વિવાહ રચ્યા હતા), અને ‘નરસિંહ મહેતાના’ બાપનું ‘માધ’ રચ્યાં હતાં.

વલ્લિહ દારૂદાસને પસારે વધે કવિતા કરવાને કંવિએ પ્રેર્યા હતા; એ ગુરુપ્રસાદથી થયેલા કવિના રચેલા ‘ભારમાસ’ સારી કવિતા છે.

રત્નેશ્વર દક્ષાઈનો બાકાલુ વિદ્વાન હતો. ત્હેને સંસ્કૃત, મરાઠી જેવાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્ય રચવાનાં હતાં. અને મરાઠી કવિ મોરોપંત, અને વામન પંડિતની સરસાધર્મી ઉત્તરવાનું હતું. એ શિષ્યે કેટલાક સુન્દર અનુવાદો કર્યા છે. એનો બાગવત-દશમસ્કંધ, ‘પ્રથમસ્કંધ’, ‘દ્વિતીયસ્કંધ’, ‘પાંડવાંશમેય’, ‘સ્વર્ગારોહણ’ વિગેરે ગ્રંથો લખાયા છે.

મનદાસનો મુલ, મુન્દર મેવાડે, બધા સિંધીમાં ન્દાનો દત્તો
અમરો 'દસમ સ્કંધ' એલે સં. ૧૦૬૬ મા પૂરો કર્યો દત્તો. એની
કવિતા છેક સારી છે.

આમ સિંધ્યમંડલની લેખસામગ્રીમાં જ્યારે કે એકંદરે ખાસ
ધ્યાન એવે એવું બધું જણાવું નથી, કારણ કે તે કંઈ કવિ જાણ્યા
નહોતા, અને તેથી ચોટાક અપવાદો સિવાય, એમના લખાણોમાં
કલા કે પ્રતિભા જળદળતા નથી તોપણ એમની સમાજસ્થિતિ તથા
સાહકર્ય ઉપર એ સારું અજવાળું પાડી રાકું છે, તેથી સમા-
જના રીત રિવાજના ઇતિહાસયોગકને એમાં રસ પડે એવું છે ખરું.

ત્રેમાનન્દે એ ઝરણાંમાંથી અંજલિઓ ભરી ભરીને, જૂનરાવી સાહિત્ય
માખ્યાનેશ દેવીને અર્ધ આખ્યા તે ઝરણા-સંસ્કૃત, મદાભારત, રામાયણ
ભાગવત, પુરાણ વિગેરેમાંથી તથા ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાના
જીવન પ્રસંગોમાંથી વહી રહ્યા હતા.

ઇતિહાસ, પુરાણ અને જનકથામાંથી કવિએ એવા રસિક પ્રસંગો
ઉચ્ચકી લીધા છે કે ફક્ત તેના નામથીજ આવાઓને, તે તંરફ પસં-
પાત થઈ જાય છે સાધારણ રીતે નીરસ લાગે અને કવિતાના
રોજીને કંટાળા ભરેલું લાગે એવું લક્ષ્યચિન્ન, ત્રેમાનન્દના પ્રવાણે
તેલુંજ સરસ અને મનોહર થઈ જાય છે કથામાં રહેલું રસ-બીજ
કવિની દૃષ્ટિએ ખડતા, તે ઉપર નવરસનું સિંચન કરી તેમાંથી ઘડી
કવારમાં એક મુન્દર વૃક્ષ, કોઈ બહુમૂલની કલાધી, એ ઉભાડી દે છે.

કવિનાં કાવ્યો દેશમાં એવા પથરાઈ ગયા છે, કે જેમને આપણે
અસાધ્ય કહીએ એવી સ્ત્રીઓ એમના લોકપ્રિય આખ્યાનોને મોટે
કરીને અથેતિ ગાઈ રાકે છે. સમાજના માનીતા કવિએ અસાધ્ય, પણ
રસિક અને સંસ્કારી સ્ત્રીહૃદયમાં એવું ધ્યાન 'મેળવ્યું' કે એમનાં
આખ્યાનો મુખપરંધરાથી બહેનોને વારસામાં મળે જાય છે.
જાણવાનું સાધન આ યુગમાં નહોતું, એટલે કવિનાં આખ્યાનોની
લાગણ્ય અને પ્રતો લખાવી અને તે જનસમૂહમાં પ્રચાર પામી
ગયું છે કે આથી કવિના રચન સમયની સાચા જળવાઈ રહી નથી,
અને છટીઆઓના કાળની ભાષાએ મૂવ કાવ્યોમાં ફેરફાર લાખણ
કર્યા છે.

કવિનાં કેટલાક કાવ્યો, ધરમાં કુદરત મંડળ એકલું જેમને ઉન્દા
બાની રાત્રિએ ઉલ્લાસભર વાગે છે. કવિનું નામ ફરેકને મ્હોંએ છે.
શ્રીકૃષ્ણપીયર અને કૃષ્ણદાસની ખૂબીઓ પાછળ મુગ્ધ મનાર ત્રેમાનન્દની
પ્રસાદી વાખર્તા થેલો ચોચ છે, અને જસકંઠોસંકાનો નથી એમના
કાવ્યોમાંજ એવું કંઈક છે જે ભક્તિ ભૂમી જાય છે.

કવિના જેટલાક સુંદર આખ્યાનો બહુ કવિ નરસિંહ મહેતાના આખ્યા-
 નો અવનના કસોડીના પ્રસંગોમાંથી જ ઉદ્ભવ્યા છે લોકમાં ચાલતી
 નોતું ફતકયાઓ, અને પરપરાગત અધ્યક્ષાને ધક્કો વાગે એવું કથ ન
 વસ્તુ આવી બધે છેની કવિએ સાવધાનતા વાપરી છે છતાં પ્રાકૃત લોકોને
 ગમતી અધમ અસ્તીલતા અને રાધાદૃષ્ટાની કવિતામાં આવતો વાધા-
 ભર્યો શું જાર વર્ણવવા જેટલા કવિ હલકા પડ્યા નથી.

આવી લક્ષ્યાઓના વસ્તુના આધારે-ખૂડબચટા પથ્થરની
 બેરોળ મૂર્તિઓમાંથી-જૂનાવીઓને પ્રાણુસમી ઠંડાલી અને પરપરાથી
 પૂલચેલી લોકકથા કલકયામાંથી, -બોલી લેઢે એવા પૂલજાની અવનવી
 રચનાઓ કુસલ સિલ્પીએ ધડી કાઢી. મૂવના અનધડ કાબ્ય-સિલ્પીના
 ધટેલા બાવલામાંથી ને ને રસભર્યું અને ઉન્નત લાગ્યું છેને કાયમ
 રાખી, કેટલીક પોતાને મનગમતી રૂઢિઓના ખૂબીદાર કાવરકામંથી
 કવિએ પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિને પ્રત્યક્ષ કરી

એ ઉપરાત પ્રસંગ આગળે કવિએ પોતાના જમાનાથી આગળ
 વધીને પણ લેવી રૂઢિઓ અને સામાજિક સંસ્થાઓ તરફ લોકોને
 દોર્યો છે. એમનામાં બાળકોના રૂઢિઓ નથી આવતા, પણ હૃદયના
 સ્વયમ્ પ્રેમના આકર્ષણ લગ્ન-સ્નેહમાં પરિણામ પામે ॥ ધર્મ
 એમને ગમતો વિષય છે, અને જ્યાં સુધી ધર્મનો સંબંધ હૃદયના
 લાવ સાથે અનુકૂલ રહે છે ત્યાં સુધી જ એ ધાર્મિક કવિતા લખે
 છે ધર્મ-વેદાન્તના કીણા પૂવ-પરણમાં એ પડતા નથી.

ભવમૂર્તિની જેમ, પ્રેમાનન્દે, 'ઈદ કવિમ્ય. પૂર્વેમ્યો
 પ્રેમા- નમોવાર્ક પ્રશાસ્મહે ।' -જેવું કહી પોતાના પુરોગામી કવિઓને
 નન્દના નમસ્કાર કરી, એમણે એ કવિઓની કૃપાબાળમાંથી થોડા ધણા
 પુરા- ફલની સુગન્ધ પોતાના નવા ફલમાં ફેટારી છે લાખનો સારોદ્ધાર
 ગારીઓ કરવાનું વિરાસ કાર્ય ઉપાડી લેનારે, પોતાના પુરોગામી કવિઓ
 તથા શિષ્યોના રચના કેટલાક મથોનો ઉપયોગ કર્યા હોવા ભેગા
 એમ માનવાને સબળ કારણો છે

'હારમાના'માં કવિ કબૂલ કરે છે કે—

"પૂર્વે ને ને કવિજન વૈષ્ણવે, કલા ચરિત્ર હારણ
 તે સધળાનો ભેડ કરીને, બાવ્યુ શુભ આખ્યાનણ"

લાલણ, લાલણસુત ઉદ્ધવ, વિષ્ણુદાસ, નાકર, મનોહર સુરમટ,
 વિશ્વનાથ જનિ, વજ્રેશ વિજેરના વૈષ્ણવ પાઠ પ્રેમાનન્દના ભવામાં
 આનેલા, અને છેને ઉપયોગી છે તેમણે યથાગ્રંથિ કર્યો છે એમ તે તે

કવિઓના કાવ્યોની પ્રતિ સરખાવતાં મંજુષા આવે છે. કેટલેક કાણેએ તો આખી કડીઓનું સંગ્રાહન પ્રેમાનન્દે પોતાની આખ્યા-
નોમા દાખલ કરેલી મળી આવે છે

વળી મૂલ સસ્કૃતમાં નહિ એવા કેટલાક પ્રસંગો આ કવિઓએ દાખલ કરેલા તે પણ પાત્રવિવેક જનરૂચિ, વસ્તુભેદ તથા રસની જમાવટ ખ્યાનમાં રાખી તે પ્રસંગોને ઉપયોગ પ્રેમાનન્દ કરે છે. (જુલો ૫૪૪ ૧૨૦ ભાવલુના સુદમાં ચરિત્રનું પદ ૮-કડી ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ જેનો ઉપયોગ પ્રેમાનન્દ કડવા ૧૦-૫ માં કરે છે)

કવિના દરેક વર્ષના કાવ્યોની સરેરાશ બેથી ત્રણ આખ્યાનની રચનાની આવડતી હોનો પ્રુણસો એમ જડી આવે છે કે કાવ્યનું વસ્તુ-બોધનું બંધન તૈયાર હોવાથી રસરૂપી છવ વિનાના દાડધિનરમાં પ્રાણ મૂકવો જ બાકી રહેતો અમરૂતિ વજરના, સાદા, કથાભાગ કહી જનારા કાવ્યોને પ્રાસાદિક બનાવી, એતાઓને દરેક વર્ષે નવાનવાં આખ્યા-
નોનું લેદાણુ કરવું એ પ્રેમાનન્દની રીત યદ્ય પડી હતી

શોકસપીયરની નાટકો લખવાની હડપ પણ, આવા આધારવાળી કથાના અસ્તિત્વને લીધે જ હતી એમ અંગ્રેજ સાહિત્યમાથી જોડે છે તે ઉપરાંત કથાભાગ પ્રસિદ્ધ હોવાથી તદ્દન નવું લખવાનું કે ખુદ્ધિ ચંતાવવી પડે એવું આખ્યાન લખવાનું સાદસ એમને બોલવું પડ્યું બોલુ સસ્કૃત આલંકારિકો તો કહે છે કે ' ઇતિ-
વૃત્તના આધારવાળી કથા વસ્તુ માટે પસંદ કરવી, ' અને એમાં કલાવિધાન વાપરી રસનિષ્પત્તિ બતાવવી એમનો નિયમ સાચો પડતો હોય તેમ, અવભૂતિયુ ' ઇતરરામચરિત ' નેટલુ પ્રસિદ્ધ છે તેટલું એમનું ' માલવીમાધવ ' નવી-એટલું દક્ષાન ઉપદા સિદ્ધા-
ન્તને દેઠ કરવા બસ છે.

આટલા ઉપરથી પ્રેમાનન્દની સર્જશક્તિ કે રચવાની સરલતા તેમજ કથાને ઉતારી પાડવાનો આરાય નથી, કારણ કે રસની મન-
મોહન ગૂચદ્ધી તેમજ વર્ણનશક્તિ તો હોમની આગવી જ છે પુરાણવસ્તુના આધારે કાલિદાસે નાટ્ય લખ્યા, મિહરને ' પરેકાઈત્ર સોરઠ' લખ્યું, અને દેનીસને આર્થર રાબના ખંડકાવ્યો લખ્યા તેમાં એમની કલાવિધાન કવિ તરીકેની કૃતિને જરાકે જાણ્ય લાગી હોય એમ કોઈએ કહેતું નથી સામળની પાતોને પણ જુદ-
લયા, પ્રેસાચીલયા તેમજ દન્તકથાઓનો આધાર હોનો.

પ્રેમાનન્દની દેવકથાના મૂળ બોળાથ તો-એમનો વાર્તાવિસ્તાર શોળમાં શતકના વસ્તો અને ગુલરીના આખ્યાનોમાથી થયો છે,

‘પરસની’ ખીલાંવંટમાં નરસિંહનાં ‘ખીજનો’ વિહાર’ છે; અલંકાર
આલેખનમાં સંસ્કૃત કવિઓના ‘ખતિ, અને’ દેવ’ કથામાં માનુષ્ય
હૃદયનાં રસસ્થાનની ‘પ્રતિષ્ઠા’ સાથે પ્રાકૃત ‘હૃદયના’ હૃદય અને
સ્થાયી વિહારોનું યથાસ્થિત નિરૂપણ-પ્રેતાની ભૂત શક્તિના વિહારને
સમજે છે. મહેતાના વર્ષાઋણ વધ, અને વસ્તાના સરદઋણ બાદ, વસં-
તોત્રયે નો ગ્રેમાનન્દથી જ-યયો છે.

કવિની આખીયે કાવ્યસંપત્તિનું દિગ્દર્શન, કરાવડું કે ત્વેમાં ચોંચ
આખ્યા-સરખી બોળવી, એટલું થે આ પ્રસ્તાવનાની હકીકત બહાર છે; તેથી
નોનો કૃત ગ્રેમનાં લોકપ્રિય યજ્ઞેનાં આખ્યાનોનાં નામ ગણાવીને જ
મહિમા મન વાળીયું.

કવિનાં ધણીખરાં આખ્યાનો તો એક રીતે ગુજરાતમાં પૂલય છે
એમ કહીયે તોપણ ચાલે, ગુજરાતનાં સંદેશે અને ગામડાંઓનાં
અનેકાનેક કુટુંબોનાં મિનાઈ (ચેત્ર વેસાળ) ‘ઝોખાદરણ’ વિના,
બ્રાહ્મણ નરસિંહ મહેતાના બાપના ‘શાહ’ વિના, સીમન્તના
પ્રસંગો, કુંવરબાઈના ‘આમેરા’ વિના, ચાતુર્માસ ‘દરામસ્કંધ’
વિના, નવરાત્ર ‘દેવીચરિત્ર’ વિના, દર શનિવાર ‘સુદામાચરિત્ર’
વિના, અને ‘રવિવાર’ હુંડી’ વિના લાગ્યેજ ખાલી વીતના હશે.
‘ધન્ય છે ગ્રેમાનન્દને કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં પવે પવે સ્નાન
કરવાને, આટલા બધા જીવ ધાઈને આવે છે; અને શુદ્ધ કોમળ તથા
મહિતમાન ધઈને સંસારમાં પાછા વળે છે.’

કવિનાં ખીજ’ કાવ્યોની જેમ, ત્રણ નાટકોને દૂકામાં પતાવી ન
નાંદકો-દેવાય; તેથી ત્વેનો વિચાર કરીયે. ત્રણ નાટકોનું વસ્તુ પ્રસિદ્ધ મહા-
સંભવા-ભારતમાંથી છે, નાટકોની ભાષા જ્ઞેતાં, તથા કવિના સમયમાં ગદ્યમંથનો
સંભવ: તથા નાટ્ય રચનાનો અભાવ, હાંક તથા જ્ઞેતાનો ઉપયોગ, એમાં
વાપરેલાં કેટલાંક વાક્યો-કહેવતો, મરાઠી અને અંગ્રેજીનો સંપર્ક,
ફારસી શબ્દો-તે ઉપરાંત ગીતીનાં અંતરંગ પ્રમાણેથી દોરાઈને
કેટલાક એને આધુનિક ગણી, તે તરફ એનાસ્થાયી જોઈ રહે છે.
નાટકોની મૂળ પ્રેરણા જોવા ન મળતાં, તથા ખીજ’ નાટકો’ સંખ્યા
કંઈપણ હકીકત બહાર ન આવતી હોવાથી અને જે લોકોને એની
પ્રસિદ્ધિ સંખ્યા માહિતી હોવાનું ધારી સજીયે, ત્વેમનું એ સંખ-
ધમાં મોત્ત હોવાથી, એ ‘પક્ષ’ એમજ માની બેઠો છે’ કે એ નાટકો
ગ્રેમાનન્દને નામે કાઠકે રચીને ચલાવ્યાં હશે.

ખીજ વરદ: સ્થિતસ્થ: સમગ્રજીવ: । કરવાનું મૂલ પક્ષનેજ

માથે દોષ છે, તે પ્રમાણે, ગ્રેડી તથા ફેલ્સાફ આડર પ્રમાણ તેવા વાક્યો ગ્રેમાનન્દનાં સર્વમાન્ય બીજાં કાવ્યોમાથી જડી આવે છે, એમ બતાવી-પૂર્વપક્ષ સ્થપાતો જાય છે, છતાં 'હજી ફર્ટરનો ચોક્કસ નિર્ણય આવી શક્યો નથી

સામળબટ ગ્રેમાનન્દપુત્ર વલ્લભના સમકાલીન હોવા નોંધ્યે અને સામળબટ ગ્રેમાનન્દથી એ ધણા વર્ષ ન્દાના હશે, એમ સામળબટના ફેલ્સાફ સ્ત્રમ ગ્રેમાની રચાસાત કપરથી સ્પષ્ટ થાય છે સામળનો કવનકાળ કાલીન કવિની કતાર વચમા અને વલ્લભના સમયમા હોવાનું હવે સૌ ખરા ? સ્વીકારવા થયા છે કવિના ઇતિહાસ પુરાણના આધારભૂત આખ્યાનોનો કપડાસ કરતા 'હજી ક્યે તે શાની કવિ' લખનાર સામળના માર્ગિક કવનથી, ગ્રેમાનન્દે નરસિંહ મહેતાના જીવન પ્રસંગો ગાયા, એમ ફેલ્સાફ સામળબટને મવિના સમકાલીન કશવવા સિદ્ધાંત આગળ ધરે છે, પણ ગ્રેમાનન્દને પોતાના પુરોગામી કવિઓના કાવ્યોમાથી આધાર મળ્યો છે એ બતાવવા, "બીજાની કહેલી વાતની ફરીથી આશ્ચર્ય કરે તે રોનો કવિ" - એવા અર્થમા પિતાના કાવ્યોની બરાબ કરતા વલ્લભને ઉદ્દેશી સામળબટે એ કહી લખી હોય એમ, સભવે છે

વળી ગ્રેમાનન્દનો પ્રગુલીના ગાવાનો કાવ્યહેતુ, આખ્યાનોના સાધનો, તેમજ લેખની વાર્તાવિસ્તારની શૈલી સામળનાથી કેવળ ભિન્ન હતા ગ્રેમાનન્દનો શ્રાવણજી પણ સામળનાથી નૂઠીજ કોટિનો અને બિન્ન રચયતિવાળો હતો-તે હકીકતો પણ ધ્યાનમા લેવા જોઈ છે. આથી, સામળના કાવ્યો અને વાર્તાઓની સ્પર્ધામા ગ્રેમાનન્દના તથા લેખના શિષ્યોના આખ્યાનો રચાયલાં કહેવાતા, તે 'ક્રમિક' હવે નિરાધાર થઈ છે

જે વખતે કવિના મળ્યો રચાયો, અને સહીયાઓએ લખી લીધા : કવિના તે વખતે ગૂજરાતની ભાષા ગ્રેવી હશે, અને ગૂજરાતી તરીકે જાળ સમયની ખાલી ભાષામા શું વિચિત્ર વર્તન હશે તે સંબંધી કહીપણ જણાયા. નિમ્નવાંચક કહી શકાય એવું નથી જોવાતી ભાષા, સામાન્ય નામજ, ખત લખવાની ભાષા, તથા ગ્રેમાની ભાષા-એવા ત્રણ રૂપાંતરો એક જ સમયની ભાષામા થતા હોય છે આપણા જમાનામા પણ આ રૂપાંતરો, સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય એમ છે 'બાર ગાઉએ બોલી બદલાય' એ કથન, હમણાં પણ નૂઠા નૂઠા જલ્લાઓની ભાષા 'સરખાવતા બ્યવહારમા સાચું' ધરવું લાગે છે તેથી લહીઆઓની

લિપિ ઉપરથી, તે સખાણુમા કવિના સમયની ભાષા હશે કે તે વખતે બોવાતી ભાષાનો એ ઉનાચો હશે તે કહેવાને આપણી પાસે ચોક્કસ સાધન નથી

લોકની બોલાતી ભાષા કરતા, ગ્રંથની ભાષા ઘણું ખરું ઉચા પ્રકારની હોય છે, અને ત્યેમા પણ ગદ્ય કરતા પદ્યની ભાષા તો નૂરીજ હોય છે, એટલે ત્યેના ઉપરથી અમૂલ્ય કાળની ભાષાનો તોલ બાધવામા ભૂલજ થવાની તો પણ, એક કાળે વખરાતી ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ સમજવાને, તે કાળના ગદ્યમા વખરાયતી ભાષા, ગ્રંથોની ભાષા તથા બોલાતી ભાષા વચ્ચેની સાદૃશ્ય જેવી ઉપયોગી યદ્ય પડે છે ખરી

સત્તરમી સદીની ભાષા, પ્રાકૃત ખરી, પણ ગ્રેમાનન્દના સમયની ભાષા કંઈક પ્રાકૃતના અને ગુજરાતીના મિશ્રણ વાળી હશે પરંતુ ત્યેમાયે ધૂણી આધાર લહીયાની પ્રાતિક-દેશ્ય લિપિ ઉપર રહે છે તેથી તે કાલની ભાષાનો નિશ્ચય કરવો તે રહત અનુમાનને વિસ્તારવા જેવું છે.

‘સુદામાચરિત્ર’ની સ. ૧૭૮૧ ની અને સ. ૧૭૬૫ ની, એમ બે પ્રત સરખાવતા બેઠએ એમ નહિ કહે કે બન્ને લહીઆઓ એક જ મમની નિષિ લખે છે

કવિએ બધી કવિતા અક્ષરમેળ કે માત્રામેળ જતોમા કરવાને દેશીબધ બદલે, લોકપ્રચલિત શબ્દો, ‘દેશીઓ’ ‘આણ’ અને ‘ઢાળ’ મા કવિતા. કરી છે છદ્મી એ ‘આણ’ બનાવીને, છદ્મના બિબાતા બધનથી પ્રતી એવી ‘દેશી’ મા જ લખાઓ લખારી છે તે ઉપરાંત નૂની દેશીઓ ઉપરથી નવી ‘આણ’ ઉપલબ્ધી કાઢી. કવિએ, ભાવને અનુરૂપ વાણીને દીપાવવા, રસને અનુરૂપ ઢાળની ખસંદી કરી ઉત્તમ કવિતા કરી છે

કવિના કેવલાક કાવ્યોમા પોતાના જીવન ઉપર પ્રકાર પાડનાર વિગતો આપેલી હોય છે આથી સ્વિજીવન સળધી ધોર અધકારમા નિમિત્તતાના જાખા ફિરલો દૂરી રહે છે તાબ્બ કલા રચાયુ, રા નિમિત્તે રચાયુ, તથા ત્યેનું પૂરું પડ્યું છે તે ચોંમિઓ તથા કડવાની ગણતરી સમેત કાવ્યને છેડે કવિ આપે છે આથી સ્પષ્ટ ભાગો ધૂસી જવાનો બલ બહુજ ઓછો રહે છે પરંતુ ‘સુદામા ચરિત્ર’ મા એવી દફીલ નથી. આવી કાવ્યરચના સળધી દફીલ કવિમાથી મળી આવતા, કવિની કાવ્યસંક્રિત તથા કલા ઉત્તરોત્તર કેમ ખીલવા તથા તે બોવાને પણ અવ્વાસકને સાધન પ્રાપ્ત થયું છે

સામાન્ય રીતે યોગીએ તો, હવિનું પાત્રાલેખન હંથા પ્રકારનું છે.

કવિનાં કવિનાં પાત્રોની રચનાથી ઉપર આવતાં નાયક-નાયિકાઓનાં પૃથક્કરણ પાત્રોઃ કરનારો લેખ બહુજ સચિત્ત થઈ પડે. હવિએ ધણે ભાગે માત્ર વ્યાસનાં પાત્રો લઈ તે ઉપર પોતાના સમયના જન-સ્વભાવનું તથા તે સમયની સૃષ્ટિચનાનું એકીકરણ કરી, વાંચનારની આખ આગળ સંસાર-ચિત્રપટ ધર્યો છે. આમ હવિએ પુરાણના પાત્રોની સૃષ્ટિમાં પોતાની ભાવના-સૃષ્ટિમાં ધૂમતા વિચારો વણી લીધા છે.

હૃદયના સ્વયંભૂ પ્રેમથી આકર્ષાયલા ઉપા અને અનિરૂદ્ધ, નજ અને દમયંતી, મહાલક્ષ્મી અને ત્રહ્ણવન-એવાં નાયક-નાયિકાઓનાં ચિત્રો આલેખી, હવિએ હ્રદય સંસાર અને માલ કદીઓનો નિર્મળ પ્રભાવ લોકોના હૃદય ઉપર પાડ્યો છે. પુત્રવેલાં નંદ-યરોદા, અને વસુદેવ-દેવકી એવાં, ગ્રાંટ પાત્રો, તથા સાસુ, વદ્ધ, ત્યાગતા પ્રાપ્ત લોભ-એ બધાનો પરિચય કરાવવો પણ હવિ ચૂક્યા નથી. આમ કવિનાં પણ ચિત્રો અલ્પશુદ્ધ અને ઇવન છે.

" ' હું'ગી'નો ટોશીવાણીઓ, ' મારેશ'માંની, નરસિંહની વહેલ, ' દ્રોપદી સ્વયંવર'માંની, સુદ ઉપસુંદને લલચાવતી મોહિની, ' નળાખ્યાન'માં હંસને પકડવા જતી દમયંતી, ' માંધાતાનો ' પ્રસવ-પ્રસંગ, ' સુમદ્રાહરણમાં ' અર્જુનનો ભેગીવેપ, ' અભિમન્યુ આખ્યાન'માં કૃષ્ણે ધરેલો શુક્રાચાર્યનો કપટ વેપ ' સુદામા ચરિત્ર' માં સુદામાનો દ્વારકા પ્રયાણ વખતનો ભક્ત-વેપ, " -આદિ ચિત્રો એવાં આલેખ્યા અને આંખ આમળ તરવરી રહે એવા છે કે ગુજ-રાત્રી ભાષા જ્યાં સુધી વંચારો, ત્યાં સુધી એ ચિત્રો ભૂવારો નહિ

દેશી: (કવિની વર્ણન કરવાની છતાં, અલંકાર ગોઠવવાની કળા, જ્ઞાતાઓને એકતાન કરાવતું હવિત્વ, ને કથા વિસ્તારવાની ખૂબી-એ બધું એટલું તો સરસ છે કે ગુજરાતી કવિઓમાં તે સર્વોપરિ પડેને પાત્ર કરીજ ચૂક્યા છે. એમનાં જનસ્વભાવનાં વર્ણનો એવાં તો વલ્લભરસી અને હીણવટથી યટાવેલાં છે કે હવિ માનુ-ષ્ય-સ્વભાવના એક ઉડા અને દુરાલ અભ્યાસી છે, એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. સામળભટ્ટ પાત્રના બાલ લક્ષણો, અને મનુષ્યોથી ભરચક સમાજમાં એ પાત્રોનો વ્યવહાર વર્ણવવા, એટલું હવે છે તેમજ એમના હૃદયના ઉડાણની પિછાન આપવા લખતા નથી; એમના વર્ણનો પ્રમાણમાં છીછરા અને ઉપવર્ણવા દોષ છે.

કવિની કવિતા જેમ પ્રાસાદિક છે તેમજ ઓજસ્વતી છે. કવિ બધા રસને મહલાવી શક્યા છે. શૃંગાર, કરુણ, અને હાસ્ય એ ત્રણ

રસ તો ગ્રેમાનન્દનાજ. એમને રસના એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં ઉતરી પડતાં જતા વિલંબ કે રસભંગ થતો નથી. કાવ્યમાં કવિ પ્રસંગ કેટલો વિસ્તારે એ વિવેકરાશિ લેખનામાં અસાધારણ છે.

છતાં નોંધણું એમણે કે એમનાં પાત્રોનાં વર્ણનો અલંકારથી ગળદળી રહે છે ખરાં; પણ કેટલેક ઠેકાણે તો એ વર્ણનોને અલંકાર-ભારથી લાદવાના બનિનેાડમાં કવિ પ્રમાણરૂં ભાત ભૂલી જાય છે. 'નળાખ્યાન'માં 'વેલ જાણે હેમની અવેવ ફૂલે ફૂલી'થી શરૂ કરી હમયન્તીરૂં વર્ણન આપતા, કવિ અલંકાર ઉપર અલંકાર ખડકવા મંડી જાય છે; તેથી વાચકને દર બે લીટીએ થાક ખાવા અટકરૂં પડે છે.

ગૂજરાતી ભાષામાં રસ, ચિદતા, માધુરી, લાઘવ, 'સંસ્કાર, અને ચણણી સંસ્કૃત શબ્દોની પૂરણી વિગેરે દાખલ કરવામાં થયેા ફાળો આ મહાકવિનો છે

કવિનાં વર્ણનો તાલમેલીયાં અને માત્ર વસ્તુઓની ગણતરી કરનારાં કે લેખની સહજ સ્થિતિ વર્ણવનારાં નથી; પરંતુ જડ સુઠિમાં ચેતના નિરખ્યાથી કવિ એમા ચમત્કાર લેમેરે છે, એથી એ હૃદયંગમ અને રસીલા બને છે. વૃખખા વૃક્ષ પ્રસંગો, કવિનો હાથ અડકતાં, રસથી એતપ્રીત થઇ જાય છે.

" ગ્રેમાનન્દની કવિતા એ ગુર્જર સ્થિતિપ્રદેશમાં એક સુંદર સરોવર છે કે જેની કાંઠીમાં સર્વ ગૂજરાતીઓ પોતાનાં પોતાં ફાસવાં, દુઃખ સુખનાં પ્રતિબિંબ જોઈ જોઈને નિવૃત્તિ-આનંદમાં રહે છે " એમની કવિતા સંસાર-જીવનના ચક્રોલા થાક અને ઝેરને ઉતારે છે. હેયાં હજવાં ને રસાળ કરે છે અને બીજા દીવસની સંસાર-એલનાને કાળે હમગી કરે છે.

સુદામાચરિત્ર--એક સમાલોચના.

(પરિશિષ્ટોના પરિચય સમેત)

સર્વ દિ દીઓમા, ઉપરથી જણાતા પ્રાન્તિક ભેદની નીચે પ્રાચીન સુદામા- આર્ય-સંસ્કૃતિના અભેદની સાચી ગૂંચાએની છે, કારણ કે મૂલ કથાની આર્યપ્રભના સતાનો તેા એ પુરાણી સંસ્કૃતિનાજ ધાવણુ ધાવી મોઢિની. ઉછરેલા છે તેથી જ્યાં જ્યાં મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત ઇત્યાદિ સંસ્કૃત કથાઓનો પ્રચાર છે, ત્યાં ત્યાં પ્રભની દેવકથાઓ, લોકકથાઓ, અને દત્તકથાઓ ધણે અશે મળતી આવે છે.

‘ સુદામા ચરિત્ર ’નું વસ્તુ, એવા એક મહાપુરાણમાનું હોવાથી, એ હરિદ્રી, છતાં ‘યથાલાભ સદુષ્ટ’ શ્વાસલુભન્તની કથા, સંસ્કૃતની પુત્રીઓ જેવી મરાઠી, હિન્દી, ગુજરાતી વિગેરે ભાષામા પણ કવિઓને મુખ્ય બનાવી રહી છે જગાણી, ખન્નણી કે તામીલ ભાષામા યે એ કથાને કવિઓ સહાર્યા વગર રહ્યા નહીં હોય એમ આપણે ધારી શકીએ.

ગુજરાતી ભાષામા જેને જેને એ ભક્તચરિત્રની મોઢિની લાગી, તેણે એ ચરિત્ર ગાયુ છે ખાછળ જોડેલા પરિશિષ્ટ ભેતા જણારો કે ફક્ત એક બે કવિઓએજ એ કથા ઉપર પોતાની કાવ્યરાશ્મિ આજ માવી નથી પણ બહા બહા શુભવાળા સખ્યામધ ‘ આખ્યાનો ’ એ વસ્તુ ઉપર લખાયા છે, છતાં હજી પરિશિષ્ટ અધૂર છે.

પરંપરાથી ચાની આવેલી હકીકત ઉપરથી, જણાય છે કે વિષ્ણુદાસ, તથા નાકરે પણ ‘ સુદામાચરિત્ર ’ લખ્યા છે પણ ધણી તપાસ કર્યા છતાં હજી, એ ઉપવબ્ધ નથી તે ઉપરાંત સા નવલરામભાઈએ ‘કૃષ્ણદાસનો મોઢો સુદામો ’ નામનો ગ્રંથ સ ૧૯૮૫ ની એક પોથીમા છે એમ જ્ઞાતી ગુજરાતીના નમૂના ’ ના લેખમા જણાવ્યું છે, તે પોથી પણ હમણા કથા હરો તોનો પત્તો લાગ્યો નથી.

આપણા આ યુગમા પણ ‘ સુદામા કથા ’ નો મહિમા ગ્રાણે પડ્યો નથી, એમ ગ્રી. ઉપેન્દ્રાચાર્યના વિવિધ ગ્રંથ પદોમા લખેલા ‘સુદામાખ્યાન’ ઉપરથી કહી શકાય વળી જાણવા જેત છે કે મહર્ષિ દ્વિ નરસિંહરામ ભવાનીરાકરને આ વસ્તુ ખ્યાતી નાટકમા ગૂંધવાને પણ થોડાં લાગ્યું છે.

‘સુદામા સંબંધી, આમ બીજાં ધણાં આખ્યાનો’ છતાં, ‘સુદામા કવિઓ-ચરિત્ર’ એટલે પ્રેમાનંદનું જ એમ સ્વાભાવિક સૂચન સાધી ધાય છે નું કાવ્ય-તે જોઈએ. વસ્તુ એક છતાં તેમાંથી નિપજવેલાં કાવ્યો સિત્ત મિન્ન પ્રયોજના: વિશેષતાવાળા થવા પામ્યા છે, એનો ખાસ આધાર કવિના કાવ્ય રચનાના ઉદ્દેશ ઉપર રહેલો છે સૌએ પોતપોતાના લાવ તથા રુચિ પ્રમાણે સન્તર્જનના ચરિત્રને ગાયું છે; એટલે કવિનું હાર્દ મનમાં ઉતારવા, કાવ્યનું પ્રયોજન-કાવ્યનો ઉદ્દેશ આખ આગળ રહેતા, રસ-રહસ્યનો ઉકેલ ઔર આનંદ આપે છે.

મૂલ લાગવતકારનો હેતુ જોવા પછી, મૂલ કથાનકમાં કાંઈ કેવાં બિંદુઓ ઉમેર્યાં, કાવ્યરચનાના જીવનતત્વો-વસ્તુ સંલક્ષના, પાત્ર યોજના, અને રસનિષ્પત્તિ એનું નિર્વહણ કેવી રીતે સધાયું, એ બધું હવે જોઈએ.

પરિચિષ્ટ ૬ અને ૭, પ્રેમાનંદ પછી લખાવેલાં હોવાથી તેને સૂક્ષ્મ સુન્દરની અવલોકનમાંથી પ્રકટ કરીશું. કારણ કે ‘સુન્દર મેવાડાની મુદામાની સુદામા-કથા’ એ શુકના પ્રાસાદિક કાવ્યને ‘સાદીસાયા સામીકીમાં’ ગૂંથીને કથા-લખાયેલો કથાસંક્ષેપજ છે. મૂલ લાગવતની જગાએ, બીજા અધ્યાયના પ્રમાણથી વધી ન જાય એમ, બન્યા એટલા કવિનાજ સહોદમાં શુકના સ્વતંત્ર કાવ્યને સુન્દરે આપ્યું છે. છતાં શિષ્યનો દરામ-રહસ્યઅંતર્ગત સુદામાનું આખ્યાન આપની વખતનો ઉદ્દેશ, સિન્ન હોવાથી એની સુદામા-કથાનો ઉપોદ્ધાત પણ મૂકેલ છે.

“સુદામાપુરી” લખનાર મોતીરામે ધીરાભક્તના પદના પ્રસિદ્ધ મોતી-રામના સુદામાકથા ગાઈ છે. આ કવિનું કાવ્ય ૧૯૦૨ માં ખુદ્દિ પ્રમરામાં પેહેલીવાર પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. એ કવિએ બીજાં કાવ્ય સુદામા-શ્રાદ્ધ માંમેર, વિગેરે લખ્યા છે, પણ કવિ સંબંધી કાંઈ ઉપકૃત પુરી: હજી બહાર આવી નથી. અંગ્રેજીમાં Balladને મજબૂત આ કાવ્ય છે. લક્ષ્મણર્યા પદોની વાધા, કવિત્વપૂર્ણ અને હોસભેર વાચી જવાય લેવી છે. આ પદના રાહનો ઉપયોગ નરસેરામે “મોડા-જાની ગૂંછના પદ” “અંગરીયચરિત્ર” તથા દ્વારકાનાથ કનેથી છાપ લેની વખતના ‘નાણુ આપે નરસેર વાવરને છોખાળા’ ના પદમાં કર્યો છે. સર્જન વાત કહી જવાને આ રાહ, -જે ‘કાફી’ નામથી જાણખાય છે-તે બહુ સરસ અને જોસલર્યો હોવાથી, કવિઓને અનુકૂલ લાગ્યો છે.

પરિશિષ્ટ ૫ માં, સં. ૧૭૬૫ માં લખેલી પોથીમાંની દશમસ્કંધની સુદામાનું ગદ્ય દીક્ષમાંથી પ્રસ્તુત એ અધ્યાયો ઉતાર્યા છે. ભાગવતકારની આખ્યા- મૂલ દયાનો એમાં સાર છે તેથી, તથા એ યુગના ગદ્યના નમૂના ન ગદ્યમાં: તરીકે જિજ્ઞાસુને એ ઉપયોગી થશે એમ ધારી, એને સ્થાન આપ્યું છે.

ત્રેમાનંદનું કાવ્ય લખાતાં પદેલાં, બીજા કવિઓએ મૂલ વસ્તુને કમ સહુચાર્યું છે તે જોવું હવે પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાગવતકારનો પ્રધાન ઉદ્દેશ શ્રી કૃષ્ણનાં 'લીલા ચરિત્ર' કહે- ભાગવત- વાનો. ત્હેમની વિભૂતિ અને વિક્રમો વર્ણવવાનો, તેમજ સાથે સાથે કારનો પ્રાદુરભાવ ઉપરનો ત્હેમનો અગાધ પ્રેમ સૂચવવાનો છે. શ્રી કૃષ્ણના ઉદ્દેશ: (યૌર્યાણ્યનન્તયૌર્યસ્ય) અનેક પરાક્રમેમાં, સુદામા-એક બાલસનેહી સદાચારીના ' હરિદ્રનાં દ્રુમ ' કાપવાનો સમાવેશ થતાં શ્રી કૃષ્ણ-પરાક્રમના અંગમૂલ પાત્ર તરીકે, સુદામાને તે લેખક નિરૂપે છે.

સોમ કવિના રચેલા ' સુદામા-સાર ' કાવ્યમાં કૃષ્ણ પ્રત્યે સુદા- સોમકૃત માની ' ભક્તિર્લભેવદ્ ' મહીમા ' તથા તેથી કૃષ્ણે કરેલી ' સુદામાસાર ' સુદામા —સાદાત્વ (' સાર ' ને સાદાત્વના અર્થમાં ' નરસિંહ મેહેતા સાર: ' હારમાળા ' માં વાપરે છે, ' સાર કર સાર કર સામળા માદરી ' અને વળી આજ કાવ્યમાં કહીએ આ ' જો ગોવલની કીધી સાર ') ગાવાનો હેતુ છે. કાવ્યનો ઉદ્દેશ સ્વતંત્ર છે; વચ્ચે કેટલાક અન્ય સિદ્ધાંતોનું દલી- કરણ કરતાં કવિ મૂલ હેતુને જુદી જતા લાગે છે. ભાગવતકારના હેતુથી પોતાનું કાવ્ય-પ્રયોજન સિન્ન હોવાથી કાવ્યવિસ્તાર પણ સિન્નજ થયો છે. આ કાવ્યમાં વપરાયેલી ભાષા ઉપરથી, એને પદ- નાશ અને સોમ કવિના સમયમાં મૂકવાનું સાદસ, અમે કર્યું છે.

પરિશિષ્ટ ૮ માં આપેલો સુદામા-કથાનો પ્રસંગ લીમકૃત ' હરિ- લીમકૃત લીલા પોહસકથા ' માંથી ઉદ્ધૃત કરેલો છે. રચ્યા સાલના કમ ' પ્રમાણે સુદામા સોમકવિના ' સુદામાસાર ' ની સાથેજ એને મૂકવું ધટે; પરંતુ એ કથા પ્રસંગ તરફ મહાર્ક ધ્યાન મોહું જેવાવાથી ઉપરમાં એ એને દાખલ કરી લઉં, કમ સાચવ્યો છે.

લીમકવિની ભાષામાં પંદરમા-સોળમા શ્લોકની ન્હીની ગૂજરાતીનાં ' ઇ ' કર અને ' ઉ ' દ્વારવાળાં રૂપો ખાસ ધ્યાન જેવી રહે છે. ન્હીની ગૂજરાતીમાં તથા હાલની આપણી ભાષામાં કેવો ફેરફાર થયો છે તે, તથા ત્હેમાંની રચના અને લેક્ષાણિમાં આવડું મળતાપણું બતાવવા આ ભાગ ઉમેર્યો છે.

શ્રીકૃષ્ણ-ચન્દ્રેની પરાક્રમ-દલાઓના કિરણરૂપ શુર-મિત્ર સુદામાની
ન્યા ઉપર કવિએ 'હરિવીલા પોડરાકલા' મા પ્રકાશ પાડ્યો છે.

“ આસો માસ તણી પૂર્ણિમા । જણે કિરિ હમ્મુ ચંદ્રમા ॥
સોલ દલા સચિદર કલક ૧ એ શ્રીકૃષ્ણ કયા નિવંદ ॥ ”

તેથી એ કિરણરૂપ કયાકુરનો વિસ્તાર પણ જોવા પ્રમાણમાં કરી
સાકાય તેટલોજ કવિએ કર્યો છે

નરસિંહ મહેતા ભાગવતના ગોણુ પુરુષને પ્રધાન ગણી, મૂલ
નરસિંહ ભક્તભાવના સાચવી રાખી, પ્રાપ્ત સ્થિતિથી સંતુષ્ટ રહેનાર અને
મહેતાનું મ્હોટાના મિત્ર છતાં મ્હોટાઈના લાંબ વિનાના ટેકીલા ભક્ત તરીકે
સુદામા સુદામાને વર્ણવે છે.
અરિત્ર.

ભાસણે દશમસ્કંધ-અંતર્ગત શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના અંગમૂલ “ સુદામા
ભાસણનું ચરિત્ર ” ને ગાયુ છે એમા રસિક વર્ણનોના અવનવા રંગો પૂર્યા
સુદામા છે ખરા પણ કવિનો હેતુ એ પ્રસંગનું સ્વતંત્ર લાઘ્ય રચવાનો
અરિત્ર. નથી.

જન્મન્તાયનો ' સુદામો ' એક સ્વતંત્ર કાવ્ય છે. કવિ ઉલ્લભનો
જગન્ના- મહિમા બતાવતી સુદામાપત્નિના સવાઈથી કાવ્ય લેખે છે કાવ્યનો
અનો ઉપસંહાર “ આમેહે અર્થ સરે નહીં ઉલ્લભ નહીં કેહે દ્વાય, કૃપા
સુદામો. તણું કારણ સહી, તો જે જે જન્મન્તાય ” એ લીંગીઓમા આખ્યો
છે કાવ્યની ભાષા બધે સ્પષ્ટ નથી કાવ્યની રચના સાવ કઠ હશે
તે જણાયુ નથી, છતાં લખ્યા સાલ ઉપરથી, લગભગ પ્રેમાનંદનાજ
અરસામા એ લખાયુ હોય અથવા તો તેથી થે પ્રાચીન હોય એમ
લાગે ■ કાવ્યની છંદ-રચના ભૂલી તરેહની છે એનો રાગ “ ટોડી-
મિશ દાદી ”-ટોડા ■ ચાર લીંટીની ૬ કમા પહેલી બે લીંટી છપ્પા
કે કુહળીયાને મળતી છે, ખીજ બે સામાન્ય ટોડરાની છે.

આ ઉપરથી જણાયું હશે કે પ્રાસાદિક કાવ્ય રચવાની ખાતર
પ્રેમાનં- કોઈએ કવિતા પરી નથી, પરંતુ સરસ કાવ્ય-મહાકાવ્યની ધટના
નંદનું આખ આગળ રાખી, ફક્ત પ્રેમાનંદજ સુદામાનું વસ્તુ લઈ તે ઉપરથી
સુદામા કાવ્યરચ રચવાનો હેતુ સાધ્યો છે તેથી તે લખ્યા ભક્તચરિત્રને
અરિત્ર. મનોરંજક કરવાની શક્તિથી-વિવિધ વસ્તુના, પ્રાકૃત જનસ્વભાવના
ચિત્રો, બ્યાવહારિક જ્ઞાનનો વિગેરે સાધન સામગ્રી વડે કાવ્યને દીપા
વવાના પ્રધાન ઉદ્દેશથી કવિએ ભક્તિને ગોણુ સ્થાન આપી લૌકિક
વ્યવહારનો ચીતાર ચીતરે, મૂલ ચરિત્રમા નહીં એવા દેવતાક
ખિંદુઓ વિસ્તારીને હાસ્ય કરણાદિ રસને રેલાવ્યા છે,

ખડે ૩૩ કે આમ ભાગવતકારનો દેવ અને કવિનો દેવ ભૂદો પડવાથી, સુદામાના સાધુ તરીકેના શુદ્ધ સદ્ગુણોનું અદર્શન થઈ, આખ્યાયિકામાંથી તરી- આવતા ભક્તના ધીરોદાત્ત ગુણો ઝાખા પડતા, સુદામા પ્રતિના પૂજ્યભાવમાં સ્વાભાવિક રીતે ક્ષતિ થાય છે; અને ત્હેને અંગે ત્હેમાંથી લેવાવો નેહતો બોધ પણ ગોણુ થાય છે.

સરખા- ભક્તભવિ નરસિંહે, ભક્તને ભક્તની દૃષ્ટિથી જોયો છે; અને તેથીજ એવી ભક્તિની ખુમારીમા, સુદામાનો શુદ્ધ નિષ્કામ ભક્તિભાવ, તથા ત્હેમની પત્નીનો સકામ ભક્તિભાવ ચથાર્થ, હૃદયંગમ અને રસભરી વાણીમા તેઓ ચીતરી રાક્યા છે.

ત્રેમાનંદમાં હાસ્યરસ પ્રધાન છે, કશુ તથા અદ્ભુતરસ ગોણુ છે. ભાગવતમાં સાત પ્રવર્તે છે. મૂલમાં સુદામા માત્ર ભક્તરૂપે દેખાય છે. ત્રેમાનંદે ત્હેમને ભક્તરૂપે ખરા, પણ કુદૃઢ જાનનજવાના ભક્ત ચીતર્યા છે. મુવમાં, સુદામા સંતોષી અને અપ્રાકૃત તેમજ કન્નત પ્રાચીન ભાવનાવાળા બ્રાહ્મણનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરાવે છે; ત્યારે ત્રેમાનંદે ત્હેમને આધુનિક પ્રાકૃત બ્રાહ્મણની પંક્તિમાં ઉતાર્યા છે. મૂલમાં પતિવ્રતા-ભાવનાનાં બિન્દુ છે; ત્યારે ત્રેમાનંદે મેહેણાં કૃણામાં કુરાવ, પતિવ્રતા છતાં 'ઋષિ પત્ની' એ નામને ન શોભાવે ત્હેવી સીનો ચીતાર આપ્યો છે.

સુદામાના સિદ્ધાન્તો ઉચ્ચભાવનામય, અને વેદાન્તી હતા. સુદામાપત્ની ઘટ ઘટમાં રહેલા પ્રશ્નને રીઝવતારી છતાં, સંસારી છે; ઋષિનું ભૂખનું જ્ઞાન એને ગળે હતરતું નથી.

નરસિંહની કવિતા સાદી, અને ભક્તચરિત્રના પ્રસંગોને સીધો- સટ હાદી દેનારી છે. ત્રેમાનંદે દરેક પ્રસંગમાં અવનવા રંગની પીંજી ફેરવીને, એવું જીવંત ભવનું ચિત્ર ઉપભવ્યું ૩૩ કે એમાં ભક્ત અને હાસ્ય એ બેનું સંમિશ્રણ થયું છે. એમની કવિતામાં સમાજમાંના જ એક પ્રાકૃત મનુષ્યનું ભાવાલેખન થયું છે. આવી ચચાસ્થિતતા (Actuality) નરસિંહમાં નથી.

કવિની પેઠે, રસાત્મક કાવ્ય લખવાના હેતુથી, ત્હેમના સમકાલીન વામન મરાઠી કવિ વામન પંડિતે ગુઠે રામદાસના કહેવાથી મરાઠીમાં ' પ્રક- પંડિતનું રણો ' લખ્યાં છે. એ ધુરંધર વિદ્વાન કવિએ એ ' સુદામ ચરિત્ર ' સુદામ લખ્યાં છે. સુંદર વૃત્તો થોજ ચમકની ચમત્કૃતિ પદે પદે બતાવી, ખરિત્ર. એ મરાઠી કવિએ આખ્યાનને નવપદ્ધતિવિત ક્યું છે.

વામન પંડિતનો ઉવરનો અંધ ' નિગમસાર ' શકે ૧૫૬૫ માં એટલે સંવત ૧૭૩૦ માં રચાયો એમ એ કવિનો પોતાનો લેખ છે. કવિ સં. ૧૭૩૫ માં ગુજરી ગયા વામનનાં ' પ્રકરણો ' ભક્તિ સાથે આનંદ આપનારી કીર્તનકારોની કથા માટે લખાયા લાગે છે.

પ્રેમાનંદના સાક્ષર જીવનના સમયમા સિંદુરથી વર્ષની બે વાર કવિ-નોંધ છે. ' ચંદ્રહાસ આખ્યાન ' ને છેડે ' સંવત સત્તર સત્તાવીસ ઉપર વર્ષે, સિંદુરથી વર્ષની સઘ ' એમ લલેખ છે. શ. બ. દરગોવિન્દ-મરાઠીની દાસ્તાવેજ નોંધે છે કે એ આખ્યાન રચ્યા પછી થોડેક વખતે, એટલે અસર. સં. ૧૭૨૮ માં સિંદુરથી હતું.

ત્યાર પછી બાર તેર વર્ષે સં. ૧૭૪૦ માં પ્રેમાનંદે ' સામગ્રા-હનો વિવાહ ' લખ્યો છે. તેને છેડે નીચેની પંક્તિઓ છે —

' સિંદુરથી પૂર્ણાહુતિએ ત્રય થયો સંપૂર્ણ રે,
સંવત સત્તર આગ્રીસ વર્ષે, ગોદાવરી સ્નાને થયાં અથ ચૂર્ણ રે '

આ ઉપરથી ખાત્રીથી કહી શકાય કે સિંદુરથી વર્ષે દરમિયાન કવિએ ગોદાવરીની યાત્રા કરી હતી.

આ વખતે મરાઠીના સમર્થ સમકાલીન કવિ વામન પંડિતનાં કાવ્યો જોવાનો યોગ એમને પ્રાપ્ત થયો હોય એમ લાગે છે. વામને જે જે વિષયો ઉપર કાવ્યો રચ્યા છે તેમાંના ધણી પ્રેમાનંદે પસંદ કરેલાં વસ્તુને મળતા છે. બન્નેનું મળતાપણું (Common ground) સદૃશ રીતે ધ્યાન યોગ્ય છે.

મરાઠી કવિએ રચેલા વામન ચરિત્ર, સ્વયંભાગ વિહાસ મુગમ ચરિત્ર, મહાભારતના પદો-વિરાટ, ભીષ્મ, જયદ્રથ દશમસ્કંધમાંથી શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્રના ' પ્રકરણો ', રૂક્મિણી વિલાસ, તથા રૂક્મિણી પત્રિકા વિગેરે કાવ્યોની યાદી જોતા-પ્રેમાનંદે રચેલી વામન કથા, મુગમ ચરિત્ર, દશમસ્કંધ પૂર્વાર્વ, રૂક્મિણીદરણ, રૂક્મિણી સ્વયંવર તથા ભાગ્યભાગ્ય રોપદર્શિકા અને મહાભારતના પદો (જેનું કર્તૃત્વ પ્રેમાનંદનું જ છે એમ માનતા વિચાર પડે) - વિગેરે કાવ્યક્રમમાં જણાવેલ વસ્તુનું સામ્ય આપણને એક અનુમાન દરવાને પ્રેરે છે.

મરાઠી કવિએ પ્રાસાદિક નિવિતા કરી છે તેજ પ્રમાણે પ્રેમાનંદે લખાના ઉદ્ધાર માટે મનુષ્ય-રૂપિ સખી હિંદી, મરાઠી વિગેરે ભાષામાંના કમ ગાજરાલીમાં ઉતારવા પ્રયાસો આદર્યા છે. આમ બન્ને કવિઓનું વિચાર સામ્ય તથા નવ્ય વિસ્તારની પદ્ધતિ સરખાવતા કવિ ઉપર મરાઠીની અસર થઈ હોય એમ સંભવે છે. છતાં વામનનાં કાવ્યોના પરિચય માટે બારીક તપાસની આવરણ છે.

પ્રસ્તુત આખ્યાનનો કાવ્ય વિસ્તાર આ સંબંધમાં કંઈક અનવાણું
 મુદ્દામ પાઠરી એમ ગણી તે દ્વંદ્વમાં નીચે આપીયે છીયે.
 ચરિત્રનો

કાવ્ય- સંયમી વિપ્ર સુદામાના ધરના વર્ણનથી કાવ્ય ઉદ્દેશ્ય છે
 વિસ્તાર: (' સુદામે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો ') કુટુંબની જગત અવસ્થા-
 (નામ સુદામા છતાં દષ્ટિ ન પાહે પરિણક દામા) - માધ-
 દાંતી નળ જેવા વજ્ર, ધરમાં અન્નના અભાવે કંઈક-પણ જતા રહે
 છે. દૂબળા શરીરે ઉપર, ફરમાથી બહાર નિકળતા ભૂખ ન જેવી વા-
 પેક્ષી જતા, કાળ, દાદી મૂઠ- બધે વાળનો વિસ્તાર (મુંઝ કુબુઝ
 નળુ બાધ્યું, કદૂપ દીસે કાવ્ય. ')

સંસાર આમ નીચે છે ત્યાં ' ...તોં ચોધીલા વ્રાહ્મણકીં
 સતીનિં ॥ દ્વારામતોચા પતિ મિત્ર લોકીં । તૂ આપુલા
 ચોલનિં કીં ચિલોકી ॥ ' (' દેવાદી તમે ગદો છો ભરપાર,
 માધવ સાથે છે મિત્રાચાર. ') પત્નીએ શ્રીપતિ વામુદેવને કહેવા કહ્યું કે:-
 ' અમને પાના (છાંદાં) છતાં ધાના કેમ ન આપ્યાં ? તેથી, દેવ પતિ
 પ્રાપ્તિ સ્થિતિનો ખેદ ન કરતાં શ્રીકૃષ્ણને મળવાનો ચત્ત ધ્યાનમા
 થો. " અંદી સુદામાપત્ની વેબવ, લોગ-શુંગાર, ખાનપાન વિગેરે
 ગણાવી પોતે અધન્યા તે આટલાં દુઃખ વેઠવા સરખા છે, એમ
 પ્રાકૃત શ્રી જેવું બોલે ॥

સુદામા કહે છે:- " મ્હને અકિંચનને સહિંચન શ્રીકૃષ્ણ ક્યાંથી
 સત્કારરો ? મ્હને દેખતાં, હું એમને રાત્રી જેવા તો નહીં લાગુ ? એ
 આહું નહીં જાણે ? દારણ કે મિત્ર મિત્રુક અમાન્ય અદ્વા તો । '
 બીજી બિદ્યુકની સ્થિતિ કેટલી હલકી છે (સરખાવને ' ભેડવા પાણી,
 દીન વાણી ' - વિગેરે કહ્યું ૩-૧૦) તેથી લેનો તું વિચાર કર. " પત્ની
 કહે છે:- " પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર પછી કરલે; પ્રયત્નમાત્ર પ્રતિષ્ઠા છે. તેથી
 ' કરું નયે છોયચના અમાન્ય । ' એટલે સુદામા તૈયાર
 થયા. શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રો સંભારી ભક્ત ગોરવ પામ્યા. જૃગુની લાત
 સહન કરી એવા બાદલો જેમને પ્રિય છે તે શ્રીકૃષ્ણ મ્હારી ઉપેક્ષા
 કેમ કરો, એમ વિચારી એમનામાં દિગ્ભવ આવી. અટલે * [સ્વભાવે
 પુર્વે વિપ્ર વોલે સુવાળી । મ્હને ત્યાસ મેરું કસા રિક્ત -
 પાળી ॥ ફિરે ચારપાંચા ગૃહીં હોય કટી । મિઝાલે

* આ [] કોસમા મુદ્દેલા બાગ ત્રિતીય સુદામ ચરિત્રમાથી
 લીધો છે.

प्रयत्ने फवे चार मुष्टी ॥ (सरभावे ६३६ ५-३) ६३६
 ' जेठ जाधवाने नवी पट्टण ' बांधावया स्वपदरीं जव
 विप्र पाहे । तों ठाव देखत स्ववास सछिद्र पाहे ॥ तों
 चौघडी करुनि बांधियले छियेने । जातो हरी जवळि
 पाहिन तो दयेने ॥ (सरभावे ६३६ ५-८)] २२११भा
 आहता, श्रीकृष्ण तथा इक्ष्मिणीना दर्शन यरो, जे बाण संभारता
 अपि वस्त्रास पावे छे (पारणे मजकडे नयनांचे । ')
 पछी मुनि 'वेद्योनियां पृथुक ते मग चालिला हों । याचेसि
 सेयित असे प्रमुत्तामला हो (' मुज राम बळतो नय ')
 जेठभाभा ' तों देखिली दुरनियां नगरी हरीची । चित्र
 विचित्र दिसताति परोपरीची ॥ ' ' सुताचे वीही दाशमती '
 ६३६ ६.)

स्मृतिना घर सुन्दर भेडी माणया, विघ्ने सभृद्धि वाणी नगरी
 जेठ. शोभा जेता जेता पुरमा पेडा (' पछे पुरमाडे पेडा भग
 वान ') राजम दिरनी जदारयी श्रीकृष्ण सिंहासन वपर जेठवा
 हेभाया; यातस्थ सुन्दर श्रीमो वणी वती सुदाया हर, तस्थ वभा
 रसा-दर्शन मुज यथ गया जेठभाभा श्रीकृष्णनी नगर जदार
 पडता शोध द्विज हेभाया- ' तो देखे हरि अंगणीं त्रिजवराकीं हा
 सुदामा खरा । ' जेभने यथु के जे आचारे अंही कयायी । श्रीकृष्ण
 जेठम सिंहासनेथी वतरी, (' वही धाया जदवराय रे ') दोही पाह्ये इन
 हरी, हाथ आपीने अंहर बाव्या. सिंहासन वपर जेसाही, श्रीमोने
 वधु' के आ भदारे मित्र छे, यन्मननाओ विस्मित यवने जेठ रही.
 सर्व श्रीमो विघ्ने पवे पडी. आतिथ्य ह्यु'. जठरस कोजन
 नभाक्या श्रीमो भाढोभाडे दसवा बाजी- ' चर्चा त्रिजाची
 यहुधा करीती । असो छियाचि असि हेचि रीती ॥ ' (' रौा जेठ भाढोभाडे जाध रे. जेठ दास्य हरे सहु नारी रे ')
 कोजन यथ रवेता ' तांमुल देउनि पूते कुशले मुलें कीं ।
 खी पक आणिक मुळा किति लंक लंकी ॥ ' (' श्रीते
 भवनाव्या पान रे '... ' जेवडे गाडी जेठडी ') सुदामाजे नवाज
 दीवो- ' दे हृष्ट लहमने शुं जलप्यु ॥ १ ' ' हंथ जेठ बाव्या
 छे ? ' श्रीकृष्ण पठ्यु. [सुदामा वलवाया (' सुदामाना मननी
 शोयता, सामणीवे सध नव्ही ') ' लज्जादोहीं विप्र चित्तांत

પોદે । કૈસે દેહં ભાગ્યવંતાસ પોદે ॥ ’ એટલામાં ‘ ગાંઠી
 ૬૪ પૃ. ’ ‘ તો દેશીલે ગ્રંથિસી કૃષ્ણનાથે । ભાવાયે ઘે
 દીધલે જે અનાયે ॥ ’ શ્રીકૃષ્ણે પોટલી ખેંચી લીધી તે સુદામા
 ઠતરી અથેલે મ્હોએ જોઈ રહ્યા.] સીઓ પણ દેવદાસી આ જોઈ
 રહી. અધિરા હોયી પોંઆ દાટ્યા. ‘ શ્રીકૃષ્ણ પોદે મગ તો
 સ્વહાતે । ઘેઘોનિયાં તો કરિતો સ્વહા તે ॥ ’ [ત્હેમાંથી
 એક મૂઠી ભરી મ્હોઆ મૂઠી. ‘ બીજી મૂઠી થીનાયે ભરી ’ એટલે
 ‘ રૂપમણીએ સાતે દાય, અમો અપત્તધ સો કીયો નાય ’] શ્રીકૃષ્ણે
 સીઓને એ મૂઠી પ્રસાદ ગણીને બ્હેંચી આપી.

તે પછી પૂર્વવું શરૂને લાગું રતાંત શ્રીકૃષ્ણપ્રેર છે (સરખાવો
 ૬૬૩ ૧૦) શરૂને ઘેર કેમ રહ્યા જે વાત છે. ગોરાણીના કહે-
 વાથી ઇધન લેવા ગયાની વાત-એ પ્રસંગ આણે દરેક છે. (ભૂલો
 પ્રેમાનન્દની સુદામા-પૂર્વકથા) ભારા બાંધી માથે મૂકીને ઇધ જતાં
 ‘ તો શ્રાન્ત જાલોં મમ શ્રુત્પિપાસોં । યનામધેં ત્યા
 પડલોં ઉપાશો ॥ તું મક્ષિસી ચોરુનિયાં શિવોરી ।
 શિક્ષીં ઘૃયા દાવિસિ દોર્ધ દોરી ॥ ’ (અંદી સરખાવો
 બાલક ૫૬ ૮-૧૧; તથા પ્રેમાનન્દ ૬૬૩ ૫-૧૦) એટલામાં વાદળાં
 ઇવાયાં; ‘ યયા વીજ તણા ચમકાર ’ પરસાદ કહ્દાવીને પડયો.
 ‘ નહી નાજે નીર આવીયાં. ’ એટલામાં સરજ આવ્યો. શરૂ ઘેર
 આવ્યા. શિષ્યોને સીએ મોહલ્યા ભણી ચીડાયા ખાજવા નિકળ્યા.
 શિષ્યોને ઇધ પછી ઘેર ઇધ આવ્યા. ‘ શરૂને અસ્તુત ઇખણામાં આપી,
 વિકૃત યયા વિદાય ’ [‘ જાવોનિ ધર્મસદર્ની ગુરુપુત્ર માગે ।
 હોતા યુહોનિ મૃત જો વહુકાલમાગે ॥ આણુનિ દેવનિ
 મનોરથ પૂર્ણ કેલા । ’] શ્રીકૃષ્ણ પ્રેર છે- ‘ કાદી તરી
 ઓટયતે તુલા રે ’ (‘ ત્હેને સાંભરે રે ’). સુદામાને સાંભરી
 આશુ’ કે ‘ કૃષ્ણાસ યા પ્રાસ ન અર્પિલા હો । મ્હજો-
 નિયાં પ્રાસ દરિદ્ર જાલે ॥ ’

પછી રાતે ત્યાં રહ્યા. મ્હવારે ‘ પ્રગણ તેધુનિ સુદામધેંગે ।
 ફેલે... ’ સ્તામા, એમને સન્માન પામેલા જોઈ લોકો ધન્ય ધન્ય
 કહેવા મંડ્યા. ક્ષિપ્રતા મનમાં થયું ‘ મ્હને કાંઈ આશુ’; અને
 મનમાં કૃષ્ણ ઉપર કોઈ અડયો (સરખાવો ૬૬૩ ૧૨, ૬૬ ૧૮ થી
 ૨૪); પણ થયું ‘ નાવત્તમુપતિમૃતિ ’ (‘ દીપા વિના દયાથી
 પાંખાયે ’)

જેગણમાં ચોરીને ખાતી વખતે એ ' માફે મની કૃપણતા નસતી જરી હો । દેતા મલા કરુનિ પૂર્ણ કૃપા હરીહો ॥ ' એમ પોતાનો દોષ કાઢી સંતોષ ખોળે છે. પણ શ્રી આગળ કહેતાં એ બધું કેમ માનશે, એમ મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરે છે. ' એસે મની વદન ચેત અસે સ્થલાસી । તો દેખિલે નગરરમ્ય મહાવિલાસી । '

સુદામાને થયું ' હું રસ્તો તો ભૂલ્યો નથી ' ' મ્હળે માર્ગ મી ચૂકલોં સ્વસ્થલાંચા ।.....પુનઢા દ્વારકા દેખિલી સજ્જમાને । ' (' રૂખી વિચારે શું ભૂલો કામજ ') સુદામા ગભરાયા; મનમાં થયું કે, હવે તો કુલ્ય નાણુરો કે સુદામા, પાંચવાનો વિચાર કરીને પાછો હયાથી આવ્યો કે આભા યથેલા સુદામાએ લોકોને પૂછ્યું:— ' આ તે અમરાવતી કે દારિકા ? ' લોકોએ હસીને કહ્યું— ' એતો સુદામાનું ઘર છે. સુદામાને સુખાશુ આવે છે. દીન દયાશુ પ્રભુનો પાડ માને છે. કવિ સુદામાનો વેશજ વખાણે છે. સુદામાની દારિકા—થિંતા હરી, એવા હરિના શુભુ ગાઇ કાવ્ય પૂરે ' થાય છે.

સુદામાના જીવન નાટકના ત્રણ અંકો પ્રદે છે: (૧) પ્રહેલામા કાવ્યના નાયકનો ગૃહસ્થાશ્રમ જતાની દ્વારકા-પ્રયાણ સુધી વાત આવે છે. ત્રણ (૨) ખીલમાં, શ્રીકૃષ્ણે કરેલા સત્કાર પછી, સુદામાને કાલે હાથે વિદાય મળે છે (૩) ત્રીજામા, કવિ પાછા આવે છે એટલે એમનું બદલાયલું ઘરસૂત્ર જતાની પડકો પ્રદે છે

ફરેક અંકના પ્રવેશ જેવા કથાકુરો હવે બેધએ —

(૧)

ભાગવતમાં, અનાયાસે પ્રાપ્ત થતા પદાર્થોથી નિર્વાહ કરનાર અંક ૧ (ચતુષ્છયોપપન્નેન વર્તમાનો ગૃહાશ્રમી ।— ' આવી મળ્યું ' હો ભા- તો અશન કરે ") વિરક્ત, સાત ગૃહસ્થાશ્રમી સુદામા હતા એટલુંજ જાણત, લેગના ગૃહસ સાર સંબંધી પ્રવેશક જેવું આપ્યું છે; ત્યાર પછી અને ભાવણ અને પ્રેમાનન્દ સિવાય ખીલઓએ સુદામાનું કામ પણ નરસિંહ બોળખાણ ન કરાવતા, એકદમ પતિ-પત્નિનો સંવાદ, કામજ તથા મહેતા સાતુનય વચ્ચેનાદારા ચીતર્યો છે. પતિવ્રતા, ગૃહસ્થિતિનું ભાન નરમા-શયી કરાવી દારિકા જવાને વિનવે છે.

પરંતુ અહીં નથી થતો વિવાહ કે અતિવાહ. ન માગવાનું

‘પણ’ મૂકાવવાને, સી જરાકે તૈયાર નથી. યાચવા જવાનું કહેવાથી માયાના ધા જેવું લાગશે તેથી તેમ કરવાનું કહાને સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય નથી. નિર્ધનતા આવી પડવાનું પોતાના ‘કર્મ’ ને માથે નાંખી (‘કર્મના દોષ તે આવી પૂર્યા’), ફક્ત શ્રીકૃષ્ણ દર્શનથી બહુ સરો (અયં हि परमोलाम उत्तमश्लोकः दर्शनम् ।) એમ કહે છે. વળી ‘ગોમતી સ્નાનથી કાટિ અથ નાસશે,’ અને કૃષ્ણ કહેણા કરશે વિગેરે લાભ સ્ત્રી ગણાવે છે એટલે એ તો ‘એક પંથ ને દો દાન’ જેવું યાચ તો ઠીક, એજ એમને અંતરને આરાય છે.

સુદામા મહાત યાચ છે; પણ એમને શોક ફક્ત દુર્બલ ભિષ્મક-પણાનેજ છે; તેથી જવાનું મોડી નાળવા કહે છે-‘ભોજવો ભાગ્ય જે કર્મ એટલું’ પતિવ્રતા, આમ ફાવતી નથી છતાં, ઉતાવળ કે અધીરી ન બનતાં, નમ્ર સ્ત્રી વધારે નમ્ર બની પતિને રચતાં વચનો વડે ભક્તિનું સ્વરૂપ તથા ભક્તનો ભગવાન સાથે નિકટ સંબંધ સૂચવી (‘આપણું મિત્ર મોટું મુકુંદ’) વિનવે છે. સુદામા છતાંય છે; ભેટ લાવવા સ્ત્રીને કહે છે છતાં સંહારીલ રહે છે-‘કેમ કરી જાણુરો કૃષ્ણ કે હું કમી છું ?’-પત્ની જવાણ દે છે-‘ભગવાન લાવના ભૂખ્યા છે’-તેથી ભક્તના મન તણો લાવ જાણે.

આ સંવાદનું બિંદુ નરસિંહ મહેતાએ સુંદર રીતે ખીલવ્યું છે; ભાગીજી. આમાં પતિવ્રતાભાવના સુંદર રીતે ચીતરાઈ છે. ભાણજીનો કાવ્ય-વિસ્તાર પ્રેમાનંદને માર્ગદર્શક થયો હોવો જોઈએ એમ બંને કાવ્યો સાથે રાખીને વાચતાં લાગે છે. શૃદ્ધસંચાર વર્ણવતા ‘વસ પહેરવાને નદી’ વિગેરે વર્ણન, (પદ ૧-૧૬) ‘પૂર્વનું નદી દત્ત’ (પદ ૨-૪) પછી ભેટની માવજત (પદ ૨-૮, ૯) વિગેરે કથાભાગ પ્રેમાનંદે નવપદ્ધતિ અને રસમર કરીને મૂક્યા છે, એટલીજ વિરોપતા એમનામાં છે. અને ખરેખર કવિની ખરી કલાવિધાનશક્તિ અને સૂક્ષ્મ રસરસિની કસોટી-અણીટ રસ અને કાવ્યહેતુને પોયે એવા વર્ણનો યોજવામાજ, સમાયલી છે.

પ્રેમાનંદે, સુદામાની શિષ્યાવસ્થાનું સૂચન કરી, એમણે શૃદ્ધ-પ્રેમાનંદઃસ્થાથમ મોંઢયો ત્યારથી ક્ષેત્રરસથી ઉભરાતા લદ્ગારોમાં લેમના દયામણા શૃદ્ધસ્થાથમનો હૃદયદ્રાવક ચિતાર થયાવિસ્તારથી ચીતર્યો છે. નિર્વાહના સાધન માટે પ્રમાદી રહેનાર પતિને, માર્મિક અને વેધક વાચવટૂ તથા આશ્વેષો, લેમની પત્ની ચિતાસદોએ હાડે છે.

પતિ અધ્યાત્મકૃત્તિ પાળે છે એમ જાણવા છતાં સ્ત્રીકૃષ્ણ પાને પાચના કરવા જવા સાર, અને હંકૃત્તિ તોડાવવા સાર દૃષ્ટિએ અને દલીલો આગળ કરવામા તે પાછી પાની કાઢતી નથી, બવાલ્કારે પતિને દારિકા મોકલે છે ત્યારેજ એ જાય છે.

કારણકે ઋષિપત્નીના દુ ખની અવધિ આવી જાય છે નગરમાં અન્ન મળતું નથી નિર્વાહકૃત્તિ બધ યાય છે, બાલકનું દુ-ખ માતાથી જોવાનું નથી, છતાં પતિનો દેહ દુખજો દેખી પતિમત્તા મૂંઝે મૂંઝોએ સહી લે છે, સ પત્તિનો સૂર્ય ઉગતા પડેલા વિપત્તિનું મોર વાદળ જામે છે, એટલે એ'વા દુ ખથી સ્ત્રી ધણ બને છે—હૃદય ચીરો નાખે એ'વા કરુણ ઉદ્દગારો કાઢી ગૃહસ્થિતિનું તોદરે વલુન એ કરે છે—'હું' કહેતામા લાગીરા અજખામભી, રનામી જુઓ આપણા 'ધર ભણી' (જુઓ ધિમ્ ૧ છું) અહીં કરુણરસની સફળ જમાવટ થઈ છે, પરંતુ એમાં પડેલી સામ્રત સમયની છાયાને ક્વિ દૂર કરી સક્યા નથી.

સુદામાને માગણું જ નહીં એ'વા મમત કે ટક નથી (નથી માગતા પ્રતિવાધ) પણ સ્વજન આગળ કેમ મગાય એટલું જ ખૂંચે છે. આથી એમના ટકમા રહેજ આજપ આવે છે ઋષિપત્નીના રહીયા તથા 'જઈને જાએને જાદવરાય'નો ઉપદેસો માનની હાનિ કાઢે લેવો છે. છેવટે સ્ત્રીનું 'એ આસુનું જોર' છતે છે. ઋષિ સાત્ત્વન સાથે અલ્પવગનો વડે અનલ્પ બોધ રે છે કારણકે ઋષિ પોતે પ્રબુદ્ધિતમાં 'નિત્યાભિયુત' રહેતા હોવાથી 'ચાગમેમ ની એમને ચિન્તા નથી, પરંતુ ઋષિપત્નીનો આત્મ-વિકાસ, અહા વગેરે ઋષિથી ઉતરતી મળેલા તેથી સ્વાભાવિક સચોટ ઉદ્દગાર એ કાઢે છે—'એ તો જ્ઞાન મને મમત' નથી રૂખીરાયછરે, રૂએ બાલકે લાવો અન્ન લાગુ પાંચછરે'.

ઋષિ ભગવંત આગળ મૂંઝ્યા લેટ માગે છે (અપ્યસ્ત્યુપાયનં-કિંચિદ્ગૃહે કલ્યાણિ દીયતામ્); ક્વિ, આ હેતુ સાથે ગોણ આશય 'કૃષ્ણ સુત સમુદાયને સાર ખાણુ લઈ જવાનો પણ એમ બતાવે છે.

અવન્તિપુરવાસી સાદિપનીના મઠનું નવિન જિન્દુ ક્વિએ આરંભમા ઉમેર્યું છે શુરની નિરાજનો એ ચિતાર ક્વિ આપે છે તે પોતાના જમાનાના પંડયાછની ગામઠી નિરાજને મળતો છે (સરખાવો, કાલિદાસના 'અલ્હાદાખ્યાન'મા અલ્હાદની નિરાજ) એને બદલે બ્રહ્મચારીઓ બાણુ લેખાં શુરકુલ, તથા સિખવાની પદ્ધતિનાં

વર્ણન પ્રસ્તુત ચરિત્રને વિશેષ દીપાવત કુદરતને બોલે માટે આશ્રમે, હિરોર બહુ બ્રહ્મચારીગોની દિનચર્યા (જેવી 'દાદ્ય-રી'માં જાળાલી મુનિના આશ્રમનું વર્ણન કરતા બાલુ કવિ આપે છે, તથા ગોવર્ધનરામશાહ વિષ્ણુદાસ બાવાના મઠમાં કહે છે) ઋષિ, ઋષિપત્નીનું સિધ્ધો પ્રતિ વતન-એવા દેહલાક બિન્દુઓ આલેખવા તરફ કવિનું ધ્યાન ગયું લાગતું નથી.

ઋષિજીવનને જદલે કાવ્યમાં આધુનિક સમયના દરિદ્રી, પ્રમાદી, સિદ્ધક બ્રાહ્મણના ધરની રહેણી કરણીની આબેદન છાયા છે. વર્ણનમાં પરસ્પરવિરોધી વાક્યો આવી ગયા છે 'મન જેનું સંન્યાસી,' 'આમાં સુખ નવ હાથે રતી,' અને અન્યથા મત પાળનાર સુદામા અને 'નથી માગતા પ્રતિવાદ' પણ મિત્ર આગળ મામ મૂકી માગતા જીવ જાય' 'ધિક પડે માહારી નાય,' 'તે જે' મૃત્યુ શે નાબુ મને,' 'શીછત નર તે રાજ સમાન-ઇત્યાદિ ઉદ્દમારો કાઠનાર સુદામા એ જે પાત્રો ભિન્ન હોય એવા ભાસ થાય છે.

'પતિમતા પત્ની મતપાવન' 'સ્વામી સેવાનું સુખ ઇછે, ન ઇછે ધરસૂત્રનું,' એવી ઋષિપત્ની-અને 'આ બાલક પરણાવવા પડશે,' 'હું' તો દરિદ્ર સમુદ્રમાં ખૂડી 'સોભાગના નથી રાણુગાર' ઇત્યાદિ અસંતોષના વાક્યો બોલનાર સ્ત્રી, એ જન્મે ભૂદાન પાત્રો હોય એમ લાગે છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ વર્ણવતા, કવિએ ઋષિપત્ની કને અન્નસિક્ષા કરી લાવવા જેવી અનેક સેવાઓ ગણાવી છે, જે મહામારતકાલમાં પૂજ્ય ગણાતી બ્રાહ્મણ સ્ત્રી માટે અશ્લુષ્ટતા લાગે છે કવિના જમાનામાં બ્રાહ્મણીઓ 'પચ્ચાગ' માગી લાવી ઉદર નિર્વાહ કરતી હતી, એમ ખરે, (સરખાવો વળી ચંદ્રદાસાખ્યાન' કહતું ૨ જુ — 'ખાદ્યુ', 'ફળુ અને ઘોડુ', કોના વાસી' કરતી, કોના પાત્ર પખાળે, એમાં કાઢે કોના પાણી બરસી') કવિ સુદામાના જમાનાની સ્ત્રી કને મહેવરાવે છે કે 'બ્રાહ્મણનું કુવ કર્મ છે તો લીખતા શી લાભ' આ વચ્ચે બ્રાહ્મણની દીનતા અને અધોગતિ સૂચવે છે. આ સ્થળે કવિએ, સિદ્ધક બ્રાહ્મણ ઉપરનો તિરસ્કાર કરડાગીથી બતાવવાની વડ સાધી હોય એમ લાગે છે. આટલા કાવ્યના પહેલા વિભાગ ઉપરથી જખાસે કે, પ્રાચીનકાળના પાત્રોના સંસારને ચીતરતા, ચાલુ જમાનાના સાંસારિક પ્રસંગોને વળી લેવા, કવિ ધણે અશે દોરાઈ ગયા છે, તેથી ભાગવતકારના સુદામાને આર્થ-જીવન ગાળનાર બ્રાહ્મણરૂપે વર્ણવવાના ઉદ્દેશને બાલુએ મૂકી, પોતાના સમયના બ્રાહ્મણને તે પાત્ર કહી લેના

ધરતો, જીવનનો, અને વ્યવહારનો પરિચય કરાવ્યો છે; તેથી લેખના તરફની માનની વૃત્તિ સહજ થઈ જાય છે.

(૨)

ભાગવતકારનો મુખ્ય આશય કાવ્યત્રય લખવાનો નહોતો, તેથી ખંડ રમે, આ બીજા ભાગને એ વર્ણવવા નથી. ભાવલુ પણ આ ભાગમાં ભાગવત એમને પગલે પગલે ચાલે છે. જગન્નાથે આ બિંદુને યથાશક્તિમતિ ભાવલુઃ વિસ્તાર્યું છે.

જગન્નાથ.

શ્રીકૃષ્ણદર્શન કેવી રીતે થયે. (શ્રીકૃષ્ણસંદર્શનં મર્દ્યં કથં સ્યાદિતિ ચિંતયન્ ।) એ વિચારને વોડે ચઢી સુદામા દ્વારિકામાં આવી પહોંચે છે મહેવની ડહેલી વડાવી, અંદર જતા શ્રીકૃષ્ણે લેખને ટીકા, એટલે ટીકીને આંખ્યા અહીં મિત્ર-ભેટ ઠીક વર્ણવી છે સ્નેહ આમુરપે મપે છે પ્રેમપરપરા ચાલે છે સત્કાર પછી શ્રીગોવંદ ગોક્ષમય બોલણું થાય છે—આ કોણુ અવધૂતની પૂજા થાય છે? અહીં ઉચ્ચનીચતાનો બેઠ બૂચી જવાયો છે અને તેથી હૃદયના ઉંડા ભાવની સંધન છાપ સુંદર રીતે પાડી સમ્મત છે

પછી એમનંતમાં બાલકાલની વાતો—‘ગાથા’ સંબારતા, અકેતુક પ્રેમના એકીકરણની ઉંડી છાપ વાચકને પર પડે છે. શ્રીકૃષ્ણ પૂછે છે—‘કચ્છિદ્ ગુરુકુલે ઘાસં વ્રહ્મસ્મરસિ નૌયતઃ । (‘હવે સામરે કે? ’)

મહેતાજીએ દ્વિતીય ભાગમાં ભક્તિને ગોણુ સ્થાન આપી, મનુષ્ય નરસિંહ સ્વભાવની પ્રાકૃતતા વર્ણવવાનો ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખ્યો છે. જ્ઞાની મહેતા. ભક્ત વાટમાં ચાલતાં, જ્ઞાનના વિચારમાળાના મધુકા મૂંઝતા મૂંઝતા રસ્તો કાપે છે નુદામાને પોતાના પેટ માટે ટેક મૂકવો પડતો નથી, પરંતુ જે સત્યાગ્રહી ભક્તને પરિવાર માટે પણ ચાચના કરવાનો વિચાર હૃદયમાં ડખે છે. પછી ‘એમ કરો નિજ દ્વાર આંખ્યો’—સાત-મદિર આવતાં વિચારમાળાનો મેર આવે છે

સત્કાર થયા પછી શ્રીગોવંદ માર્મિક વચનનો, તથા કંટાસ કરવાના એમના સદજ સ્વભાવને પણ ચીતરવાનું મહેતાજી ચૂક્યા નથી. શ્રીગો ઉચ્ચ કોટિએ ચઢેલા સાધુ પુરુષની હુવના સામાન્ય સાસા-રિ રાગિએ કરે છે

શ્રીકૃષ્ણનો મિત્રને ભૂલી જવા માટેનો પથ્યાત્તાપ વ્યાવહારિક દષ્ટિએ યોગ્ય છે ધનાઢ્ય મિત્ર રંક મિત્રને ભૂલી નય છે, એવા ઉદ્ગાર મનુષ્ય સ્વભાવનું ચર્ચાર્થભાન કરાવે છે, શ્રીકૃષ્ણને મદેતાજીએ અંદી સંસારી ચીતર્યા છે.

પ્રેમાનન્દે આ સાગમા કલા વાપરી છે. કવિએ વિવિધ ભાવોનું પ્રેમાનન્દ નિરૂપણ, હાસ્ય અને અદ્ભૂત રસનું સિંચન, અને સામાન્ય જન-સમાજના સ્વભાવનું નિદર્શન એવી તો આકર્ષક રીતે કરાવ્યું છે કે આ સાગ દલિની ચાતુરીનો આબાહ નમૂનો છે. જનસ્વભાવના મનોગત શિન્નશિન્ન ભાવોને પરખી, તે તે ભાવને પોષી, ઉત્તેજિત કરી, આખ્યાનને જોધક, મનોરંજક અને લોકપ્રિય કરવાની કલામાં પ્રેમાનન્દ ખીલ કવિઓથી થઈ ગયા છે

પત્નીના પ્રેર્યા સુહામા, 'ભવ' પડશે સર્વથા-એવો ન છૂટે વિચાર કર છે પત્નીએ આપેલી એક (વૃથુવપ્રસૂતિ) નું ' રાગની પેદે જાતન' કરતા પ્રસ્થાન કર છે આ સમયના, હૃદયને હવમવાવી નાખે એવા ચિતારમા કવિનું મૈસવ જણાઈ આવે છે

સુહામાના પ્રયાણનો હેતુ ' અમન્ત્રશ્લોકદર્શન ' ઉપરાત, કવિ ખીલ કારણોથી બતાવે છે-સીનો આગ્રહ, જાળમડાના રોતા મુખ, અને કુટુંબની દુર્દશા દેરવા ચિતા-વિગેરે એના નિમિત્તો છે

ઋષિનું પ્રસ્થાન એક નિશ્ચય બ્રાહ્મણની મૂર્તિ નજર આગળ ખડી કરે છે અદ્ભૂત રસનો સવિશેષ જમાવ કરવા આ પ્રસંગને આ'વો પવટો કવિએ ઢીધો છે માર્ગમા મુનિની ચેષ્ટા યાય છે, પણ શુદ્ધ સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા ભક્તજનને પામર જનો માટે કૃપા અને કરુણાજ હોય છે, તેથી ઋષિને નથી અહડતો કોપ કે એ નથી બતાવતા વિરસકાર.

હરિમંદિર આગળ આવી પહોંચતાં (ભૂલો ચિત્ર ૨ ભુ) કવિ શ્રીકૃષ્ણને રાજવૈભવ વર્ણવે છે. સુદામાછના સમાચાર સાંભળી ભક્ત પ્રેમી શ્રીકૃષ્ણના મન ઉપર ઘણી અસર, (‘ હે’ હે’ કરી ઉઠયા રણભાડ રે’), મિત્રના સ્વાગતની યોજના, મિત્રલેટથી ઉમરાઈ જતો ઉલ્લાસ, આતિથ્ય-એ સર્વેનું સાગોપાંગ રસિક-છવન્દ ચિત્ર આલેખવામાં કવિએ, લગ્નિપુણતાની હદ વાળી છે. ત્હેમની વર્ણનશૈલી બહુ જ સુંદર છે, અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે ભાવગર્ભિત રાખેલી, તે વર્ણનને મનમોહક કરવાની હથા ત્હેમની આગવી જ છે. આ ભાગ કાવ્યમાં સુંદર અને ચિત્તરંજક કારીગરીનો નમૂનો છે.

અંતઃપુરનું વર્ણન શુભાર-હૃદીયક છે. શ્રીકૃષ્ણ ‘ રસમગન ’ છે, એટલામાં સુદામા આખ્યાના સમાચાર મળતાં ભક્તધૈયા ભગવાન જાળને ભેટ છે તે પ્રસંગ ધણે જ જવડવંત (રાંપાંડ) છે. શ્રીકૃષ્ણ ‘ બાળસનેહી ’ નું સૂકું શરીર ભેઈ, મહતાના ભાવને ભૂલી, મિત્રને પગે પડે છે; જીની ઉપેક્ષા કરી તેથી પસ્તાય છે, આંસુ સારે છે; સુદામા લૂલે છે.

સીંચોની વક્રોક્તિવાળા વર્ણનમાં કાવલ દાસ્યવાળું, શુભાર-ગર્ભધારી ચિત્ર છે. ગોવિંદે માટેલી ગોઠીમાં સંસાર-પ્રપંચના વ્યવહારમાં રચી પચી રહેલા મિત્રને જ ચોભે એવી પ્રમ્થાના ઉદ્ભારે શ્રીકૃષ્ણ કાઢે છે. ‘ કોઈ સદ્ગુણે કાન શું દુઃકર્યો ’-એ પ્રશ્નથી કવિ પોતાના જમાનામાં પ્રવર્તતા દંભી ગુરુઓના છળકપટનું કાન અનુભૂતાં વાચકને દર્શાવે છે, અને ત્હેમનાથી સાવચેત રહેવાનું દર્શાવે છે. (~~સરખાવો આ મુમની કવિતામાંથી, દંભી ગુરુઓ, આચાર્યો તથા જોગીઓના છવન્દ ઉપર અનુવાળું પાટનાર અખા-ખક્તની કવિતા, તથા કવિનું ‘ સુમદ્રાદરણ’~~) ‘ ભાબી અમારાં વઠકણાં ’ એ વાક્યમાં અનિશ્ચિત સોમમાજની વ્યંજના છે—

સારો-વ્યવહારની વાતો પૂરી થતા, ગુરુધરની વાતો નિકળે છે. ત્યાંની પરિચર્યા સંભારતા શ્રીકૃષ્ણ પોતાનાં પરાક્રમે ગાવા મંડી નવ્ય છે તે જરા અણુપટલું લાગે છે. આંબી આત્મસ્થાપા ભેટું ન હોવાવવાને બદલે સુદામાને મ્હોએ ‘ ઉત્તમસ્ત્રોક ’ ની પરાક્રમ-કથા કવિએ કહેવાની દોલ તો શ્રીકૃષ્ણની તથા કાવ્યની ચોક્કસ આરવધત.

કાવ્યમાં વૈવિધ્ય તથા કથા ઉમેરવા, દડોણીનો પ્રસંગ, પંચજનનો વધ કર્યાનો પ્રસંગ, તથા સરખણ ભાવરાનો પ્રસંગ કવિએ ખીજ

અયોમાંથી ઉચકી લાવી એક ઠેકાણે મૂકી લીધો-છે. (નવો સુદામા-
પૂર્વ કથા, તથા દીક્ષા પૃષ્ઠ ૮૨)

સરથણુ લાવવાના પ્રસંગમાં, શુરૂ થેર ન્હોતા એ'વા એક દિવસે
ગોરાણીએ શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાને ઉધન લાવવા મોકલ્યા. ત્યો જન્મલમાં
લાઠાના બારા બાધ્યા પછી બન્ને યાત્રી ગયા; બૂખ તરસથી બ્યાલ
થયા. એટલામા મડગડાટ સાથે વરસાદ વરસ્યો, આ વખતે રસ્તામાં
બૂખ લાગે ત્યારે ખાવા માટે કંઈ ખાવાનું જાંધાવેલું તે શ્રીકૃષ્ણને
બતાવ્યા વગર સુદામા ખાઈ ગયા. એટલે એટલી અસમર્પિત વસ્તુનો
ગોરા- એમણે ઉપભોગ કર્યો તેથી સુદામા જન્મભર દરિદ્રી રહ્યા, એ'વી
છીએ ફતકયા પ્રચલિત છે.

આ ફતકયા પહેલી લાલણુમા દેખા દે છે, ત્યાર પછી પ્રેમા-
લાલણુ નન્દની ત્રણ પ્રતોમા એ ફતકયા સંબંધી લીંદી મળી આવે
છે. વામન પંડિતના પ્રથમ સુદામચરિત્રમાથે આ ફતકયાને
ઉદ્દેશીને લખાયું છે:-

“ તોં આન્ત જ્ઞાલો મગ ક્ષુત્પિપાસી ।
ધનામધ્ય ત્યા પઢલોં ઉપાશી ॥
તું મક્ષિસિ ચોદનિયાં શિદોરી ।
શિકિ વૃથા-દાયિમિ દીધ દોરી ॥ ”

મૂલમાં નહીં એ'વી લીંદી કે વિગત, પુરોગામીઓમાં હોવાથી જ્યારે
પ્રેમાનન્દમાં જડી આવે છે ત્યારે હજી વગર નથી ચાલતું કે કવિને
તાતાના પુરોગામીઓનાં કાવ્યોમાંથી આધાર અવશ્ય મળ્યો હોવો
તેજીએ.

મિત્રના વેલવમાં અન્નદાં ગયેલા સુદામા, પોતે આણેલી બેટ
જીવી લાગવાથી મનમાં લજવાયા. બેટ લેવા અધીરા થયેલા શ્રી-
કૃષ્ણે ચીંપરાં ઉઠેલી લાંદુવ કાઢયા; યાજમાં એ કાલવતાં ‘ કણ
રાણાને પાત્ર બરાણું એઈ રહો જીવતીનો સાથ ’ (નવો ચિત્ર
જીવું). ઉપદાસ થાય એ'વી હલકી બેટ આપવા માટે, સુદામા
ત્રીનો વાંક કાઢે છે, અને એને માથે દોષ મૂકે છે તે આણુપટ્ટું
; ત્યાગી, વેત્તાગી વિમને એ આણુજાળણું છે. આ ઉદ્દગાર ન હોત
હા દાબના રસને જરાકે લાગિ ન પહોચત.

‘ ચીંપરાં ઉઠતાં ભવબંધન છૂટતાં ગયાં-એ વર્ણન અદ્ભુતરસ

જમણે છે. સુદામાને ત્યારે ' કાચે હાથે નરહરિ તમે ' છે, ને એમને વિદાય કરે છે ત્યારે સ્ત્રીજનના ઉદ્ગારો (' દૃષણ કેમ થયા કમળા-પતિ ') સ્ત્રી સ્વભાવમા રહેલી ભૂતદયાની સદ્ગત લાગણીનું જ્ઞાન કરાવે છે. એમના કોમળ હૃદયથી એ સહુ જન્મ નથી

સુદામા દેહમુખી કંઈક મળવાની આશા ઊડી ચકતા નથી. ' હરો સ્ત્રીની ચોસે મનમા ધરી, કંઈ ગુપ્ત વાટમા આપશે હરિ '-સ્ત્રીઓના ઈર્ષાચુક્ર સ્વભાવની અંહી બ્યંજના કરી છે.

પર તરફ જતા સુદામા, શ્રીકૃષ્ણે કરેલા સ્વાગતનું પુનરાવર્તન ખંડ કળે: કરતા હર્ષવેલા—ઓહા ઓહા યહ નય છે. પોતાની છુદ્દતા તથા લાગવત. અધોગ્યતાની ધડી ધડી ટુલના કરતા આસારના ઉદ્ગાર કાઢે છે, પરંતુ કંઈપણ ન મળવાથી એમને જ્ઞાનિ યહ આવે છે.

ઐદિક વિચારથી અને દાણિક વિકારથી સંતહૃદય હુબ્ધ થાય છે; પણ અનિષ્ટમાંથી ઇષ્ટ શોધવાની વિવેકદષ્ટિથી ભક્ત 'સમર્પણ ભાવ' હૃદયમા ઉતારે છે એટલે તે પાણું વિશુદ્ધ થાય છે. (અધનોડયં ધનં પ્રાપ્ય માચન્નુચૈર્નમાં સ્મરેત્ । इति कारुणिको नूनं ધનં મે સૂરિ નાદદાત્ ॥) આમ વિચારી મુનિ મન વાળે છે. પણ એટલામા ઇષ્ટ દર્શનની પ્રાપ્તિ થયા છતાં, યાચના ન કરી તેથી બીજી વસ્તુની અપ્રાપ્તિથી વિકટ પ્રસંગ ઉભો થયો છે. એ વિચાર સુદામાને મૂઝવે છે. અહીં હૃદયમન્યન સુદર ચિત્તરું છે. ।

આનંદ અને જ્ઞાનિની પરસ્પર વિરોધી લાગણીઓનું સુદ્ધ થાય છે. આખર આનંદ છોટે છે. પર્ણકુળિને—પ્રસાદ યહ નય છે; રાખને સ્થાને પુખ્તના પરાગ હોડે છે, દુ ખ ભૂખનોનારા થતાં સુખનું સાક્ષાત્કાર્ય નમે છે અર્થમ મળતા સુદામા યાચકમટી યજમાન થાય છે, છતાં 'સંપત્તૌ ચ વિપત્તૌ ચ મહતામેકરૂપતા' । એમ કહ્યું છે તેમ સુદામા એકરૂપ-અન્યથ રહે છે. એમને નથી સંપત્તિનો હર્ષ કે નથી વિપત્તિનો વિપાદ

નરસિંહ મહેતા આ ભાગના આરંભમા મનુષ્ય સ્વભાવનું સાદ-નરસિંહ નિક ચિત્ર આપે છે. સુદામા એજ અરો શ્રીકૃષ્ણ દર્શનથી હૃતહૃત્ય મહેતા થતા નથી. જાવગોપાલ જે વાટ જોતા હશે તે સંભરી આવે છે. એ વિચારનું સમાધાન થયું ન થયું એટલામા યાય છે કે 'મિત્ર મોહનતણુ હેવ જ્યારે પૂજશે, કામનીને ઉતાર કેમ રેયું' શ્રીકૃષ્ણે

અપાર સ્નેહ બતાવ્યાની સાથે લાવટ લાખી નહીં એ વાત એ કેમ માનશે ?

ખીછ તરફ આભારની લાગણીથી તે ગળગળા થઈ નય છે. ગૃહ-ચિંતા પડીશર ભૂલી નય છે 'કર્મની વાત મનમાદી વિચારી' દોષ મર્મનો છે એમ ઉત્તર જરૂરી આવે છે શ્રીકૃષ્ણે બીજું કંઈ ન આપ્યું તે ખરું, પણ ~~આગરથી એકની નિતાઈથી-પણ લીધી-દતારી~~ 'એ ઉદ્ધારથી આગ્રહનો-લોભી સ્વભાવ પ્રવૃત્ત થયો છે. }

સન્માન અને સ્નેહ સંભારતા આભારવૃત્તિ વળી સતેજ થાય છે એમની કૃતજ્ઞતા બોલી ઉઠે છે-*'ધન્ય તું ધન્ય તું' સાથે રહુછોડછ* હીન બહુ મને માન દીધું.'

સુદામાનું દળદર ગયું ને વૈભવ મળ્યો એનું ઉલ્લાસપૂર્ણ વર્ણન કરી, હાલ્યનો ઉપસ દાર કર્યો છે.

ચરિત આનંદપર્યવસાયી છે. ભાગવતકારની પેઠે લેમના વૈભવ મળ્યા પછીના જીવન વિષે તથા લેમની પરમાત્મા સાથે એકતા થઈ તે વિષે ન જણાવતા નવા જીવનમા લેમનો પ્રવેશ થાય છે ('નવત્ર લેખન થયા તરને નસી') ત્યાં આગળ પડદો પડ્યો છે. આ રમ્ય ફેરફાર એમના પછીના ગદ્યા કવિએ એ સ્વીકાર્યો છે.

કંકભા, મૂલ આશયને ચતુર્કિચિત્ દાનિ ન પડોએ અને સુદામા પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ જળવાઈ રહે એમ કાળજી રાખી, જન-સ્વભાવનું વાસ્તવ ચિત્ર મહેતાજીએ આપ્યું છે.

ભાગવતકાર તથા નરસિંહ મહેતા આ વિભાગને સુદામાના પ્રેમાત્મક આત્મમંથનથી ઉઠે છે અને ઉત્તમ ભક્ત એ કસોટીમાથી પાર ઉતરે છે, ત્યારે પ્રેમાત્મક લેમને સામાન્ય કોટિના દરિદ્રી આગ્રહ કહે છે, એટલે લેમનો સુદામા જ્ઞાનિ તથા અણસંતોષની ઉર્મિના બેણમા ધસડાય છે. તે વખતે કેટલાક અનુચિત વાક્યો લેમની કને કવિ બોલાવે ■ ('એ સર્વ ધૂર્લ કપડીની સેવા, ' નેહેનું છે તેનો નવ રાખે બાર')

લોકાનુરંજનનો હેતુ લોકપ્રિય થવાના હોસીયા કવિએ ધ્યાનમા રાખેલો, તેથી ચરિતને પોતાના સમયના રંગથી રંગવાના ઉત્સાહમા અને ધૂતમા, સુદામાના સ્વરૂપની, ચારિત્ર્યની, આશયની-એકંદરે પાત્રની પાત્રતા જળવાઈ રહેશે કે નહીં તેની નેહએ લેમની દરકાર કવિએ રાખી નથી.

તેથી પોતાની જાત ઉપર વિરક્તાર બતાવતા, મોત માગતા, સ્ત્રીની શિખવણીથી મૃત મુશ્કાનો ખેદ કરતા સુદામા 'મોઢોટા નિદે' નંદુમાર' જેવા હૃદયાર કાઢે છે. આ'વાં વિસંવાદી અને અણુધર્તાં વચ્ચેના લેખના સુખમાં મૂકીને કવિ, અનણુપણે લેખના સાધુપણને આંખ લગાડે છે.

મણુ પોતાનાનિજ તાવે છે; તેમ વિષત્તિ રૂપ અગ્નિમાં સક્રાન્તુ' પારખુ જેવા પછી શ્રીકૃષ્ણ સુદામાને સુખ અને ભોગ આપે છે.

૧૪ માં કડવામાં સંકલ્પવિકલ્પના ઉદ્ગારો સ્વાભાવિક છે. ચિતાર કચણ, રસિક અને ચિત્તવેધક છે. દુઃખની પરાકાષ્ઠા આવી જાય છે. બિચારો ઋષિને સર્વસ્વ ગયું' લાગે છે. એટલામાં 'બારીએ બેસી પંથ જોતાં, નિજ કંથ સ્ત્રીની દૃષ્ટે પડયા.' આ પ્રસંગે સુદામાને સ્ત્રીએ બોલાવતાં યથેલો ગુભરાટ ('હસ્ત મેઢેવા જાય સુંદરી, તવ રખીછ પાડેં ચીસ,' ભૂલો ચિત્ર ૪ યુ.) વર્ણવતાં કવિએ શુદ્ધ રાખો વાપરીને રસજ્ઞતિ આણી છે.

આ'લું વર્ણન અને તે-થે તે કાવ્યના અંતમાં આપવાથી કાવ્યની શોભામાં જરાકે વધારો થતો નથી; ઉલટું ભક્તના ઉન્નત ભાવનામય ચિત્ર ઉપર પાણી ફેરવે છે. આ'રું વર્ણન અહીં ન ધરાવ્યું હોત તો ચાલત.

અહીં લોકાનુરંજનનો મોઢ કવિને રસાભાસમાં રમાડવા ધસી ગયો તે ઉપરથી આપણે સખી રાક્ષીએ કે-જે પાત્રો દ્વારા વાચકોને ઉપરેસ આપવાનો છે લેખનું નિરૂપણ આદરની રસજ્ઞતા, રસિકતા, અને અદલચક્ષિતવું માપ કાઢી લઈને ચોખવામાં જ કવિની કલાચાતુરીની કસોટી છે. ધણું અરૂં તો કવિએ વિવિધ રસભોગી વાચકોને 'કાન્તા સંમિત' ઉપદેશથી સીકવવાની ખાતર મનમૂમતી રસ ભોજો ઉછળવા દે છે. પરંતુ મહા કવિ ધારે તો આટલું કરવા ઉપરાંત પોતાના વાચકોની રસજ્ઞતાને કેળવી ઉચ્ચ કોટીની બનાવી શકે છે; એટલા રસાભાસમાં લેખની રસિક વૃત્તિને રમવા ન દેતાં હલકી રસવૃત્તિ તરફ વિરક્તાર કરતાં શિખવી, સારાં પાત્રો આણેખી ઉચ્ચ ભાવનાને પોણે એ'વા વિશુદ્ધ વાતાવરણને પોતાનાં પાત્રોની દુનિયામાં ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

કવિ છેવટમાં કાવ્યની ક્લેશ્વતિ આપે છે; અને પોતાની રીત પ્રમાણે પોતાનું જાળખાણ કરાવનારી લીંઠીઓ લખે છે. આ'રું રસમયું કાવ્ય લખવા છતાં નિરબિમાની મહા કવિ—

“ બુદ્ધિમાને કથા દીધી, કરનારે ક્ષીણ કરી;
ભટ્ટ પ્રેમાનન્દ નામ મિથ્યા, એના બાલો ને હરી. ”

એવા વિનયાતિરાયથી કાવ્ય સમેટી લે છે.

કવિના કાવ્ય માટે એક સામટો અભિપ્રાય તો એજ દોઢ શકે કે
શક્ત્યરિત્ત રસિક છે, સુંદર છે, મનોહરનક ■ અને તેથીજ તે
લોકપ્રિય પણ છે.

મહાકવિ ત્રેમાનન્દકૃત

સુદામા-પૂર્વકથા.

(રાગ સારંગ)

ગાંઠી- ૧મ્ભતપુત્રીમાં તીર્થે મુખી, ૨ અવંતીનગરીમાં એક ડખી;
પનિનો ૩ વિધાનિધિ સાદીપનિ નામ, તેહેને ઘેર આવ્યા કેશવરામ. ૧
અડ. તાંહાં દોડો એક મનોહર મર, જાંહા વિદ્યાથીની બેસી ઠંઠ; ૨
કો ભણે ૪ ધ્વજવિદ્યા નિરખાણ, ધર્મ સાત્ર ભણે કો ૫ પાતંજળ ૨
કો ૬ મીમાંસા શાસ્ત્ર ન્યાય વ્યાકર્ણ. કો વેદાંતે વિખાણે
અસરણાશર્ણ,
કો ૭ જોગવિદ્યા ભણે ૮ જ્ઞાણીકર્મ, કો ૯ જાટ ચક્ષુના શીખે
મમ. ૩
કો અત્રશત્ર મહાવિદ્યા ભણે, છે જીડ ધણેરી મુઝને આગણે,
૧૦ યોતિપ વેદક પરીક્ષા મણિ તણી, ૧૧ જળ ૨૧ જ વિદ્યા
અતિ ધણી. ૪
મંત્ર જંત્ર વરીકરણ અપાર, શુદ્ધ કહે શું વર્ણુધું વિસ્તાર;
કો ભણે આક ૧૨ માનિક કળા ભણે, સદગ વિદ્યા મુદ્દમા
મજે. ૫
છે અધ્યયન શબ્દનો મોહોટો ઘોપ, ફરતો સંભળાયે જે કોશ,
રામ કૃષ્ણ રામકૃષ્ણ આવ્યા નિશાળ મહામ, જેમ તાગમાં રવિ ચંદ્રમાય. ૬
ભણવા વિરમે વિદ્યાર્થી જોઇ રહ્યા, માદીપન ઋષિ બેસ થયા;
આવે છે. પ્રભુની સાહમા ગયા ઋષિરાય, શ્રીકૃષ્ણ નમ્યા મુઝળને પાપ. ૭

૧ સાત મોક્ષ આપનારી નગરીઓ-જૂલો ડીકા-૫૦ ૬૧. ૨. મુખ્ય.
૩ વિદ્યાના કાંડાર. ૪. જ્ઞાનથી પ્રભુને આજળવાની વિદ્યા. ૫. પતંજલિ
ઋષિએ યોગદર્શન બતાવ્યું છે તે શાસ્ત્ર. ૬. વેદ વાક્યોનો પરસ્પર વિરોધ
ટાળી ભાવાર્થ સ્થપનપણા મનન કરેલું શાસ્ત્ર. ૭ યોગ એટલે ચિત્ત વૃત્તિનો
નિરોધ કરવાની વિદ્યા. ૮. દેહશુદ્ધિ માટે યોગમાં આવવી એક ક્રિયા.
૯. યોગ શાસ્ત્રમાં મહાવેદા ૫૬ થક. ૧૦ જળને સેવવાની વિદ્યા; અથવા
તેા મૃત બાધવાની સિદ્ધવિદ્યા ૧૧. જાડગરના જેવી વિદ્યા.

આમન આપી પૂજન કરી, ગુરુએ વાણી જોયરી;
 મુને કૃતારથ કોધો આજ, કોહો કાહાથી આપ્યા મદાગજ. ૮
 કોણુ નામ ગામ કુળુ ન્યાત ગું કારજ છે મુજ મવાથ
 એક છે ગામડું જમનાની, જનહા ગંધ શોક વર્મ ૧૨ આવી. ૯
 તેહની પામ અમારો વામ, હો દાત્રી જોડ્યા અવિનાશ,
 ઋષિ તમારૂં જાણી નામ, આપ્યા હો કામ ભણુવા દામ. ૧૦
 આપો વિદ્યા કણુ કરી, ધણું દુર્જન જો જોડ્યા દરી
 વિનય વાન હડ્યામા રમી, સાદીપન ઋષિ જોડ્યા દરી. ૧૧
 હો આત્મા તમે માહારા જોડ, ભણો ૧૨ જાપ ગમે જે જેહ,
 હો જગતગુરુ થાઓ માહારા ૧૩ શીપ, તે વારે ૧૪ માન

વડો

કીધી ભુગીચ. ૧૨

શિષ્ય માહોમાહે મનન્યા ગુરુ જોપાળ, મામળીએ જોખાવી નિગાળ.
 મુદ્દાઓ. એક વડો શીપ મુદ્દાઓ નામ, તેહેને જોખ્યા કેનવગમ ૧૩
 ભણાવજે તું હેત જાપ કરી પંડિત થાય શ્રી હજધર દરી;
 પછે ઘરમાં ગાખ્યા ભુગદાધાર, સાદીપન મેવા દરે અપાર. ૧૪
 નિજ પત્નીને કહે છે ભરથાગ, આ જાળક છે ૧૫ કારણુ અવતાગ;
 ૧૬ જોપાપ, ખીજો જોપગામ. આપણે ઘેર આપ્યા જે માહ. ૧૫
 ફરી ફરી નદી આવે એહ, આપણું પાવન કીધું ૧૭ જોહ,
 એ પગેર બિશ્વા માગે નહિ, જોજન દરશે યથાશિ અહીં. ૧૬

વિદ્યાર્થી- એટની શિક્ષા અમળાને દહી, ગુરુપતિ મેવામા તત્પર થઈ;
 જીવન. ૧૮ વાતમય કરે એક જામવ તણું, તે તેજ ૧૯ પ્રાણુપે વલ્લભ

પણું. ૧૧૭

ધનુર્વિદ્યા વિવિધ સંઆમ, પાળી પડીત કેવલગમ
 વિદ્યાર્થી સુ- વિએ થાય, નગર લોક દર્શને જાય. ૧૯
 દ્યુ સ્ત્રીને રૂને રૂડી મેન, આમાતર ગયા ગુરુદેવ,
 ગામ ગયા નજી ભરતાર, ગોરાણીએ મન છોડે વિચાર. ૨૦
 ૨૧ સંપણ નથી ષ્ટકો ઘરઘાલ, તો શીઘ્ર રસોઈ શી પેરે થાય
 બેઠા જામે કે કેવલગમ, તો તેહેને સોપુ તે કામ ૨૧
 આની નિશાને જાંઘા બેઠા હરી, બોલ્યા ગોગણી મુખ હસ્તુ કરી
 કાંઈ નામ કેરેલી વાણુ છુ ડું, રમેઈ રિના તમે નમગો મુ ૨૨
 ગાજ આની અટકયુ છે કામ, વનમા નથી હંધણુ નામ,
 નમે જુખા મને કેમ કળ પડે, પાકમ્થિતિ હૃ શા વડે ૨૩
 અમે કાળ નિર્મલ દોહલે કીડએ, ધન વિના સરપણ શી વીડએ,
 અમે અન્યથાનો પાણુ ધર્મ, ઘણુ દોહને ચાલે ગૃહસ્થાશ્રમ ૨૪
 કાષ્ટ મરપણુ દગણુ માગુ આન, સામગી બોલ્યા શ્રી લગનાન
 દ્વાવ્યાનો દગ્ગેડી દહે કમળા પતિ, ગર પત્નિને કીધી વિનતિ ૨૫
 પ્રમગ, સંપણુ અમે લાનુ સરવથી, પણુ કુદાડા અમ પામે નથી,
 ગોગણી તવ બોલ્યા હમી, પ્રણુ કુદાડાની ચિતા બની. ૨૬
 વણુ ઉમે માળ ગયા ગોગણી, કુદાડા તણુ આપ્યા આણી,
 આપી દોગડી બાધના કામ, ઉડ્યા કૃષ્ણ મુદામો ગામ ૨૭
 બાર રકધ કુદાડા ધરયા, સંપણુ કાજ સામળિયો સચયા,
 શ્રી હગ્ગ હાંડિ પાળે પાગ, છે અનવીનુ મોટાડુ બા ય ૨૮
 રમ પુગની ગિરમે થાય, ગાજુવર બે વનમા જાય
 હૃ વનમા માધવ ગયા, હાંડતા બાળકે યમિત થયા ૨૯
 ફીડ કાષ્ટ એક મોહોટ પડયુ, પ્રણુ દહે ચીમ્મા સરપણુ જડયુ
 મુગમો હમધર ને હગિય, કુદાડા લીધા કર મ્દાય. ૩૦
 તન મુજે મુખ મુકે થાય, મોની અમળા લાગી પાય
 હો કામા હોર તો હુ વારતાએ આપ દમ મુજને માગના ૩૧
 બાધ્યા વનવટ મજે ગજુડોટ કુદાડે મગી કોડયુ બોડ
 અમગ ગગને કાણુક બેય, પ્રણુનો પાર ન પામે કોય ૩૨

૨૧ હમન બાળવાના વામ્મા (બ્યુલતિ ?) ૨૨ પગે ચાલીએ, પગ પાળા સરખાવે
 'પાયલ' ૨૩ (પલ્લવ કપરથી) પાલવ, છેડે, જગ છેડા બાધી લીધા

૨૪ નેતિ નેતિ કરે ચારે વેદ, પાનિ કોય નવ પાર્થ બે-
 શુ બલે પુગલ શાસ્ત્ર માપત, તે વહ્નીવર ચીં લામ્બ ૩૩
 પટે તાળી બાધ્યા બાગ તણુ, એક કોણુ નીધુ અનુભવશર્મ;
 ધધુ વાદળ વિજગી અધકાર, મેર આખો મૃશગધાર ૩૪
 ૨૫ આધી પાન તૂટી સુમસા, કુન્ન નદ ચટી બલ દાદા
 નાહા ને બેઠા ટોળે મળી મીઠે મુદામો ઝમકે રીંગળી ૩૫

ગુરુનુ મેઝ ગય એ કયા ગદી એટલે ગુન્ન ઘેર આગ્યા તેગત
 આગયુ થયા વિરમે બાગક દી । નર્દા, ગુરુપ ની ત્વ જાગી થય ૩૬
 દના સ્વામિ મુજને શ્રાપે ખગ, ગુ રર ર્મ ન આ યા હે કર
 અમગા આકુળ વ્યાકુળ થાય, રમે કોવ કરે સર્વિગય ૩૭
 માનુભાવ ઘણુ દુખિયા થયા, હીં ન દીમતા, બાળક હદા મયા,
 જે વિશ્વપિના પ્રભુ પ્રાણુપતિ, તે સ્વામ્યુગન ન્યા દેખાતી નરી ૩૮
 મુદામો મેશવ ને શ્રીગમ, મે મોકલ્યા લેવા સગપણુ કામ
 વચન વિનતાના માગણી, નદીપનને મર્ગ વળી ૩૯
 અરે મુર્ખ દુષ્ટ સાપગી, તે મણુ કર્મ કીધુ પાપગી,
 છે જેઘ માસનો ૨૬ તાવડ દ્રેષ્ટ, મુકુમાર મોડયા નેના કાપ ૪૦
 તેડેવામા આ યો વગસાત, મદા નોભાગીએ પ્રીધુ ઉતપાન
 નાહે ત્રાડે કરે શોકે ભયાં શોધવા સદીપન નિસર્થા ૪૧
 નદી નાળે આ યા જલપૂર, ગમ કૃષ્ણને માન કરે છે 'જુગ'
 સાહામો સાન ખોલો ગોપાગ, ગુરુએ દી । ને બાગ ૪૨
 પટે વિશે । સામગિયા ૭ કાખ્યા, સદીપને લ'યામુ માખ્યા
 વિલગુ તુને ૭ અવેલા પડી, વેરી વગમાને ખીરી ઝડી ૪૩

ક-ઉદાહરણ માટે અટી સ્વાર્થ પ્રત્યય 'ટ' ઉમેરાયો ■ સરખાવો ' અણુવટ ' ' નિવવટ ' આ સંજોગો 'વ'હાર પેટે છે તે માત્રામર્થોદાના નિયમને અનુસરી માપ ભજવવા માટે છે (પ્રુવ)

૨૪ પરમાત્મા કેવા છે તેનું જોળખાણુ નિષેધમાત્ર વધે રાકે છે એટલે 'આ નહિ' (નિ નૃત્તિ) ' આ નહિ એવું વર્ણન કરતા મન, સુદ્ધિ, વાચા અટકી ભય છે-એ રીતે પરમાત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવતું તે

૨૬ તાપ ભૂલો પૂર્નિ પૃ ૧૫૫ ૨૭ ગુરુ ૨૭મ દુખ (ચિવદ્ ૬૫૨થી)

પાપણીએ દુખ રીધું ધણું, એ કાળ નોહે તમતણું.

ગુરૂ પ્રત્યે કેહે કમળાપતી, અપગધ ગોરાણીનો નથી. ૪૪

અમો કુન્નત અભિવાજે ભરયા, સરપણુ કોવા ત્રણે નીમરયા.

શ્રીકૃષ્ણે ગુરૂ પ્રત્યે બોલ્યા પરબ્રહ્મ, અમો આચરું નિઘાર્યાનો ધર્મ. ૪૫

બ્રજવેસો એટલું કરી આલ્યા લુગદીરા, સરપણુ ભારા ત્રણેને શીપ,

[વિદ્યાર્થી] વચને ગુરૂ મતુષ્ટ કીધા, ભારા કાષ્ટ તણા મસ્તક લીધા. ૪૬

-ધર્મ. ગુરૂ કેહે નથી મરપણુનું કાળ, હું ઝોળખું છો તમને મહાગાળ;

ત્રાહે ત્રાહે સદીપન બણે, ધિક્કાર મુને અતરમા ગણે. ૪૭

પોકોતા મદિ નાખ્યા મગ્ગણુ, જમ્મ ગોગણીને લાગ્યા ચરણુ,

કોગ વસ્ત્ર આપ્યા ઋષિજન, તપાડ્યા પ્રગટી હુતાશન. ૪૮

જમાડ્યા પંચામૃત હેત ધરી, અખુટ કાષ્ટ જે લાગ્યા હરી,

તે નમ્રવોકે સદુ કો લાઇ જાય, એક કાષ્ટ ઝોણું નવ થાય. ૪૯

એ કથા સરપણુ તણું વૃનાત, એ યોતાને મન પડતી જાન,

કોઇ એક પુત્રકે છે નહોં એહ, ભાઈ તે માટે ઉપજે સદેહ. ૫૦

૧૮કોઇ એક પુત્રકે છે એ સર્વથા, તે માટે પદ્મધ કીધી કથા;

વળી એક કોતકે કીધું વિશ્વાધાર, ગોરાણી ગા દોહે છે એક

વાગ. ૫૧

દોહોણી ૧૯ મુગ્ધોગ્નન બેઠા કો ધરી, પણ દોહોણી કોરીમા વીસરી,

આપ્યાનો ગુરૂપતિએ નિચારું મન મ્હાય, હું જાહું તો મુગ્ધિ ૨૦ મીણાય. ૫૨

પ્રસંગ સમરયા શ્રીકૃષ્ણને કરી, ધગમાથી દોહોણી લાવો હરી,

તવ લીલા કીધી વલ્મીનાથ, વધારયો આગણે બેઠો હાથ. ૫૩

તતક્ષણ દોહોણી આપી આણી, તે જોઇ ચિન્મે થઈ ગોગણી,

કો પૂર્ણબ્રહ્મ દીમે છે એહ, બ્રજન કાગણુ લીધો માનવ દેહ. ૫૪

જવ જોજન કરવા આપ્યા પતી, તવ અળગાએ કોરી, વીનતી,

સંદીપનને કહે છે મતી, એ વિપ્લવ છે વિદ્યાર્થી. ૫૫

અભિલાષ થયો એક મુહુને, હું ગુરૂદાસામા માયુ એ જને,

જેહેની કાષ્ટ આપ્યાની કથા, પ્રસંગ દોહોણીનો તેહેવો મરંથા. ૫૬

૨૮ હરિવંશ ના ૮મા અધ્યાયમા આ કથા છે. ૨૯ જાણના આચળ.

૩૦ 'ધ ઉત્ત' ચંદાવી દેશે.

કેા પ્રંથ વિશે કહ્યું છે એહ, રમે શ્રોતા મન અ.જા મદેહ;
 મુદામા એ માસ ઉપર દીન ચાર, ચાદ વિદ્યા ગાંધ્યા વિશ્વધાર ૫૭
 સાથે થઇ મુદામાશુ મંત્રિ ઘણી, જે વિદ્યા એકે નિગ્રાજે બહી:
 મંત્રિ: તે એક થાજે ભોજન કરે, યજ્ઞ કરે એકે સાચું ૫૮
 મેવડીએ વળગી હાડિ મેષ, શ્રી કૃષ્ણમુદાનાને વાધ્યો મેદ:
 કરે વાન નાળી દેહ હમી, તે ગુપ્ત વાન ન ગમે કમી. ૫૯
 ગમકૃષ્ણ જે વારે બહી ઉતયાં, જઈ ગુરુ પ્રત્યે ઝોચયા
 અમને વીદ્યાય પ્રભુ કીડએ, કાષ્ટ ગુરુદક્ષણા માગી લીડએ. ૬૦
 અમે આપુ એહેવું નીચા બડું, એહેવું માગતે કે હું આ-
 પી મકું;
 દામ્ય કરી બોચા અધિગજ, છો દુર્જન હું જાણું મદાગજ. ૬૧
 તું વિશ્વબરુ તું વિશ્વધાર, તું આદિ મંથ તું અપરંપાર.
 ધરમે દેહ ધર્મ દારણે, બહુવા આબ્યો માદારે આગે. ૬૨
 ન પામે પાર નારદ સરખા જતી, તુને ઝોગજે ઉભયાપતી:
 ન પામે બ્રહ્મા ધરતે ધ્યાન, કેરુ કરે દુવાંમા ધુમ્ર પાન. ૬૩
 કેા દારી જઈ કરવત લીએ. પણ તું કોહોને દર્શન નવ દીએ
 હું અપરાધી પામર પ્રાણી, મુને મોહોરો કીધો પુરૂષ પુનાળી. ૬૪
 મકળ પદારથ પામ્યો હું, દર્શનથી અફડું માગું શુ:
 હું માગું સમગ્ર હરી, જનુની જકરને ન દેખું ફરી. ૬૫
 દીન વાણી મન લગ્ન આણી, ગુરુદક્ષણા મારે ગોરાણી,
 કાષ્ટ અણ્યાચ્યાં મેં ત્રીકમા, તે અપરાધ કરે દરિ કમા. ૬૬
 ભરથારને મુક્તી આપી જે ફરી, માહે મળતી હું લવસાગર તરી:
 એકરેવાનું હું માગું ગોપાળ, વેક્ષીપ્રા માહે એક શુક્રયો આળ. ૬૭
 પાય વરસેનો પરમનિધાન, મુને તે આણી આપો ભગનાન;
 શમકૃષ્ણ મે તત્પર થયા, ક્ષીપ્રા તીરે ગોસીદ ગયા. ૬૮
 'ગુરુમુત સ્ત્રીરમે જહાર નીસરી નદી, શ્રી કૃષ્ણે કાધે વાણી વદી:
 ગુરુ ગુરુપુત્ર લાવ કહે રવાન શરી, નદીતર તાદાડું શોધું જા નીર. ૬૯
 દક્ષિણમાં વેપયોધરી: કહે લાગી પાય, તે પુત્ર ગમે' છે સાગર મ્હાય;
 આપ્યો.' પ્રભુને આપ્યું અણુવનું એધાણ, પછે તાંહાં પધાર્યા પુરૂષ પુરાણ ૭૦

૩૧ દાયાજ સાધવામાં જે, મુદામા પીને હેવા જેવું હજુ તપ કરે
 છે તે. ૩૨ (ઘસ્ટુ ઉપરથી) ચીજ. ૩૩ ઉચ્છવન પાસે નદી છે. ૩૪ ૫૫
 એટલે જલ ધારણ કરનારી-નદી ૩૫ નિશાની-નલો પૂર્તિ પૃ ૧૫૫

ક્રીડી મર્જના ગોકુળનાથ, મધુ નીસર્યો વેડીને રાય,
કેધ કરી મોહ્યા ગોલાળ, શાંતરૂપનાકર ગુરનો બાળ. ૭૧
એક પચ્ચન નામે અમુર, તે પ્રજાને દુઃખ દે છે કુર;
તેડેને પુછો જુમજીવન, રૂપાસ્થો હોય જો ગુરનો તન. ૭૨
અન્યાય મહારા જળમાં કુર, તે કોનો દાહાડ્યો નવ નીમર;
શ્રીકૃષ્ણ કહે એ મોહોદુ કામ, નથી આયુધ શે કીજે સંધામ. ૭૩
મમુરે રૂપ સમય રાખ્યો તદા, દોમોદી નામે આપી ગદા;

ત્રટમાં મુક્યા દળધર જાન મદા જળમાં પેા ગોકુળનાથ. ૭૪
પાનાળ સમ જોળ્યા ખપ કરી, મળ્યો દેવ દેવનો અરિ,
દાનવ ધાયો ગાજી મુખે, ગદાગુદ યયું જળ વિખે. ૭૫

શ્રીકૃષ્ણ તે દંડમદી મરડી પાડ્યો, તેડેનું ઉદર વિડારી સખ દહાડ્યો;
પાંચજન્ય પાંચજન્ય તે સખનું નામ, તે કરમા લીધો છે મુરર શ્યામ. ૭૬
શંખ કરી નાન ને તંપર થયા, ધર્મ રાજને મન્દિર ગયા

લાભ્યા. જઈ રૂપસંમતીની પોળે રજા, બપભીત જમ કંકર થયા. ૭૭
મેવક કહે માંબળ જૂપાળ, પુષ્પેળે આવ્યો માનવ બાળ;
મામળો નુંદર રૂપ રચાળ, તેડેને શબ્દ બપ પામે છે કાળ. ૭૮
મોહોદુ આશ્ચર્ય આંહો આવ્યાની ગતિ, એડેનું સામગી
જોડ્યા જગપતિ;

જાઓ તેડી લાવો મુજ પામ, ન જોળખ્યા ધર્મે અવિનાશ. ૭૯
યમપુરીમાં મેવક પ્રજાને શેડેવા પળ્યા, દેવ લોક સહુ જોવા મળ્યા;

કૃષ્ણ- શખનાદ દીધો બગવાન, તે શબ્દે બપ પામ્યો બંજવાન. ૮૦
દશોનનો આદ લોક તે શબ્દે ગરગડ્યા જમકંકર નાહા અડવડ્યા;
અમલકાર, અદ્યાપીત કુંડ છે નરકનજા, પડ્યા છે પ્રાણી તેડેમાં ધણા ૮૧
શંખ વજાડ્યો શ્રી બગવાન, તે શબ્દ પડ્યો પ્રાણીને કાન;
છેદાયા પાનક શબ્દે કરી, તે જીવડે જાણ્યું આવ્યા હરી. ૮૨
સહુ નરક થઈ બહાર નીમરયા, સરવે દેહ ચતુર્બુજ ધરયા;
જમને મરનાક મૂકી પાય, તે સંકળ છવ વૈકુંઠે જાય. ૮૩
સહુ પ્રાણી વિમાને જેસી ગયા, નરકકુંડ સહુ ઠાસા થયા,
આસન મૂકી ધાયો રાય, ધર્મરાય પડ્યો હરિને પાય. ૮૪

સકળ યુવ ક્રીધા ઉદ્ધાર, હવે જોળખ્યા જુગતપાર;
સત્રામાં પધરાવ્યા હરિ, સ્તવન કરીને પૂજન કરી. ૮૫

કાષ્ટ સ્વામી છે હું સરખું કામ, વળતું બોલ્યા મુંદર શ્યામ;
સંદીપન અપિનો એક બાળ, તેડેને લઈ આવ્યો છે કાળ. ૮૬

રાય તે બાળકને લાવો ફરી, જન્મે આણી આપો શીત્રે ફરી.
ક્રીધું ધર્મરાજે વીનવી કરી, એણે^{૩૮} મશે પધાર્યાં મોઢુળપતી. ૮૭

કાષ્ટ હું સરખું કાળ ભગવાન, મુને જાણુને તાસ. ભગવાન;
ત્રીકૃષ્ણ કહે આજા મુજતણી, ન જશો માહારા ભક્તજ ભણી ૮૮

ગુરુપુત્ર બાળકને લઈ આવ્યા અવિનાશ રામ કૃષ્ણ પધાર્યાં ગુરૂની પાન.
આર્થી બાળક લાગ્યા પાપ, ગુરુ પામે માગી વિદાય. ૮૯

વિદાય નગરલોક દુઃખી થયા ધણું, પામી હુતી અવન્તી વૈકુંઠપણું;
માગી. હૃદયમા રૂપ ધરી ગુરુ રથા, સદામો ધણું વળાવા ગયા. ૯૦

નગરલોક પાછા વળીયા, ફર્યા આંસુ ભરતા નિસાળીયા,
મુઠામાને કહે અવિનાશ, મિત્ર અમારો લેજો તપાસ. ૯૧

ગુદામા- જેમ તેમ ફરી ફરી મગજને એકવાર, એમ કહી ચાલ્યા જુગતપાર.
અદિત્યનો પોતાને ગામ સુદામો ગયા, તે ભક્તરત્ન અજન્મી થયા. ૯૨

બીજ- તેહનું દરિ છેદશે જલદવાય, કયા કહેવાશે એંશીમે અધ્યાય. ૯૩
નિર્દેશ.

વસણ.

રામ નામ નિર્મળ ધણું, લેતાં હુકત જાપ રે;

ભટ પ્રેમાનંદ કહે, થયો પિસ્તાળીસમે અધ્યાય રે ૯૪

૩૯ મિથે-એ નિમિત્તે બીજ રોપણું તે બીજ નિષ્પે. આદ્યેથી નાવકનું આજ-
ખાણ કરાવનારી પ્રજાવના કરી, દારિદ્ર્ય જાળાનો પ્રસંગ સ્વતંત્ર દાવ્યમાં
હવિએ ગાયા છે, જે 'સુદામાચરિત્ર' નામે સુપ્રસિદ્ધ છે.

મહાકવિ ત્રેમાનન્દ કૃત

સુદામાચરિત્ર

કંઠકું ૧ હું.

રાગ કેદારી

મંગલા- શ્રી ગરુડેવ ને ગણપતી, સમરુ અંગ્યાને સરસ્વતી,
ચરણ: પ્રબળ ગતિ, ત્રિમલ^૧ વાલી પામીએ રે. ૧

૧૨મારમણુ હદેમા ગણુ, ભગવદ્લીલા ભાણુ,
ભગતીરસ ચાણુ, જે ચાખ્યો શુકગ્રામીએ રે ૨

હાળ

શુક સ્વામી કહે સામગ સગ્ન, પરીક્ષત પુણ્ય પવિત્ર,
દશમસ્કંધ અધ્યાય એશીમે, કહું સુદામાચરિત્ર. ૩

વડો તેહેને મઠ ભણનાને આ યા, હળધગ ને ભગવંત.
વિદ્યાર્થી તેહેની નિશાળે વડો નિવાગથી, રૂપી સુદામો કાઢાવે, ૪

સુદામો પાટી લખી દેખાડના રામકૃષ્ણ, સુદામા પામે આવે. ૫

સુદામો, સામલ, સકરસણુ, અન બીખ્યા કરી લાવે,
એકઠા ભેસી અશન કરે તે, બૂધગને મન ભાવે. ૬

૧સાયે સ્વર બાધીને ભણુતા, ચાચ વેદની ધુન્ય,
એક માયત્રે^૫ મેન કરતા, મોરલીધગ, ૧બળ, મુન્ય. ૭

- જોસઠ દાદાડે^૭ ચઢિદ વિદ્યા, શીખ્યા બેઠ બાધ;
 વગમ્મત ગરદખણામાં આપી, વિદુલ થયા વિદાધ. ૮
- શ્રી કૃષ્ણ સુદામો બેટી રાયા, બોલ્યા વિશ્વાધાર;
 માનુભાવ ફરીને મળજો, માગું છઉં એકવાર. ૯
- ગદગદ દૃઢ કહે સુદામો, માગું દેવ મોરારિ.
 સદેવ તમાગ ચરણુ વિગે જાઉં, હ્રમનસા રહેને માહારી ૧૦
- સુદામાનો ૧૦ મયુરામા શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા, પૂરી દુવારીકા વાગી.
 શુદ્ધસ્થા- સુદામે શુદ્ધસ્થાથમ માડ્યો, મન જેનું સંન્યામી. ૧૧
- શ્રમઃ ૧૧ પતિવ્રતા પત્ની વ્રતપાવન, પગમેશ્વરને પ્રીછે;
 આમી-મેવાનું સુખ વાછે, માયાસુખ નવ ઇછે. ૧૨
- દશ બાળક થયા સુદામાને, દુઃખ દરિદ્રે ભરીયાં;
 ગીતલાજો અમીછોટો નાખ્યો, થોડે અન્ને ઉભરીયાં. ૧૩
- અજાચીકવ્રત પાળે સુદામો, હરિ વિના હાથ ન ઝોડે;
 આવી મલ્યુ તો અશન કરે, ૧૨ નહિ તો જૂખ્યા પોટે. ૧૪

મુનિના મહિમા કો નવ લહે, સદ મેલો, વેલો દરિદ્રી કહે;
વેળાચ્યા વિના કોહો કોણુ આપે, સમુદ્રની પેરે દરિદ્ર વ્યાપે. ૨

બીખ્યાનુ કામ કામની કરે, કોના વચ્ચે પખાળે 'ને પાણી ભરે,
જેમ, તેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજ કુટુંબ પોખે સ્ત્રીજનન. ૩

ધણા દિવસ દુખ મનુ સચુ, પછે પૂરમાથી અન્ન જડતુ રચુ,
આલકને યયા જે ઉપવાસ, તવ સ્ત્રી આવી સુદામા પાસ. ૪

હું વિનવુ જોડી જે હાથ, અમળા કહે સાંભળીએ નાથ,
આવક ભૂખ્યા કરે રૂદન, નગરમા નથી મળતુ અન્ન ૫

ન મળે કંદ, મૂલ કે રૂળ, જે દિવસ યયા લેઈ રહે જળ;
સુખ-સેન, ભૂખણ, પટકૂળ, તે કાઢાથી હરિ નથી માતુકૂળ ૬

ભૂખ્યા આલક જુએ માતુ મુખ, જી કહે સ્વામીને દુઃખ;
સંસારનો દહેતામા લાગીશ અળખામણી, સ્વામી જુઓ આપણા ૭

તાદૃશ ચિતારુઃ ધાતુપાત્ર નહિ કર સાહાવા, સાણુ વચ્ચે નથી સમ ખાધા;
જમ જળવિણુ વાડી ગાહ્યા, તમ અન્ન વિણુ ખાળક ૮

વાગે ટાક આલકડા રૂએ, ભસ્મમાહે પેસીને સૂએ,
હું તે ધીરજ કેઇ પેરે ધર, છોકરાનું દુઃખ દેખીને મર. ૯

નીચા ધર ભીંતડીયો પડી, શ્વાન માગતર આવે છે ચડી,
અતીન ફરીને નિરમુખ જાય, ગવાનક નવ પામે ખાય. ૧૦

પદ્મશ્રી છો ગાહપત્નની સેવ, નેવેદ વિના પૂજે છો દેવ,
૧૫૦૦ પદ્મણી કો નવ ભમે, બેવો હોયે તેહવો આવમે. -૨૧

આ બાળક પરભાવવાં પડશે,^૭ સંકુલની કંઠ્યા ઠાંઠાંથી જડશે;
સરાધ, સમયરી સડુ ઠેાં કરે, આપણાં પિત્રી નિરમુખ કરે. ૧૨
અન્ન વિના બાલક માટે વાપલા, તો કાદાથી ટોપી આંગણાં;
અમોટીઈ ઘોતીઈ^{૧૦} નવ મળે, આન કંગાછો સીતલ જલે. ૧૩
વાધ્યા નખ ને વાંધી જટા, માહે ઉડે ગઢાની ધટા;
દર્ભ તણી તુટી સાદડી, તે ઉપર નાથ રટો છો પડી. ૧૪
બીજે ત્રીજે પામો છો આહાર, તે મુજને^{૧૧} દહેછે અંગાર,
હું તો દરિદ્ર સમુદ્રમા ખૂડી,^{૧૨} હેવાનણુમા અકેકી ચૂડી. ૧૫
સોભાગના નથી ચણુગાર, નહિ કાજળ, કીડીયાં દાર;
નહિ લલાટે દેવા કંકુ, અન્ન વિના સરીર રત્યુ સુકું. ૧૬
હું પૂછું છું લાગીને પડે, એવડું દુઃખ સદીશું ઠાંઠા લગે;
યાચના^{૧૩} દહાડી તમે કહો છો ભરથાગ, માધવ સાથે છે. મિત્રાચાર. ૧૭
માટે વિ- જે રહે કલ્પવૃક્ષની તળે, તેહેને શી વસ્તુ નવ મળે;
નવણી: જે જીવ જલમા કીડા કરે, તે^{૧૪} પ્રાણી કેમ તરશે મરે. ૧૮
જે પ્રગટ કરી સેવે દુતાથ, તેહેને શીત આવે ક્યમ પાસ;
અમૃતપાન કીધું જે નરે, તે જમકિંકરનો બે ક્યમ ધરે. ૧૯
જેને સરસ્વતી જીભે વશી, તેહેને^{૧૫} અધ્યયન ચિના કરી;
સદ્ગુરના જેણે સેવ્યા ચરણ, તેહેને^{૧૬} ગાતું માયાવરણ. ૨૦
જેણે જાહાનવી સેવી સદા, જનમમરણની શી આપદા;
જેહેનું મન શ્રી હરિચરણે વસ્યું, તે પ્રાણીને^{૧૭} પાતક કશું. ૨૧
જેહેને સ્નેહ શામળીયા સાથ,^{૧૮} તેહેને ધર ન ધટે અનાથ;
છેલ્લી વિનવિ દારી તણી, પ્રભુ પધારે બૂધર બણી. ૨૨

૭ 'સંકુલ' કા. દો. પ્ર. 'શુકલ' પ્ર ૨. ૭. ૮. 'પૂર્વજ' પ્ર.
૨. ૧૦. ૯ 'વેવલાં' પ્ર ૫. ૧૦ 'ન્દાવા' રાખ્દ વધારે મૂક્યો છે.
પ્ર ૬. ૧૧ 'દે' પ્ર. ૭. ૬. ૧૨ 'આ દામે ચૂડી એકેકે નવ ચડી'
પ્ર. ૩. ૮. 'એવાતણુમાં એકજ ચૂડી' કા. દો. પ્ર. ૧૩ 'તમે કરોછો નેત્ર
ભરીવાર' પ્ર ૫. 'તમે દહાડી કરોછો બરીબાર' પ્ર. ૩. ૧૪ 'પાણીમાં'
પ્ર. ૩. ૧૫ 'અ'યાપક' પ્ર. ૪. ૬, ૬ 'અ'ન્યાત્મ' કા. દો. પ્ર.
૧૬. 'શી માયાને વરણાવરણ' પ્ર ૨ ૧૭ 'પ્રાયશ્ચિત' ૧૮ 'તેહેનું'
પ્ર ૧૫ હોય અનાથ' કા. દો. પ્ર.

ચહિદ લોકનો એ માહાગજ, બ્રાહ્મણને બીખતાં શી સાજ. ૨૩

વલણ.

સાજ ન કીજે નાથ, માધવ મનવાહિત ફળ આપશે,
કીરપા રૂપી^૧ કુકાર આપી, દરિદ્રનો દુઃખ કાપશે. ૨૪

કંકણું ૩ જી.

રાગ ગાંધી.

પતિપ. જાદવરાયને જાઓ જઈ, હું સાચું તમારે પાપ;
તનીનો^૧ ધન નહિ જડે તો ગોમતી મરજન, દર્શન ફળ નહીં જાય
માયના ભાવક ભાગશેરે. ૧
સંખ્યા^૨ સુદામો કહે, વિપ્રને નથી માગતાં પ્રતિવાય;
શુક્તિવાદ: પણ મિત્ર આગળ મામ મૂકી, માગતા જાય જાય
મામ ન મૂકીએરે. ૨

ઉદર કારણે નીચ કને જઈ, કીજે વિનય પ્રણામ;
તો આ સ્થાનક છે મળવા તણ, મામે વલણે કામ-ભાવક ૩
જાદવ સંધ્યા દેખતા કેમ, એણે જમણો હાથ,
કું^૪ દુર્જનનું રૂપ દેખીને, લાજે લક્ષ્મીનાથ-મામ. ૪
પ્રભુ, પુરુષ તે ને ઉચ્ચ, જઈ કરે પોતાનું કાજ,
એ બ્રાહ્મણનું કુલકર્મ છે, તો બીખતા શી સાજ-ભાવક. ૫

૧૬. પ્ર. ૧ માં 'કુકાર' કાકાર' એમ લખ્યું છે; પણ કાપવાની વાત છે તેથી 'કુકાર' રાખ્યું જ દરો એમ લાગે છે. પ્ર. ૬ માં 'કાવાડે' એવો સ્પષ્ટ પાઠ છે. વલણની બીજી લીટી પ્ર. ૨ માં 'પ્રીત જાણી પુરોષોત્તમ, જાવનીભાવક ભાંગરો' એમ આપી છે.

પ્ર. ૪ માં રાગ સામેરી લખ્યો છે; અને 'ક' રાજ 'ભાવક ભાંગરો' પહેલાં મૂકેલો હોય છે. ૧ 'ગોમતી દર્શન. ફલ નાદાનું નહીં જાય' પ્ર. ૪ 'ફલ માર્જનનું નહીં જાય' પ્ર. ૬ 'ગોમતીમાં જઈ' કા. દો. પ્ર. ૨ 'શીતે' કા. દો. પ્ર. ૩ 'દુર્જન મિત્રનું' પ્ર. ૧ ૪ 'પુર' તે ઉચ્ચ કરે' પ્ર. ૭. ૫. જોઈ પ્ર. ૧૦.

અંતરજામી અંજાણુ નથીર, સ્ત્રી સંભને કહ્યું વારંવાર;
 દશમાસ ગર્ભવાસ પ્રાણીની રક્ષા કરે મોરાર-મામ. ૬
 શો ઉઘમ કરીએ એવું જાણી, સતોષ આણીએ મન,
 સુખ લીલામા દરિ વિસરે, ભાવચામ આપણો બિન્ન-મામ. ૭
 જન્યવા ન જન્મીએ ને પડી ગીએ તો ક્યમ ને પરિવાર,
 એક વાર જાઓ જન્યવા, તમને નહિ કહ્યું બીજી વારભાવ. ૮
 ગંગા સહા વિભીક્ષણે જઈ, જન્યા શ્રી જુગદીશ,
 અખડ પદવી પામીયા, ધર્યું મેઘાડજી શીય ભાવઃ ભાગરોરે. ૯
 જોડવા પાણી ને દીન વાણી, થાય વદન પીગુ વરણ,
 એ ચિન્ન છે જન્યકતણા, જન્યવાથી રુડ મગજ-મામ. ૧૦
 જન્મતના મનની વારતા જાણે, અતરજામી રામ, ૧૧
 ઈલા બેઠા નવનીધ આપજે, તાહા ગયાનુ શું કામ-મામ. ૧૨
 સુદામો કહે નારને, ક્યમ આલે માહારા પાય,
 મિત્ર આગળ મામ મહીએ, ધિક્ક પડે માહારી કાય-મામ. ૧૩
 કહેવું નહી પડે કૃષ્ણને, નથી અતરજામી અંજાણુ,
 ધટધટમા વ્યાપી રહ્યો છે, પૂરણ પુરપ પુગણુ-ભાવઃ. ૧૪
 દશ માસ ગર્ભ નિવાસ પ્રાણી, શો કરે ઉઘમ, ૧૫
 એવું જાણી સતોષ આણો, દગિ નિસાગશે મ્યમ-મામ. ૧૬
 તમે સ્ત્રી, ત્યાગી, વેરાગી છો, પડિત મુણુમહાર,
 હું જાગતે કહ્યું કેમ કરી નીચ નારીનો અવતાર. ભાવઃ. ૧૭

કડવું ૪ થું.

રાગ રામખરી

સાંતવન પછે સુદામોજી જો નીચા, સુણ સુદરી રે
 અને બોધ હુ કહું તે પૂછીખ માન, વેલી કોણે કરી રે,
 જે નિર્મળ છે તે પામીએ, સુણ સુદરી રે
 વિધિરે લખી વહિ ને હાણ વેલી કોણે કરી રે
 સુકૃત દુકૃત મેહ મિન છે, સુણ સુદરી રે
 તે ભય આત્માને સાથ, વેલી કોણે કરી રે,
 દીધા વિના નન પામીએ, સુણ સુદરી રે
 નથી આપ્યું જમણે હાથ, વેલી કોણે કરી રે
 જે ખડધાન બેડી વાનીયે, સુણ સુદરી રે
 તો કાઢાથી નિપજે શાળ, વેલી કોણે કરી રે,
 જળ વહી ગયે તી શોયના, સુણ સુદરી, રે
 જે પ્રથમ ન બાધી પાળ, વેલી કોણે કરી રે,
 એકાદશી વ્રત નવ કર્યો, સુણ સુદરી રે
 નવ કીધા તીથોપવાસ, ઘેની કોણે કરી રે,
 અગની તૃપત કીધા નહિ, સુણ સુદરી રે
 નહિ શ્વાન વાવસ ગોત્રાસ, ઘેલી કોણે કરી રે
 બ્રહ્મ બોજન કીધા નહી, સુણ સુદરી રે
 નથી કીધા હોમ હવન, ઘેની કોણે કરી રે,
 અતીત નિરમુખ વાગીયા સુણ સુદરી રે
 તો માદાથી પામીએ અન્ન, વેલી કોણે કરી રે,
 પ્રીતે દરિયસાદ કીધો નહી, સુણ સુદરી રે,
 પૂતરો ન ખોવો આહાર, ઘેની કોણે કરી રે,

૫

૧ 'સિદ્ધામણ' કા દો પ્ર. ૨ આ જે લીટી આત પ્રતમા છે,
 અને તે મૂળનેા માગ હોય એમ દર બીજી અને ચોથી લીટીના અનુપ્રાસ-૬૫-
 રથી લાગે છે એલી 'આત્માને સાથ' અને 'જમણે હાથ' એ પ્રાસ છે
 'દેરે' ૨૬ ચાર લીટીની છે ૩ 'ભયે પ્રાણને આત્મા સાથ' પ્ર ૧ 'ભયે
 દેહે આત્મા સાથે' પ્ર ૩ 'સુણ્યા ને ભય આત્મા સાથે' પ્ર. ૪. ૬.
 ૪ 'નિર્મળ કા દો પ્ર ૫ 'નિલ અશુધ' કા દો પ્ર ૬ વિધાન પ્ર. ૬.

આ દુર્ભર પેટ અને ભયાં, મુલુ સુંદરી રે
 ધૂટ્યા પશુ તણે અવતાર, ઘેલી કોણે કરી રે
 સંતોષ અમૃત ચાખીએ, મુલુ સુંદરી રે
 હગિયરણે સોપો મન, ઘેલી કોણે કરી રે;
 ભક્તિએ નવનીધ પામીએ, મુલુ સુંદરી રે
 ધરો ધીર તમે સીજન, ઘેલી કોણે કરી રે

૬

૭

પતિપ્રતા - આખ્ય ભરી અમળા કહે, રૂખીરાયણ રે,
 નો પ્રત્યક્ષ માહારં જગડ થયું છે મન, લાગું પાયણ રે;
 વાહ-અન્ન-એતો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, રૂખીરાયણ રે,
 મદિમા. રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયણ રે.

૮

કોને અન્ન વિના ચાલે નહી, રૂખીરાયણ રે,
 મોહોટા જોગેવર હરિભક્ત, લાગું પાયણ રે,
 અન્નવિના ભગતી સૂએ નહી, રૂખીરાયણ રે,
 જીવે અન્ને આપું જગત, લાગું પાયણ રે
 શિવે અન્નપૂર્ણા ઘેર રાખીયાં, રૂખીરાયણ રે,
 રવિએ રાખ્યું અખે પાત્ર, લાગું પાયણ રે;
 સપ્તરૂપી સેવે કામધેનુને, રૂખીરાયણ રે,
 તો આપણે તે કોણમાત્ર, લાગું પાયણ રે.

૯

૧૦

સુર સેવે કલ્પવૃક્ષને, રૂખીરાયણ રે,
 મનવાહિત પામે આહાર, લાગું પાયણ રે,
 ધર્મ, પ્રાણ અન્ન વિના નહી, રૂખીરાયણ રે,
 ઉગે અન્ને સકલ સંસાર, લાગું પાયણ રે.

૧૧

૧૦૬રાતું ફળ જાશે નહી, રૂખીરાયણ રે,
 જમ્ જમો ફળુ બળદેવ, લાગું પાયણ રે;
 ભાલે અક્ષર લખ્યા દ્રરિદ્રના, રૂખીરાયણ રે,
 ધોરો ધરણીધર તતજેવ, લાગું પાયણ રે.

૧૨

તતખણ ત્રિકમ છેદશે, દારિદ્ર કેરા ઝાડે રે;
પ્રાણનાથ પધારે દુવારીકા, હું માનું તમારો પાડ રે. ૧૦૩

કહવું પ મું.

રામ રામગરી.

કહે 'ગર્ભ-જેગી સાભળો રાયજી, ફરી ફરી પ્રેમદા લાગે પાયજી;
વિપ્ર સુદામો આપ વિચારેજી, નિત્યે જાયવા જવું પડશે
માદારે જી. ૧

દાળ.

ચાચવા જવું પડશે સરવથા, ઘણું રૂએ અમળા રાંક,
જવાની અજ વિના અર્થક વસવયે તો રવામાનો શો વાક. ૨

તેયારીઓ પતની પ્રત્યે કહે સુદામો, વેતમો જીસા ને હાર્યો કુંય,
કહે જામની ભગવતને જઈ, ભેટ આપું શુંય. ૩

કાકા કહીને નિકટ આવે, શ્રીકૃષ્ણ મુત સમુદાય;
તે ખાવું માગે, 'લાજ લાગે, શું મૂકું કરમાય ૪

મુછી હરખ પામી પ્રેમદા, ગઈ પાડોશજીની પાસ;
બાઈ આજ કારજ કરો માહરં, 'તો હું વણમૂલે લીધી દાસ. ૫

દ્વારામતી અમ પતિ પધારે, જાયવા જાવ રાય,
અમો 'જમણુ કરીને આપશું, કાંઈ ઉઝીતુ આપો માય. ૬

સેટની તે પાડોશજીને દયા આવી જે દુર્બલ આવી માગ્યા;
માવજત. સુપડું ભરીને રૂખીપતનીને, તેજે આપ્યા કાગવા. ૭

- ઉજ્જવળમાં ધણું ઓખણ્યાં, માંહે થકી કાઢ્યાં બીજા;
તગતગ કરતા તાંદુલ નિસર્યા, રૂખીજી પાખ્યા રીઝ. ૮
- મારગમાં 'છોડાવ નહીં છે ત્રિકમનાં તાંદુલ;
સઠ જાવા 'લુગતે' કરી, નથી જાંધવા પટકુજ ૯
- ઉપરા ઉપરી જાંધણુ કીધાં ચીયરાં દય વીરા;
રતનની પેરે જતનં કીધું' નર્મમં છોડતાં ચડે રીસ. ૧૦
- રૂખી સુદામાને કહે જાણકડાં, કરીને રેતાં મુખ;
પિતાજી એવું લાવજો, જોણે જાય અમારી જૂખ. ૧૧
- એહવાં દીન વાંચક સાંભળી, મુનિએ મેદ્યો નિઃશ્વાસ;
સુદામો કહે પુત્રને, પરિશ્રદ્ધ પૂરશે આશ. ૧૨
- સુદામાતું રૂખી સુદામો સંચર્યા, સદુ વજાવી પરિવાર;
પ્રભાણુ: લાગી, વેરાગી વિપ્રને છે ૧૦ ભગવતો શણગાર. ૧૩
- બાલ તિલકને, માલા કહે ૧૧ મુખ રામ બહુતો જાય;
૧૨ મુંહ કુંહનું જાળ વાધ્યું, ૧૩ કુંડીપી દીસે કાપે. ૧૪
- પવન જટામાંહેથી ભરમં ઉડાડી, ધૂસ મેટાનકોટ;
ધાવ ૧૪ ફટક ફાટા ખોસડાં, ઉડે ધૂળનાં ગોટ ગોટ. ૧૫
- ૧૫ ઉપાન રેણુએ અમં છાંયો, શું સેન્ય મોહોહું જાય;
જે પંથી મારંગમાં મળે, તે જોઈ વિરમે કાંચ. ૧૬
- તેલ અંગે સ્વપને નહીં, છે લખું રૂખિનું ગોત્ર;
એક હાથે ત્રીલી ન્યેળિકા, તે બીજે વૃક્ષીપાત્ર. ૧૭
- કોપીનં છૂરણ વસનું, વનમૂલ કીધું પરિધાન;
ભાયેમં લોણું ઉદે ચયો, ફરશે શ્રીમૂળું આપ સંમાન. ૧૮

એમ અનેક મૈથા પૂંછળ થાય સુણી સુદામોજી હસતા જાય;
 પૂંછે બાળક કાકરા નાખે, રૂપીજી રામ કૃષ્ણ મુખથી બાખે ૮
 પાડે તાળી વગડે ગાલ, પંચાંતરી વગે ઉછંટળ બાળ;
 કોઇ વૃદ્ધ જાહે દીગ ડખી, સાધુની દ્રષ્ટ તેણે ઓળખી. ૯
 તેણે બાળક સરવ મેલ્યાં દાંડી, પૂછ્યા અમાચાર હલા રાખી;
 કાહો કૃપાનાથ કાહાથી આવીયા, આ પુરમા કમમ કીધી મયા ૧૦
 તવ પ્રીત વચન બોલ્યા ડખીજન, મુગ્ધને હરિ દર્શનનું મન;
 તે જાહે કીધો ઉપગાર, દેખાડી દીધું રાજદવાર. ૧૧

રાજમં- હરિ મંદિર આગ્યા રૂપીરાય, વરલા ઉભા નવ ચાલે પાય;
 હિર: દવારપાળ દિગ્પાળ સમાન, ધ્યાન જ્યોત શું દાદય બાણ. ૧૨
 શોભે હાઠ ચક્રતાનો ચોક, છળ જરોખા બારી ગોખ;
 અટારી જળી મેડી માળ, જડિત કઠોરા અકંઠમાળ ૧૩
 ચળકે કામ તે મીનાકારી, શું અમરાપુરી નાખી ઉતારી;
 સભા માહે કાટીક મણિના ચંભ, ચંદ્ર રહ્યો છે નાટારંભ. ૧૪
 મરદંગ ૧૧ ઉપાંગ મધુરા તાલ, ૧૨ ગુણીજન ગાયે ગીત રસાળ;
 રમકે અમકે ત્યા કુધરી થાય, તે સુદામોજી જોતા જાય. ૧૫
 ધળ પતાકા દલશ બિરાજે, આગક આંગક નોખત વાજે;
 વાળે શરણાધ ભેર નફેરી, આણુંદ ૧૩ ઓચ્છવ શેરીએ શેરી. ૧૬
 હરતા ફરતા ૧૪ હીસે ઘોડા, તેડેને હેમ તણા અછોડા;
 ૧૫ ઉભા જૂલે મકના મદગળા, લંગર પાયે સોના સાકળાં. ૧૭

૬ 'સર્વ' ગુણી દિનવર સાખે' પ્ર. ૩ ૭ 'પૂંછે ફરી વન્યાં નહાના
 બાળ' કા. દો. પ્ર. 'હજાણા' પ્ર. ૪. ૮ 'હલા રસ્તે ચાલ્યું નવ જાય'
 કા. દો. પ્ર. ૯ 'ધ્યાન ઓટલે ઉગ્યા બાણ' કા. દો. પ્ર. પ્ર. ૪ માં બારમી
 કડવાનો કડકડું પૂરે ફરી, વચ્ચે વલણ મૂક્યું છે—'રચના દેખી રીઝ્યા ધણુ',
 ઋષિ યયા રણિયાત, નમ દારામતી નિરખીશું, જેથી વિશ્વ છે વિખ્યાત'; છતાં
 કડવાનો અંક બદલ્યો નથી. ૧૦ 'નાણું ઓવારી' કા. દો. પ્ર. ૧૧
 'ગાયે હરિજનનાં ગીત રસાલ' કા. દો. પ્ર. ૧૨ 'ઉપર' પ્ર. ૧૩
 'મંજળ' કા. દો. પ્ર. ૧૪ 'હાઠિ' કા. દો. પ્ર. 'હસ્તી ફરતા બાંધ્યા ઘોડા'
 પ્ર. ૫. ૧૫ 'સોલે મદગળતા આતંગ ગજસાળાનો નવલો રંજ' કા. દો. પ્ર.
 કવીરીરોડા પાક પ્ર. ૩, ૨, ૭, ૪, ૫, ૬, ૮ માં છે.

હેમ કલશ ભરી લાવે પાણી, તે દાસી જાણે ઇંદ્રાણી;
 હાથન કોટિ જાદવની સજા, તે નવ રાજે દાનવની પ્રજા. ૧૮

૧૯ અયુત જોદા ઉભા પ્રતિહાર, સાચવે સામળીયાનાં દાર;
 ભાગ્યની લાંઠાં સુદામોજી ફેરા ફેરે, સંકલપ વિકલપ મનમાં કરે. ૧૯

સરખા- ૧૭ ગહન દીસે છે કરમની ગતિ, અમે ઝોક ગરુડા વિદ્યારથી;
 મણી: એ યે બેઠો પૃથ્વીપતિ, માહારા ધરમાં ખાવા રજ નથી. ૨૦

રમાડતો જોકુલ માંહે માંડડા, અમે ગરુડે ઘેર લાવતા લાકડાં;
 તે આજ બેઠો સંધાસન ચડી, માહારે તુંબડી ને લાકડી. ૨૧

વળી રૂખીને આલ્યું ગર્ભાં, ૧૮ હું અદ્ય જીવ એ સ્વયં ભગવાન;
 એક વાર પાશું દરચન, તો હું જાણે પાઓ ઇંદ્રાસન. ૨૨

છે વિવેક હરિના પ્રતિહાર, પૂછ્યા સુદામાને સમાચાર;
 મોહો માનુભાવ ક્યમ કુરણા કરી, તવ સુદામે વાણી ઝોચરી. ૨૩

હવે દુરબળ આદ્યજનો અવતાર, માધવ સાથે છે મિત્રામાર;
 જે પ્રભુને કોહો માહારો પ્રજ્ઞામ, આબો છે વિમ્ન સુદામો નામ. ૨૪

વધણું.

નામ સુદામો જે કહો, ગયો ધરમાં પ્રતિહાર રે;
 એક દાસી સાથે કંઠાવીયો શ્રીકૃષ્ણને સમાચાર રે. ૨૫

કંકડું ૭ મું.

રાગ મારની-દેશી.

શ્રીકૃષ્ણનું સજા સેજે શ્રી અવિનાશ રે, આડ પટરાણી છે બે પાસ રે;
 અંત:પુર રખમણી તળાંસે પાવ રે, શ્રી વૃન્દા દોગે છે વાવ રે. ૧

ધયું દરપણુ જદા નારી રે, જાંજુતીએ પ્રહી જલજારી રે;
 યદા કદંમ સત્યા સેવે રે, કાલંદ્રી અગર ઉસેવે રે. ૨

૧ સંસ્કૃત સ્તોત્ર લાવે રે, સતજ્ઞાના ખીડી ખવડાવે રે,
 હરિ મોડયા/હિરોળા ખાટે રે, પામે પુટરાણી છે આટે રે. ૩
 પ્રીત સોળ મહત્ત્વ રાત રયામા રે, કોય હંસગતિ ગજગામારે;
 મૃગાનમણીરેકો એક ચકોરીરે, કોય રયામલડી કોય ગોરીરે. ૪
 કોય સુધા પ્રાણ વિશેરીરે, ખનકાવે કટલ મોરીરે;
 રાપણી છે ચિત્તે ચોરીરે,^૧ કોટે હાર, કંચુકી કોરીરે. ૫
 કોય ચતુરા ધરતી હાથરે, તેથી રીઝે વૈકુન્ઠાથરે;
 એક ખીંછને વાત વાસેરે, સરખા સરખા ઉભી પાસેરે. ૬
 હરિ જાગૃણ હરિગુણ ગાતીરે વજ્ર પહેર્યાં છે નાના બાતીરે;
 સંસાર મરદંગ તો ધણા ગાળેરે,^૨ શ્રી મંડળ વેણા વાળેરે. ૭
 ગાંધવી કયા કોઇ કરતીરે,^૩ કોઇ વાકે અખેડે કરતીરે;
 ચતુરા નવ ચૂકે ત્રાણીરે, બોલે મર્મ વચન, મરમાણીરે. ૮
 જોયી રીઝે શ્રી રણછોડરે, તેહેના મોહસ્યે વાહિત કોડરે.
 એમુ શધારેલો ચેષ્ઠચેષ્ઠકારરે,^૪ રસ-મગન છે વિશ્વાધારરે. ૯
 મુદામાતું એવે દાસી ધાતી આવીરે, જોઇ નાચે પાસે બોલાવીરે;
 આગમન બોલી સાહેલી શીસ નાખીરે, દારે દિજ આબો કોઇ સ્વામીરે. ૧૦
 નિવેદન: નોહે નારદ અવશ્યમેનરે, નોહે વસિષ્ઠ ને વામદેવરે;
 નોહે દુરવ્રજાને અગસ્તરે, મે તો જોયા, રૂખી સુમસ્તરે. ૧૧
 નોહે વિશ્વમિત્ર કે અત્રિરે, નથી લાગ્યો^૫ કોડોની પત્રીરે;
 દુરબળ દરિદ્રી સરખો ભાસેરે, એક છુંખીપાત્ર છે પાસેરે. ૧૨
 પિંગળજટા ભસમે ભરીયોરે, કો કુધા રપણી સ્ત્રીએ વરીયોરે;
 શરીયે ઉભા છે ચોકાચોકરે, તેને જોવા મળ્યા બહુ લોકરે. ૧૩
 તેણે કાઢાવીડ કરી પ્રણામરે, આહાર વિપ્ર સુદામો નામરે;
 એકપુંદરીએ કન્યુ કરજોડરે,^૬ હેં હેં કરી ઉડ્યા રણછોડરે. ૧૪

૧ 'નાગ્નિજ્ઞતા દાર સોદાવેરે' પ્ર. ૩, ૯ ૨ 'અંદ્રચકોરી' કા. દો. પ્ર.
 ૩ 'કુધ રૂપામ બીડી કો ચોરીરે' પ્ર. ૪ ૪ 'વેણુવંશ' પ્ર. ૬ ૫
 'કોકે અંબર પુમર/કોકીરે', પ્ર. ૩ ૬ 'અંબર તાડા કર ધરતી રે', પ્ર. ૬ ૬
 'મેનહા, ઉર્વશી, પૂતાચી રહે આસુખીરે, તે તો નવ રાકે રાંચે નારીરે' પ્ર.
 ૩, ૪, ૬ ૭ 'રાસમગન' પ્ર. ૨ ૮ 'ચિહી' કા. દો. પ્ર. ૯ 'દાસીનો

શ્રીકૃષ્ણઃ માદારીં બાળં સંતેહી સુદર્શિણીં હૃદયેષીઆનો વિસામોરે,
'ના સ્નેહ' હી ધાયા 'નદંવરવિરેઃ નવ' પદ્મિયાં મોખે પાવરે. ૧૫

ઉઝાળોઃ પીતાંબર' મોખે લરાવ રે, જઈ રૂપમણી' હૃદયુ' સાહેરે;
'... ' અર્તિ આલુદે કૃષ્ણ દાયરે/ હરિ દોડેને ચલિ લરાવરે. ૧૬

દળી' પડે ના બેઠાં થાવરે, એક મેળે તે કુમર' વહી નાવરે;
'... ' આંખોને કહી ગયા ભગવાનરે પૂર્નમાળે કરે' સાંવધાનરે. ૧૭

હું જે મોગલુ' રાત્ર્યાસનરે, તે તો એ આલસલુ' પુન્યરે;
જે નમશે એહના ચરણુ જાલીરે, તે નારી સહુપે મુને
વાહાલીરે. ૧૮

શ્રીઓમુઃ તવ શ્રી સહુ પાછી ફરતી રે, સાંનચી પૂજની કસ્તી રે,
કોણકઃ સહુ કહે માંહોમાંડી બાધ રે, કેહેવા હશે શ્રીકૃષ્ણના બાધ રે. ૧૯

જેને શામળાયા શું સ્નેહ રે, હશે કંઈપણ સરખો દેહ રે;
લેખ પૂજના ઉપદાર રે, ૧૧ શ્રી ઉભી રહી મધ્ય દાર રે. ૨૦

બાધ લોચનનું મુખ લીજે રે, આજ ૧૨ જેહનું દરશણ કીજે રે;
શુંકજી કહે સાંભળ રાય રે, શામળાયોજી મળવાં જાય રે. ૨૧

છખીત્રોજી તે છૂટી આસે રે, મૂઝી દોટ તે દીન દયાલે રે;
સુદામે દીડા કૃષ્ણદેવ રે, છૂટયાં આંસુ આવંણુ' જેને રે. ૨૨

લુએ કલતક ચારે વણુ રે, ક્યા આ વિપ્ર ક્યાં અશરણુ-ચણુ રે;
જુએ દેવ વિમાને ચડીયા રે, પ્રભુ આવીને પામે પંડીયા રે. ૨૩

મિત્ર-સેટઃ હરિ હાડયા ગ્રહી હાય રે, રૂપીજી લીધા રહ્યા સાથ રે;
૧૪ ભુજ બંધન વાંસા પૂઠે રે, પ્રેમનો આલંબન નવં ધરે રે. ૨૪

પછે મુખ અન્થો અન્થ જુએ રે, હરિનાં આંસુ સુદામોજી લહે રે;
તુંખી પાત્ર ઉભાવીને લીધું રે, ૧૫ દાસત્વ દ્યારે કીધું રે. ૨૫

રૂપી પાવન ક્યું મુજ ગાગ રે, હવે પવિત્ર કરોં મમ ધામ રે;
તેડીં આલ્યા વિશ્વાધાર રે, મંદિર માલી હરખયા અંપાર રે. ૨૬

હસ્ત ગ્રાહી હરખે મોરારિ રે, જોઈ હાસ્ય કરે સહુ નારી રે;
 ધણું વાંદ્ર ખોવાં સતભામા રે, આવા પુરુષ મિત્ર મુદામા રે. ૨૭
 દરિ તેહને ઉડી શુ ધાયા રે, ભક્ષી નાહનપણુની માયા રે;
 બલી જોવા સરખી જોડી રે, દરિને ૧૬સોધા એને રાખોડી રે. ૨૮
 કોઈ બાલક બહાર નિસરશે રે, તે તો જોઈ કાકાને ઘળશે રે.
 વળતાં જોત્યા ડખમણી રાણીરે, તમો જોલો કો શું જાણી રે. ૨૯

વલણુ.

શું જોલો છો વિરમે ચંદ્ર, દરિ ભક્તને જાળખો નહી;
 ખેસાડયા મિત્રને સેન્યા ઉપર, દોળે વાય દરિ ઉભા રહી. ૩૦

કંડકું ૮ મું.

રાગ નર.

અતિથિ ભગત આધીન દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો જાણી;
 સરકાર સુખ સેન્યે રૂખીને ખેસાડયા, ચમર કરે ચક્રપાણી. ભગત. ૧
 અને ભક્ત નેત્ર સમસા નાથે કીધી, આવ્યાં આઠ પટરાણી;
 વસલતા: મંદમંદ હસે સતભામા, આધી પાલવ તાણી. ભગત. ૨
 કનકની ચાળી હેઠલ મેહેલી, રખમણી નાંખે પાણી;
 સુદામાના પગ પખાળે, હાથે સારંગપાણી. ભગત. ૩
 જેના નાભિ કમળથી બ્રહ્મા પ્રગટયા, આ જગ પગમાં કીધું;
 જેણે મુખમાહે જગત દેખાયું, માતાનું મન બીધું. ભગત. ૪
 વિશ્વામિત્ર જે મહાતપસી, તેહેને દોહલે દસથ દીધું;
 તેણે સુદામાના પગ પખાળી, પ્રીતે પાંદોદક વેલીધું. ભગત. ૫

૧૬ 'દોસે સધળે રાખોડીરે' પ્ર. ૧, 'દરિને નહીતર ચાલી ખોડીરે' પ્ર. ૪, 'દરિને સ્થાગતા એને રાખોડીરે' પ્ર. ૩.

રાગ સોરઠી પ્ર ૩ અને ૫ માં લખ્યો છે. પ્ર. ૪ માં કેદારો છે. ૧
 'મૂંધટ' કા. દો. પ્ર. 'અમર' પ્ર. ૫ ૨ 'માતાનું' મન હરી લીધું પ્ર. ૧, ૮
 'માતા પ્રસન્ન કરી લીધી' પ્ર. ૪. ૩ 'બીધું' કા. દો. પ્ર. ૧૧ ૩ અને ૧
 પ્ર. ૧, ૨, ૩, ૮, ૯ માં હોવાથી કાળવ કસે છે.

બોલો પ્રકારે પૂલ કોધી, અંગર ધૂપ ધૂમાય!
 કર દોડી પ્રદખણા કોધી, હરિને હરખ આપુ થાય, ભગત. ૬
 બોલોવાની જે પીન પડેડી, તેણે લોભાં રૂપીના પાય;
 દસા રહી વીજલો કર સાહી, વિગન દોળે વાય. ભગત. ૭
 યાત્રી ખરી વૈદર્ભી લાગ્યા, ધૂત શાક પાક પકવાન;
 મરકગ લુગ્ત રૂપીને તાહા, કરાગ્યા પચપાન ભગત. ૮
 મુખ આચ્છન્ન કરીને ઉડવા, પ્રીતિ ખવરાવ્યા પાન,
 વાધ્યું તે પરસાદ પ્રમાણે, આરોગ્યા સામળવાન. ભગત. ૯
 જે મુખ આપ્યું મુદામાને, તે હરિ પ્રહ્લાદિકને નાપે,
 ફરી ફરી મુખ લુએ રૂપીનું, દરખ મુકુંદને વ્યાપે. ભગત. ૧૦
 મુદામાને ચના મોહોટી ચરચર કાયા કાપે,
 પેલી ગોઠડી તાંદુલ તણી, તે જંગા તણે લે આપે ભગત. ૧૧

વલણ.

ચરણ તણે શું આપી રાખો, ગાંઠડી તાંદુલ તણી ર,
 પ્રેમાનન્દ પ્રભુ પરમેશ્વરને, નાણવાની ગત છે ધણી ર. ૧૨

- યરીર પ્રભાળ્યું નેગથી, વ્તપે દુઃખે દેહી;
શે દુઃખે તમે દુખળા, માહારા પુરવ સનેહી. ગોવંદ. ૪
- શત્રુ કો માથે ચયો, ધણા દુઃખે દાધા;
કે ઉપરાળ્યું ચોરીએ ગધું, તેણે નહીં મુખ ચાતા ગોવંદ. ૫
- કાંઈ ધાતુપાત્ર કને નહીં, આવ્યા તુંબડું સાહી;
વત્ર નથી શે પેહેરવા, માહારા બાળ સનેહી ગોવંદ. ૬
- કે મુખ નથી પૂસંતાનતું, કોહોજી કરમને દોપે;
ભાળી અમારાં વદકણા, તે શું લોહીકું ચોપે. ગોવંદ. ૭
- કે શું ઉદર બરાતું નથી, તેણે સપ્ત દેહી;
એ દુઃખમાં કીધું દુઃખ છે, માહારા પુરવ સનેહી. ગોવંદ. ૮
- પછે મુદામોજી બોલીયા, લાગે શીસ નામી;
તમને અન્નણી શી વારતા, છો અંતરજામી. ગોવંદ. ૯
- મુને મોહોડું દુઃખ વિલેગતું, નહીં શ્રી કૃષ્ણ પાસે;
આજ હરિ દુને જે મલ્યા, પિંડ પુણ્ય ચાશે. ગોવંદ. ૧૦
- લેહને તમાર સમરણ છે, તેને ચંતા દેહી;
મુખ દુઃખ બેદ સમાન છે, માહારા અતિ રે સનેહી. ગોવંદ. ૧૧
- ગોઠ મુણી ગોવંદની, મુખ પામ્યો દેહી;
એ મુખ નથી સ્વરગ વૈકુંઠમાં, માહારા બાળ સનેહી ગોવંદ. ૧૨

કડવું ૧૦ મું.

શમ શમચરી.

વિદ્યાર્થી પછે શામળાચોજી બોલીયા, તુને સાંભરે રે;
અવસ્થાતું હાજી નહાનપણાનો નેહ, મુને કેમ વિસરે રે.
મીકું આપણુ બે મહિના બેગા રલા, તુને હાજી સંદીપના ધરમાંહે,
સ્મરણ. મુને-૧

૩ 'તેણે દુર્જન' પ્ર. ૩ ૪ 'કાંઈ' કા. દો. પ્ર. ૫ 'સંસારનું' પ્ર. ૭, કા. દો. પ્ર. ૬ 'પ્રભુને' કા. દો. પ્ર. ૭ 'મુદસ્યાશ્રમનું' પ્ર. ૮ કડી ૧૧, ૧૨ મ્હારી પ્રતમાં હોવાથી, અને સંવાદના ઉપસંહાર જેવી લાગવાથી સાબલ કસી છે. ૧ 'નહાનપણાની પેર' કા. દો. પ્ર.

આપણુ અંનભીખ્યા કરી લાવતા, તુને: મગી જંમતા ત્રણે ભાત, મુને;
 આપણુ સના એક સાથે, તુને: સુખ દુઃખની કરતા વાત. મુને-૨
 પાછલી રાતના જાગતા, તુને: હાજી કરતા વેદની ધુન્ય, મુને;
 ગર આપણા કહી ગામ ગયા, તુને: હાજી^૨ જાવવા દોષક ભૂપ.
 મુને.-૩

કામ દીધું ગોરાણીએ, તુને: કહ્યું લાઠ આવેને કાજ, મુને.
 શરીર આપણું ઉકળ્યા, તુને: હાજી એમણે તપ્પો અરીષ્ટ, મુને. ૪
 ૪ ગોરાણીએ ખાવું બંધાવીયું, તુને: ચણા પોચા વળી સાર, મુને;
 તમે છાના આરોગીયા, તુને, તમે કલો દરિદ્ર માદારાજ, મુને ૫
 ખાધે કહોવાડા ધર્મી, તુને: ધણું દૂર ગયા રણજોડ, મુને;
 આપણુ વાદ વઘા ખેત્રે બાંધવા, તુને: હાજી ફાડ્યું મોટું
 ખેડ, મુને. ૬

ભારા બાખ્યા દોરડે, તુને: હાજી આખ્યા બારે મેહ. મુને;
 શીતળ સમિર વાયો ધણું, તુને: ટહાડે ચરચર મુળે દેહ, મુને. ૭
 ૬ નદી નાળે પૂર આવીયા, તુને: ધન વરસ્યો મૂલજાધાર, મુને;
 ૭ આઠાસ અંધારે આવ્યું, તુને: યયા વીજ તણા ચમકાર.
 મુને. ૮

ગરજી ખોળવા નીસર્યાં, તુને: કહે સી તેં કીધો મેહેર, મુને;
 આપણને રદયાશું આપીયા, તુને: ગરુ તેડી લાખ્યા ઘેર, મુને. ૯
 ગોરાણી ગાય દોહતાં, તુને: હુતી દોણી માખ્યાની ટેવ, મુને;
 નિસાળે બેઠાં હાથ વધારીયો, તુને: હાજી દીધી દોણી તતખેવ,
 મુને. ૧૦

ગરુપતનીને ગનાન ચડ્યું, તુને: તેણે જાણ્યા લુગદાધાર, મુને,
 ગરુ દખણમાં માગીયો, તુને: હાજી ત્રત પામ્યો તેહેનો કુમાર,
 મુને. ૧૧

મેં સાગરમાં જઈ પાવેયું, તુને તમે શોધ્યા સમ પાતાળ, મુને;
હું વ્યથિત રૂપ લાવીયો તુને હાજ દેતનો આપ્યો દાળ,
મુને. ૧૨

જમ નગર પછે હું ગયો, તુને તારા આવી મળ્યા જમરાય, મુને,
પુત્ર ગોરાણીને આપીયો, તુને હાજ પછે યવા વિદાય, મુને. ૧૩
આપણુ તે દાડના જુજવા પડ્યા, તુને: હાજ ફરીને મળીયા
આજ, મુને,
તમ પાસે વિદ્યા શીખતા, તુને. હાજ મોહોટો ક્યો મહારાજ,
મુને. ૧૪

વલણ.

માહારાજ લાજ નિજ દાસની, એહેને વધારો છા શ્રીદરિ,
પછે દારિદ્ર ખોવા દાસનું, સોમ દ્રષ્ટ રથામે કરી. ૧૫

કંકણું ૧૧ મું.

રામ વસંત

માગીને સકલ સુંદરી દેખતાં, ગાઠ ગોવંદે કાધી,
લીધેલી દારિદ્ર ખોવા દાસના, ગાઠી દ્રષ્ટમા લીધી.~અટળક ઢળીયો રે ૧
સેટ: અટળક ઢળીયો રે શામળીયો, મુષ્ટિક તાલુલ માટે,
ઉદનો વળવ આપશે તે, સેહેજ સુખડી સાટે~અટળક ઢળીયો રે. ૨
મનગાહિત ફળ આજ હું પામ્યો, મિત્ર મળવાને આવ્યા;
કાંઈ ચતુર જાણીએ બેટ મોકલી, કેહિારે સખા શું લાવ્યા
અટળક ઢળીયો રે-૩

એ દેવતાને દુર્લભ દીસે ને, જાએ, જાદવરાય; -
 ને પવિત્ર, સુખડી પ્રેમે આપે, તો જાવની^૪ લાવડ, જાવ.

અટળક ઢળીયોરે-૫

રાણીઓતું ભગવાનની^૫ ભારગ ભરમમા ભૂરી, જુએ મળી સમસ્ત,
 કેતુલ^૬, 'અનોખમ વસ્ત થી છે રૂપી પાસે, ને હરિ જોડે છે હસ્ત

અટળક ઢળીયોરે-૬

આમ હરિ ત્યારે હાય લગાડે, રૂપી ખરોડે આમ;
 ભગત હેત પોતે દેખાડે, સહિને, સુદર રયામ અટળક ઢળીયોરે-૭
 અવતોક્તિ ઉભી સફનારી, કર ધરી કનકના પાત્ર,
 જડુપતિને જાએ સહુ નારી, અમને આપજો તલ માત્ર.

અટળક ઢળીયોરે-૮

સુદામાનો સુદામાજી સાસે પડીયા, ને લજ્જા માહારી જાશે,
 ગલરાટ: જરમ ભાગશે તાડુલ દેખી, તો કક્તક સરખું થાશે.

અટળક ઢળીયોરે-૯

જીતે કહે કુ^૭ લાગ્યો લોભી, તુચ્છ ભેટ મેં આણી,
 લજ્જા, લાખ દેકાની ખોષ, ધર ધાસ્યુ ધણીયાણી.

અટળક ઢળીયોરે-૧૦

સુદામાના મનની શોયના, સામળીયે સઘ જાણી,
 હસતા ખસતા પામે આત્મા, તાડુલ લીધા તાણી.

અટળક ઢળીયોરે-૧૧

ટેકા હેમ તણી થાવી મેહેલી, વસ્તુ ધરવા લુગદીય,
 છોડે જાણીનેજ પાર ન આવે, છે ચીથરા દસ પીશ અટળક

ઢળીયોરે-૧૨

પટરાણીઓ જોઇ અચરજ પામી, 'છે રૂપી પાસે મોડુ રત્ન,
 અમરૂણ કે સજ્જવનમણિ, એવડ કાધુ છે જતન અટળક

ઢળીયોરે-૧૩

૪ 'જુખડી' પ્ર ૩, ૪. ૫ 'સીઓ' કા દો. પ્ર. ૬ 'અલભ્ય'

પ્ર. ૧, 'વસ્તવ' પ્ર. ૮, 'અચુલ્ય' પ્ર ૪, ૭ 'યયો,' કા દો. પ્ર.

૮ 'ધરપાત્ર' પ્ર ૧ ૯ 'લેવા' કા દો. પ્ર. ૧૦ 'છે ખારસ કે રત્ન'

કા. દો. પ્ર 'છે મરમ મોહોદ્ રત્ન' પ્ર. ૪.

કણ વેરાણા ને પાત્ર બરાણું, જોઈ રથો લુવતીનો સાથ;
તાંદુલ-કણ રદ્ય, શું ચાંપ્યા, બોલ્યા વેકુંદનાથ.

અદળક ઢળાયોરે. ૧૪

તાંદુલનો સુદામા મેં પૃથવીતણ મહે, લીધા બહુ અવતાર;
અસૌકિંક આ તાંદુલનો સ્વાદ એહવો છે, નથી આરોગ્યો એક વાર.
સ્વાદ.

અદળક ઢળાયોરે. ૧૫

મોહોટા ૧૧ મિત્ર સેવક મેં જોયા, છુ અમરીખ પરલાદ;
પણ તાંદુલનો એકે મિત્રે, નથી દેખાડ્યો સ્વાદ.

અદળક ઢળાયોરે. ૧૬

તુચ્છ ભેટ બારે કરી માની, વિચાણું ભગવાન;
સાત જનમ લગે સુદામે, નથી કયું એકે દાન.

અદળક ઢળાયોરે. ૧૭

નયકરૂપ થયા લુખજીવન, પ્રીત રહેમાં વ્યાપી;
મુઠ્ઠી ભરીને તાંદુલ લીધા, દારિદ્ર નાખ્યું કાપી.

અદળક ઢળાયોરે. ૧૮

કર મરડીને લીધી ગાંઠડી, સાથે થાં દુઃખ મોડ્યાં;
ન્યમ ચીંથરાં નાથે છોડ્યાં તમત્યમ, ભંવનાં બંધન છોડ્યાં.

અદળક ઢળાયોરે. ૧૯

તાંદુલના કણ મુખમાં મુક્યા, ઉડી છાપરા આઠારા,
તેણે ચાનકે સુદામાને થયા, સમ્મ ભોમ આવાસ.

અદળક ઢળાયોરે. ૨૦

૩૫ની પતની થઈ ૩૫મણી સરખી, થયા ૧૦૨સામ્ય સરખા પુત્ર;
વેભવને ૧૪ શું કવિ વખાણે, જેણું કૃષ્ણનું ધરમત્ર.

અદળક ઢળાયોરે. ૨૧

ખીજ મુઠ્ઠી ન્યારે મુખમાં મુકે, ગણો ૩૫મણીએ પાણ્ય;
એમાં શું જોણું છે સ્વામી, કે અમને આપો ચતુરસુળણ્ય.

અદળક ઢળાયોરે. ૨૨

‘ ઇશુ વેરાણા ને પાત્ર બરાણુ જોઇ રહ્યો જીવતીના સાથ ’

સુદમાચરિત્ર-કવચ ૧૧-૧૪

અપ્પ મહાસિદ્ધ ને નવનિધ સરને, મેઠલી વલ્લુમ્મીઃ
તે મુદ્ધમાલ નયોં નલ્લુલ, ને જવની કાવટ લાગી.

અડગક કળીયોરે ૨૩

હાથી ડોલેને ૧૧૬૬ની બેઠે. સુણીજન અથે સાખી;
જડિત દિડોને સાડગ હેમની, લીચે છે દરિદ્રાક્ષી.

અડગક કળીયોરે ૨૪

હીરા રતન કનક કોટીનવ. હાથોં ધને કુબેર;
દોષિધળ સાખેદા ૧૧૬૭ક, વાન્ને છાપન ઉપર ભેર.

અડગક કળીયોરે ૨૫

વચ્ચ.

વાન્ને ભેર અખુટ લાંઘરની, તુડા શ્રીગોપાગરે,
૧૭૭૭મ સત વાતમાં વહી ગઇ, ઘષો પ્રાતરકાળ રે.

૨૬

કંકલું ૧૨ મું.

રામ મેવાયો.

સાહાયું ભોધ હસ્તાં દંપતી, સોળ સહસ્રમાં કે પ્રીછતી નથી;
 સકલ નારીને કુરણા કરી. તાંદુલ વહંચી આપ્યા હરિ. ૫
 તે માંહે સ્વાદ મૂક્યો સુધાસાર, સ્ત્રી આગળ રાખ્યો મિત્રનો ખાર;
 હાસ વિનોદે વહી ગઈ શર્વરી, પ્રભાતે મુદામે જાગ્યા હરિ. ૬

મુદામાની હવે વિદાય આપો જુગજીવન, હરિ કહે પધારીયે સ્વામીન;
 વિદાય: વળી કૃપા કરજો કે એક સમે, દાસે હાથે નરહરિ નમે. ૭

પોળ લગી વળાવા જાયે, કેડી એક ન મુકી કર માંહે;
 કૃષ્ણની સતભામા કહે જાંબુવતી, કૃપણ ચયા કેમ કમળાપતિ, ૮
 દેખીતી ખાસણુ મિત્ર જે પોતાતણો, દાસે દરિ પીડ્યો ધણો;
 કૃપણતા: તેહેને વળાવ્યો નિરમુખ કરી, રૂપમણી કહે શું જાણો મુંદરી. ૯

એકડીયે વળગ્યા વિશ્વાધાર, મુદામે જાતાં કયો વિચાર;
 વધ્ધભવ આગળ વળીયો છેક, મુજને ન આપી કેડી એક. ૧૦

હશે સ્ત્રીની ચોરી મનમાં ધરી, કાંઈક ગુપ્ત વાટમાં આપશે હરિ;
 પાપ લાગી નારી સહુ ગઈ, તોહે પણ કંઈ આપ્યું નહીં. ૧૧

કોસ એક વળાવા કેશવ ગયા, પછે મુદામોજી ઉભા રહ્યા;
 વિકૃતજી હવે પાછા વળો, તવ બેટી વળીયા શામળો. ૧૨

વળ્યા કૃષ્ણ ફરી મળજો કહી, પણ કરમાં કંઈ મુક્યું નહિ;
 તવ રૂપીએ મુક્યો નિશ્વાસ, ચાલ્યો ખાસણુ ચંદ્ર નિરાશ. ૧૩

રૂપી અનન્ત પામ્યો પશ્ચાત્તાપ, જાવ નંદતો પોતાનું આપ; —
 હું માગવા આવ્યો મિત્રજ દને, તે સમે ત્રત રોં નાવ્યું મુને. ૧૪.

સ્ત્રીજીત નર તો શબ્દ સમાન, રંડાએ ઉપજાવ્યું અપમાન;
 અજાન્યક એકાંતરા ભો પામીએ અજ, વા કંદ મૂલ કરીયે પ્રાશન. ૧૫

પ્રતલંગ ભૂખે મરે બાળક નાંદાંનડા, તો ખવરાવીયે સૂકાં પાંદડાં;
 માટે ખેદ: વા પવન પ્રાશીને બરીયે પેટ, કે કરીયે નીચ પુરપની વેઠ.—૧૬

અથવા કાજ તરણનો વિકે કરી, કે પર ઘેરે પાણી બરી;
 હલાહલ વિષ પીને પોહોડીએ, પણ મિત્ર આગળ હાથ ન

ઓડીએ—૧૭

ભગવાન- અગતીકવત મેં મેહેશ્યું આજ, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ;
ની નિંદા દમોદરે ઘણી કીધી દયા, મુગગા માહારા તાંદુલ ગયા. ૧૮

કૃપણને ઘેર ધન હોયે ગણું, માટે નગર છે સોના તણું;
ખાંધીમુઠીને મિત્રાચાર, મોહોટો નિરંદે નંદ કુમાર. ૧૯

એહેને આપતાં શું ઓછું થાત, હું બ્રીહલની ભાવટ જાત;
હું ને સામા આવીને બેઠયા હરિ, પાગ પખાણાને પૂજા કરી. ૨૦

આસન, પૂજન ભોજન મળ્યું, હું રાકને કોણ કરે એટલું;
એ કપટ ધૂતની સેવા, લટપટ કીધી તાંદુલ લેવા. ૨૧

જેતું લે તેહેનો નવ રાખે ભાર, હરિને નંદુ મુજ ધિઃક અવતાર,
ગાપીનાં મહી લીધાં હરિ, તો કમળાનું સુખ આપ્યું ફરી. ૨૨

રૂખીપતનીના ખાધાં અન્ન, તો સિંધ મુગતી પામ્યાં સ્ત્રીજન,
જો અંદા કુખજનું લીધ, તો રવરૂપ કમળાનું કીધ. ૨૩

જો ભાણપતનો કીધો આકાર, તો વિદુર તાર્યો ભવસંસાર;
હરિ સહુને કરે ઉપગાર, પણ માહાર કર્મ કઠોર અપાર. ૨૪

જ્ઞાનનું વિવેક ગનાં સુદામે મહું, ધન નાપ્યુ તો સાર થયું;
મગટલું ધને કરી મદ મુજને થાત, ભગતી પ્રજાની જુલી જાત. ૨૫

કૃષ્ણ-મુજને કુરચા કરી, દરિદ્ર દુઃખ નવ લીધું હરિ,
સુખ પામ્યે વાવે કોપને કામ, દુઃખે સાબરશે ણશીરામ. ૨૬

વલણ.

રામ સાકરે દુઃખ વેરાગથી, રૂખી ગનાંધોડે અચો;
વિચારતાં નિજ ગામ આબ્યું, ધામ દેખી ભૂલો પડ્યો. ૨૭

કકડું ૧૩ મું.

રાત રામગરી.

મુકુટ બાળે^૧ હરિગુણગામળ, ગોઘણ કરતા આન્યુ^૨ ગામળ.
મેડી અટારી અદ્ભુત કામળ, રૂપી વિચારે શુ^૩ ભૂલ્યો કામળ. ૧

દાળ.

સુદામાના દામ બાળે પલુ^૪ ગામ નિમ્મે, ધામ કોઇ ધનવંતના;
સંકલ્પ એ ભોવનમા વસતા હશે, જેણે મેઝ્યાં ચરણ ભગવંતના. ૨
વિકલ્પ: એમ વિચારીને વિપ્ર વળાયો, નગર અવિલોકન કરી;
એધાણી સરવ ભેતો ભેતો, 'મંદીર તે આવ્યો ફરી ફરી. ૩
સુદામેળ પડ્યા સાંમે, વિચાર કીધો વેગળા જઈ;
આ ભોવન ભારે કોણે કીધાં, પર્ણકુટી માહારી કાંઠા ગઈ. ૪
એ વિશ્વકરમાએ રૂપી રચના, માનવી પામર શુ^૫ કરે;
કુટુંબ માહાર^૬ કાઠાં ગયું, રૂપી પવામ-દખણ ફેરા ફેરે. ૫
કીરત બોલે, હાથી ડોલે, હમચાળામા હય હણુહણુ;
દામી કનક કળશે નીર લાવે, ઉભા અનંત સેવક આંગણે. ૬
કુંદલી ગાજે દોલ વાળે, નાટારંભ બહુ ચાય;
મરદંગ ધમકે, ધુધરી ધમકે, ગીત ગુણીજન ગાય. ૭
એક સુદામે નિશ્વાસ મૂક્યો, કોઇ ઇત્રપતિનાં ધર ચ્યાં;
આશ્રમ ગયાનું કુખ નથી, પલુ બાળક માહારાં કાઠાં ગયાં. ૮
હોમશાળા રદ્રાખમાળા, 'પવિત્ર કુશની સાદી;
જગદ પીસણી સન્માર્જની, વિપત્ત્ય ક્યમ સામટી પડી. ૯
દેવની ગત ગહન દીસે, કું પડ્યો કર્મોધીન;
માહારે કુટુંબ વિભેગની વિટબણા, હું દેવે દડ્યો દીન. ૧૦

૧ 'હરિગુ ગામળ' પ્ર. પ. ૨ 'ગમ' પ્ર. ૮ ૩ 'ઇચ્છાઆણી'
કા. દો. પ્ર. ૪ 'તે ભુવન પાછળ ફેરાકરી' કા. દો. પ્ર. ૫ 'રૂપી
વિમાસણ ધણી કરે' પ્ર. ૨, ૫, ૬, ૮. ૬ 'પત્ર' કા. દો. પ્ર. ૭ 'ગોપી-
ચંદન' કા. દો. પ્ર. ૮ 'વેદના' કા. દો. પ્ર.

‘હસન ગ્રેહેવા જાય મુંદરી, તવ રખીય પાડે ગીસ’

મુદામાચરિત્ર-ક્રિષ્ણ ૧૩-૧૭

તૂટી સરખી ઝુપડી ને, લૂંટી સરખી સુંદરી;

‘સડયાં સરખાં છોકરાં, તે નવ મળ્યાં મુળને ફરી. ૧૧

‘સંકલ્પ વિકલ્પ કેટી કરતા, આવાગમન^{૧૦} દિડોળે ચડયા;
બારીએ બેસી પંથ જોતાં, નિજ કંથ સ્ત્રીની દબે પડયા. ૧૨

સંભાન સાહેલી એક મહસ લઈને, સતી જતી પતિને તેડવા;

કરવા જળઝારી લરીને નારી આવી, જ્યમ હાથણી કળશ ઢોળવા. ૧૩

આવતી હંભાગમની હરખપુરણ, અભિલાષ થયો મન ઇચ્છીયા;
ઝપિપતની ઝાઝર ઝમકે, ઝમકે ધુધરી, વાગે તે અણુવટ વીધીયા. ૧૪

સુદામે જાણી આવી રાણી, ઈંદ્રાણી કે રૂપમણી;
હશે સાવિત્રી કે સરસ્વતી, શું શક્તિ દીસે શિવતણી. ૧૫

સાહેલી સહુ વીટી વળી, પદમણી લાગી પાવ;

પૂજા કરીને પાલવ ગ્રહો, તવ રૂપી નાકા જાય. ૧૬

સાધુ સુ-‘સંવળું ન સૂઝે વિપ્ર ધુન્ને, પૂટી જતા હવાડે શીશ;
હામાનો હાથ ગ્રેહેવા જ્યમ નારી, તવ રૂપીજી પાડે ચીસ. ૧૭

ગણરાટ: હું સહેજ જોઈછું ધામ તમારા, નથી કપટ વિચાર;
હું વધને તું જોખના, છે કંકણ લોકાચાર. ૧૮

‘રોગોગાસકત હું નથી આવ્યો, મુને પરમેશ્વરની આણ્ય;
જાવા દો મુને ‘શોભા સાથે, તુને હજો કલ્યાણ. ૧૯

આ નંત્ર નરપત કો નથી શકે દીસે સ્ત્રીનું રાજ્ય;

ઝપિપ. પાપણીયો તમને પરમેશ્વર પૂછશે, હુને કા આણેછો વાંજ્ય ૨૦

ત્નીએ રૂપીપતની કહે સ્વામી માહારા, તમે રખે દેતા સાપ,
ટૂંકમાં દારિદ્ર ગયા નવા ઘર થયાં, શ્રીકૃષ્ણ-ચરણ-પરતાપ ૨૧

પારેલી એવું કરી કર ગ્રહીને ચાલી, તું સાંભળ પરિક્ષત શૂપ,

સેહમજાણુ: સુદામે પેઠા પોળમા, થયું કૃષ્ણ સરખું રૂપ. ૨૨

૯ ‘સળ્યાં’ ‘છલાં’ ‘થેલાં’ પ્ર. ૧,૩,૪,૫,૬

૧૦ ‘વિપ્ર મન

દિડોળે ચડયો’ પ્ર. ૩ ‘આણ્યો જામને ઢોળે ચડયો’ પ્ર. ૨ ૧૧ ‘ચબ્દ’

‘સાદ’ પ્ર. ૪,૬,૭ ‘દુર્ગલ વદન ચો વધુ મુન્ને’ પ્ર. ૩. ૧૨ ‘જોગદારન’

પ્ર. ૫ ૧૩ ‘સૌભાગ્ય’ પ્ર. ૭ ‘સૌભાગ્યવતી’ પ્ર. ૪

રૂપે ખીજી કૃષ્ણ જાણે, ગઈ જરા, જોખન આવીયું,
એકદીયે વળગ્યાં દંપતી, ૧૪ રતિ-કામ જોડું લગ્નવીયું. ૨૩

કડવું ૧૪ મું.

રાત્ર ધનાસી.

નિજ મંદિર સુદામો ગયા, તતખણ કૃષ્ણ સરખા થયા;
દંપતિ ૧૨ જાન્ય-રોલાએ ભર્યો, શ્રીહરિએ દુખ દોહલા હર્યો. ૧

હાજ.

સુદામાની દોહલા હર્યો ને સોહલા હર્યો, ભર્યો, ભોવન લખખી વડે;
વિભૂતિ: એક મુઠી તાંદુલે જે વિભૂતિ આવી, તે લખ જગને નવ જડે. ૨
વસન, વાહન, ભોવન, ભોજન, ભૂખણુ બધા લાંડાર,
ચામર, આસન, છત્ર ચિરાજો, તાંદાં ઈંદ્રનો અધિકાર. ૩
મેડી આટારી છન્ન જાળી, જળકે મીનાદારી કામ;
ફાટીક મણિના ચણ જડીયા, દેલાસ સરખા ધામ. ૪
વિશ્વકર્મા જૂનો જામ્યો, જોઈ ભોવનનો ભાવ.
માણેક મુકતા રતન હીરા, કંવેરી જોત્ય જડાવ. ૫
જોળી, જોળા, ઘડા, ગામર, કનકનાં સરવંપાત્ર;
સુદામાના વેલવ આગળ, કુબેર તે કોણ માત્ર. ૬

દાનવીરની જાયકનાં બહુ જૂથ આવે, નિરમુખ કે નવ જાય;

ઉદારતા: જેને સુદામાજી દાન આપે, લખપતિ તે ચાય. ૭

૧૪ 'જાણે' કા. દો. પ્ર.

પ્ર. ૩ મા કડવાની સરખાતમા એક લાંટી વધારે છે- 'સાંસળ પુરીશિવ
શુકલ કહે, પાતક જે થવજે ઘડે'. ૧ 'રાને' પ્ર. ૧, ૫, ૬. ૨ 'જામ્યો'
પ્ર. ૪, ૬ 'જૂનો જામ્યો' કા. દો. પ્ર. ૩ 'તેથી લક્ષ પહેરે ચાય', પ્ર. ૧, ૬.
પ્ર. ૫ માં નીચેની દલી સ્વપક લખેલી છે 'પેલી પાડોરાણના વાંદુલ, લીધા ફળ
હલે; સુપક જરીને સુદામાએ રતન મોર આપ્યાં વાય'.

	રૂપી સુદામાના પુર વિષે, ન મળે. દરિદ્રી કાવ;	
	કોટી ધન યથેર યેર જાંધી, ને અકાળ મૃત્યુ ન હોય.	૮
	નરદિ પૈવૈભવ ઇંદ્રનો પશુ, રૂપી રહે ઉદાસ,	
	વિજ્ઞેગ રાખે ભોગનો, પાળે તાહાં સંન્યાસ.	૯
	વેદાધ્યયન અગ્નિહોત્ર હોમે, રાખે પ્રભુનું ધ્યાન,	
	માલા ન મુકે, ભગતિ ન ચૂકે, એવા વૈશવજન ભગવાન.	૧૦
	સુદામાનું ચરિત્ર સાંભળે, તેહનાં દારિદ્ર દોહલાં જાય,	
	જનમ દુઃખ વામે, મુગતિ પામે, મળે માધવરાય.	૧૧
કવિનું	વીરમેત્ર વડોદર, મુજરાત મધ્યે ગામ;	
ઓળ.	ચતુરવંશી ગતાત બ્રાહ્મણુ, ભટ પ્રેમાનંદ નામ.	૧૨
ખાણુ.	સંવત સત્તર આડત્રીસ વરખે, આવણુ સુદ નિદાન;	
	નિયિ તૃતીયા લગ્નવારે, પદ્મધ કીધુ આધ્યાન.	૧૩
	ઉદર નિમિત્તે ૧૦ કરી સેવ્યું, ગામ નંદરમાર;	
	નંદીપુરામા કયા કીધી, જ્યાં શુધ અનુસાર.	૧૪

પણુ.

શુદ્ધિમાને કયા ૧૧ કરી, ૧૨ કરનારે લીલા કરી;
૧૦ ભટ પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, ઓતા બોલો જે હરિ. ૧૫

૪ ' ને લક્ષ્મીપત્ર ' કા. દો. પ્ર. ૬ ' જોમનો ' કા. દો. પ્ર. ૭
" રૂપિ મનસાથી વૈરાગ્ય રાખે નથી ધનતણું અભિમાન ' પ્ર. ૩. ૮ ' દુઃખ
દારિદ્ર ' કા. દો. પ્ર. ૯ ' ભવ ' કા. દો. પ્ર. ૧૦ કી ૧૧ પછી કાવ્યની
ફલશ્રુતિ બતાવતી છે કેંક પ્ર. ૨, ૫ અને ૭ માં મળી આવે છે—' નરનાર ગાય
ને સાંભળે, આણી મનમાં હેત; કૃપા કરે તેને કૃષ્ણજી, સાંભળતાં તતખેવ. મંગા
ચમુના સરસ્વતી, ત્રિવેણી કેલર, વૃક્ષ ન થાય એ કયાથી, સાંભળતાં નિરમાર "

પ્ર. ૨. ' સાંભળતાં પાતક જાય, મનની પૂરે આસ, કૃપા કરે તેને કૃષ્ણજી,
સ્વામીશ્રી ભગવાન ' પ્ર. ૫. ' નરનારી ગાયે સાંભળે, આવે હેમના દાન;
કૃપા કરે તેને કૃષ્ણજી, આવે સરગ વિમાન ' પ્ર. ૭ પ્ર. ૪ માં કી ૧૨, ૧૩
૧૪, ૧૫ નથી. ૧૦ ' પરદેશ સેવ્યા ' પ્ર. ૨, ૬, ૭, ૮. ' પ્રબંધ કીધો ' પ્ર. ૩.
' કરે સેવા ગામને દરનાર ' પ્ર. ૪ ૧૧ ' કવી ' પ્ર. ૩. ૧૨ ' હરિ
લીલા આદકી કરી ' ૧૩ ' હર જોડી ભટ પ્રેમાનંદ હશે, એકવાર બોલો
શ્રીહરિ ' પ્ર. ૩, ૫, ૬.

સુદામાચરિત્ર-ટીકા.

કંકણ ૧ લું.

૧-૧ મંગલાચરણમાં કવિ, બુદ્ધિપ્રેરક ગુરુ, વિધ્નવિનાશક ગણપતિ અને વાણીદાત્રી સરસ્વતી-એ ત્રણેને નમન કરી, વાણીને ખળખળ પ્રવાહ અણિશુદ્ધ ચાલેો બંધ, કાવ્યનો ઘેસ બટ યાય, અને અંધ સડસઠાટ ચાલે તે માટે વિધ્નો દૂર કરવા અને બુદ્ધિ પ્રેરવા વિનવે છે.

બંધત ચરિત્રમા ભગવદ્લીલા ઓતપ્રોત થયેલી છે તેથી રમારમણ શ્રીકૃષ્ણનું જ ધ્યાન રાખીને એ કાવ્ય રાર કરે છે.

અંધના આરંભમાં મંગલ નરુ એવા આપણા અંધકારોને સંપ્રદાય છે. તેને માટે જ પ્રમાણે ગણાય છે. શ્રુતિ અથવા શબ્દ, અને અનુમાન.

મંગલ માટે સાક્ષાત્ શ્રુતિ મળી આવતી નથી, પરંતુ શિષ્ટજનો મંગલ કરતા આવ્યા છે, તેથી 'સમાપ્તિકામો મંગલમાચરેત્' એવા પ્રકારની, મંગલની અવશ્યકર્તવ્યતા બતાવનારી શ્રુતિ હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.

બીજું, મંગલ એ સમાપ્તિનું કારણ છે એવું અનુમાન મંગલવાદીઓ કરે છે. કારણ કે જ્યાં જ્યાં મંગલ કહ્યું હોય છે ત્યાં ત્યાં અવશ્ય સમાપ્તિ જોવામાં આવે છે; અને જ્યાં મંગલ નથી કહ્યું હોય ત્યાં સમાપ્તિ જોવામાં નથી આવતી.

પરંતુ આ અનુમાન ઉપર કોઈ ટંકા કરે કે જ્યાં મંગલ કહ્યું હોય ત્યાં પણ અંધની સમાપ્તિ અવશ્ય જોવામાં આવતી નથી. સંસ્કૃતમાં બાલુકદંડી કાઢખરી, અને પ્રાકૃત ગૂલરાતીમાં પ્રેમાનંદનો દરામસ્કંધ એના દૃષ્ટાંત છે. વળી મંગલ ક્યાં વગર પણ પાશ્વત્યપદેરદીપ ત્રયોમાં સમાપ્તિ જોવામાં આવે છે; માટે મંગલકાર્યથી જ અંધની સમાપ્તિ જોવામાં આવે છે એમ નથી.

આનો ઉત્તર માત્ર એટલો જ મળે છે કે જેમનો અંધ અધૂરો રહ્યો તેમણે નેટલા વિધ્ન આવેલાં તેના પ્રમાણમાં પૂરણું મંગલ નહીં કરેલું. અને જેઓના અંધ મંગલ સિવાય જ સમાપ્તિ થયા તેમણે અંધની બહાર અથવા તેના બીજા જન્મમાં મંગલ કરી મૂક્યું, માટે વિધ્ન નડયાં નહીં અને સમાપ્તિ થઈ.

આ પ્રમાણે આપણા પ્રાચીન અંધકારો સિદ્ધાચારને અવસરીને

મંગલ કરે છે. શ્રી તેમજ ખીછ પાથાત્ય બાપાઓમાં પણ ધર્મને ઉદ્દેશીને મંગલ કરવાનો રવૈયો દીકામાં આવે છે. એના ત્રણ ભેદ છે; (૧) આશીર્વાદાત્મક, જેમ કાવિદાસ સાકુન્તલ નાટકના આરંભમાં બોલાવે છે—‘ તે પ્રલક્ષ આઠ મૂર્તિઓવાળા શંકર ત્વમારે’ પાવન કરો! ’ (૨) નમસ્કારાત્મક, જેમ આ કાવ્યમાં, અને (૩) વસ્તુનિર્દેશાત્મક, જેમ નળાખ્યાનમાં ‘ આદર્શ રૂડો નૈવધનાથ રે ’.

શ્રી—મ્હોટા અને પવિત્ર પુરુષો કે સ્થાનોની પહેલાં ત્હેમના ઐશ્વર્ય, મહત્તા કે પવિત્રતાનું સૂચન કરવા વપરાઈ પદ.

શ્રી ગુરુદેવ—માતા, પિતા અને અતિથિની જેમ આચાર્યદેવો મધ્ય । તૈ. ડ. ૧ । ૧૦ એ શ્રુતિથી ગુરુને પણ દેવ ગણવા વેદાદ્વા છે. ગુરુનું લક્ષણ મિતાક્ષરામાં આમ આપેલું છે—‘ મ ગુરુ યઃ ક્રિયાઃ કૃત્વા વેદમસ્મે પ્રયચ્છતિ । ’—સાત્ર પ્રમાણે એ પુરુષ વિદ્યાધાનિ સંસ્કારથી પવિત્ર કરી, વેદની વિદ્યા સિખવે તે.

ત્રેમાનન્દના ગુરુ રામચરણનું અસ્તુ આમાં થયું છે.

ગણપતિ—“ ‘ગણ’ એટલે ટાળાં સમૂહ. પ્રભુની સ્થુતિથી વેદ-મન્ત્રોના (અથવા દેવોના) ને સમૂહ; ગણ તેના પતિ. વેદમાં એક ઠેકાણે બ્રહ્મસ્પતિ એટલે બ્રહ્મના-સ્તુતિથી વાણીના-પતિ એવા દેવને ‘ગણોના પતિ’ એવું વિશેષણ લગાડેલું છે. તેથી બ્રહ્મસ્પતિ તે ગણ-પતિ કહેવાયા. પ્રભુની સ્તુતિ કરીએ અને વિદ્યા ભણીએ તો સધળી ભવની અડચણો દૂર થાય એમ આપણું શાસ્ત્ર કહે છે. વાણીના પતિ બ્રહ્મસ્પતિ. એ વિદ્યાના દેવ બ્રહ્મસ્પતિનું જ દ્વં રૂપ છે, તેમ ગણપતિ પણ વેદમાં વિદ્યાના દેવના સૂચક છે. ”

ઉદ્, વસ્તુ, ચંદ્ર, સવિતા અને જીભ વેદના દેવોમાંથી, પુરાણના દેવોની જેમ કલ્પના જન્મ પામી, તેમ ‘ગણપતિ’ ચન્દ્રના મુખ્ય ધર્મો લઈ કાવે કરીને પુરાણના ગણપતિ પણ નવી વત્પતિ પામ્યા. આની કથા બોખાદરણના ૫-૬-૭ કડવામાં સરસ રીતે આપેલી છે:—

“ મસ્તક લઈને આવીયા, સિવ જમીયા કેરી પાસ;

મહાદેવે મસ્તક મ્હોડીયું, વરદાન દીપું હાથ.

મ્હારે હાથે દુઃખજ પામ્યો મુજ પહેલો પૂજાય;

શુભ કામે સ્મરણ કરે ત્હેનું સિદ્ધ મારજ થાય. ”

સમરૂ—સમરૂ, ચાદ કરૂ.

અંબા—સરસ્વતી—પરમેશ્વરની આ ત્રિશૂળમાં દીપતી સન્નિને

આપણે દેવી કહીએ છીએ આ મા, અનિલ અથવા માતાજી કહીએ છીએ એ પરમેશ્વરની સક્રિય ત્રણ તરેહની છે એક તો વિદ્યા જેને સરસ્વતી કહે છે, જે આ વિશ્વમા એક નદીની માફ વહા કરે છે, બીજી આ વિશ્વમા પથરાયેલી સુંદરતા, જે પ્રભુનું ચિન્હ છે, જેનાથી આપણને પ્રભુનું જ્ઞાન થાય છે આ લક્ષ્મી ત્રીજી, આ વિશ્વમા સુંદરતા સાથે જે વિકાસતા રહેલી છે—જે પ્રભુની પ્રચંડ શક્તિ, સર્વ પદાર્થોનું બક્ષણ કરે છે, તે દાવી યા ચંદ્રી આ રીતે મહામલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતી એવા ત્રણ પ્રભુની શક્તિના રૂપ થયા.

સરસ્વતીનું વાહન હંસ મળ્યું છે હવે એ કહે છે કે હંસ પક્ષી મોડીનો ચારો ચરે, અને દૂધ પાળી એકઠા હોય તો ભૂંડા કરી એમાંથી દૂધ પી લે અને ખાખી રહેવા દે, તેજ પ્રમાણે સરસ્વતી અથવા વિદ્યા—તે, જે સુંદર અને સાચ હોય ત્હેનું જ ચંદણ કરે છે, અને જે 'ખાટું' અને કચરો હોય ત્હેને છાડી દે છે.

અમળા ગતિ—કામ કરવામા ઘણો વેગ

૧-૨ રમા-રમણુ-લક્ષ્મીને લઠાવનાર વિષ્ણુ, શ્રીકૃષ્ણ

ભગવદ્દક્ષીણા-અવતારી પ્રભુના ચરિત્ર

ભગતીરસ—પ્રભુના શુભ કીર્તન ઉપર ભાવ રાખના તે ભક્તિ, તે રૂપી રસ

૧-૩ શુકરેવાગી—મહાભારતકાર ભગવાન કૃષ્ણ દ્વેષાયન વ્યાસના પુત્ર, પૂર્વ જન્મમા પોપટ હતા સિવે પાર્શ્વતીને અધ્યાત્મ જ્ઞાન સ્વમળવ્યું તે પોપટ સામળ્ય એ સિવને જણાવ્યું ત્યારે તે ત્હેની પાછળ દોડયા ને શુકે ગમરાઈ પોતાનું 'ખોળીયું' પાડી, વ્યાસ પત્નીના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, ને અર્ધમાજ બાર વર્ષ સુધી રહ્યા. સિવ પણ ત્યાં બેસી રહ્યા પછી વિષ્ણુએ સિવનું સમાધાન કર્યું ને શુક અવતર્યા આ વખતમા અનેક જ્ઞાનચર્ચાઓ શુકે સામળી તેથી 'ગર્ભ જોગી' કહેવાયા જન્મ થતા, માયા બાધ ન કરે તેથી ઓરભર્ષી નાજ સહિત એ વનમા નાઠા નર્મદા સાથેના ઓરસ ગમમા આ શુક ક્યાનો સળધ છે શુકદેવજીનું તીર્થ હજીયે એ જન્મયોગીનો મદિમા ભગતો રાખે છે શુકદેવ દોડી ગયા એટલે પછવાડે એના પિતા વ્યાસ દોડયા ને ઘેર આવવા સ્વમળવ્યા પણ શુક ન આવ્યા એ ઝખીઓના મહાભાજ ભગવાનના શુભ કીર્તન કરતા એક વખતે શુકે નારદને મુક્તિનો ઉપાય પૂછ્યો. નારદે કહ્યું 'તે વ્યાસને ખબર છે' પછી શુક

પિતા પાસે આવ્યા. બાસે ભાગવત જણાવ્યું. શુદ્ધેવે પરીક્ષિતને અંતઃકાલ ઉપર બધા કષ્ટોનો સમક્ષ સંબોધમાં આ ભાગવત સંભળાવ્યું હતું.

પરીક્ષિત—હસ્તિનાપુરના રાજા, અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના પુત્ર. હલિયુગના પ્રારંભમાં યજ્ઞ ગયા એ જ્યારે ગર્ભમાં હતા ત્યારે અશ્વત્થામાએ એનો નારા કરવા ઉત્તરના પેટમાં જણાસ મૂક્યું હતું, પણ કૃષ્ણે સુદર્શન ચક્ર વડે એને વાડ્યું હતું; લેમણે પોતે ઉત્તરના ઉદરમાં પેશી પરીક્ષિતને દર્શન દીધું હતું. પૂરે માસે જન્મ્યા પણ પરીક્ષિત પોતાની આસપાસ જોવા લાગ્યા કે પેટમાં અને દર્શન દીધું હતું તે અહીંયા છે કે નહીં ? આથી પરીક્ષિત નામ પડ્યું. (પરિ યોતરક-ઈશૂ જોવું; બીજો ચન્દ્ર પરીક્ષિત એવો પણ મળી આવે છે. તે પ્રમાણે બુદ્ધિવૃદ્ધિ પરિ યોતરક, એક ક્ષિ નાશ થયો-એના બધા કૃતનો નારા થઈ ગયેલા માટે)

કુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોએ હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય એને સોંપી દિમાલય સ્વર્ગારોહણ માટે ગયા, ત્યારે એણે ધર્મરાજ્ય ચલાવ્યું હતું. તે એક વાર વનમાં મુગધા રમવા ગયા, બપોર થયા, પાણીની તરસ લાગી. જોગ કરતાં સમીક કષિની પર્ણકુટિ નજરે પડી. કષિ ધ્યાનમાં બેઠા હતા. રાજાએ લેને નમસ્કાર કરી પાણી માગ્યું; પણ કષિએ કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. હિંસા કરેલી તેથી રાજાની ક્રુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ ગઈ હતી, તેથી તે એક મૂવેલો સર્પ સમીકની ડોકમાં નાખી હસ્તિનાપુર ગયા. માર્ગમાં આ અવિવેક સમીકના પુત્ર શુંગીના જાણવામાં આવતાં લેણે સાપ દીધો કે મહારા પિતાની ડોકમાં સર્પ નાખનારને આત્મથી સાતમે દિવસે સર્પ કરડશે, અને એ મરણ પામશે. પિતા પાસે આવ્યો, તે મરણ પામ્યા જણી શુંગીએ રૂદન આરંભ્યું. સમીક જાગ્યો થયા. પરીક્ષિત જેવા ધર્મોત્તમા રાજાને પોતાના પુત્રે સાપ દીધો જણી પુત્રને કપડો આપ્યો, અને રાજાને દિલગીરી સાથે કહ્યું કે સાતમે દિવસે સર્પદંશથી લંભાઈ મરણ થશે; માટે મોક્ષનું સાધન કરવું હોય તો કરી લેજો. પરીક્ષિતે પુષ્કળ ધર્મદાન કરી પોતાના પુત્ર જનમેજયને રાજ્ય સોંપ્યું. પોતે રાજાનો પોતાક હતારી એક લંજારી પડેરી દરદાર જઈ ગંગાને કાંઠે બેઠા. સેંકડો કષિઓ નારદજી, શુકદેવજી રાજાને આવી મળ્યા. હાથ જોડી રાજાએ પોતાની મુક્તિનો ઉપાય પૂછ્યો, એટલે શુકદેવજીએ સાત દિવસમાં આપું ભાગવત સંભળાવ્યું અને 'સત્યં પરં ધીમહિ' એ ધ્યાન સમન્વિત. પરીક્ષિત ધ્યાનમાં હતા એવામાં બ્રાહ્મણો રાજાને સાથે ફૂલ લઈ જતા હતા. લેમાં તરફ નાગ

ક્રીડા રૂપે ભરાઈ જઈ રાત્ર પાસે ગયો અને લેને કસડો, તીંડણી એવી રાત્ર ભરત્ર થયા, અને શુદ્ધિ પામ્યા. સરખાવો—

“ સાત દિને પરીક્ષિત રાજન, બ્રમ ગયો બેટયા ભગવાન;
બીજા બહુ ત્યા બેઠા હતા, શુકના મુખની સુલ્લવા ઠસા,
તે લેવાને લેવા રહ્યા, આખા હરીની ભેઠએ મયા. ”

પુણ્યપવિત્ર—(પંચમીતપુણ્ય) પુણ્યથી પવિત્ર.

દશમસ્કંધ—અરાડ પુરાણમાં ભાગવત મહાપુરાણ ગણાય છે. એના બાર સ્કંધ એટલે મહોટા પ્રકરણ કે ભાગ છે, અઠકો સ્કંધમાં ન્દાનાં પ્રકરણ—અધ્યાય છે. સુદામાચરિત્ર ભાગવતના દશમા સ્કંધમાં એશીમા અધ્યાયમાં છે. આ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણલીલાના રસિક વર્ણન—કીર્તન છે. એ રાધાકૃષ્ણની લીલાની મોદિનીમાથી કોઈએ શુભશાંતી કવિ બચ્ચો નથી. પ્રેમાનંદનો ‘દશમસ્કંધ’ એ અનેક રસને બહલાવી રચેલું આ રસલીલાનું જ મહાકાવ્ય છે.

૧-૪ સાંદીપનિ—અવન્તી-વન્નધિનિમાં રહેતા એક કુવપતિ.

રૂખી — ઋષિ - (ઋષ્ ભેલું; ઋષતિ પ્રાપ્નોતિ સર્વાન્ મન્ત્રાન્ જ્ઞાનેન પશ્યતિ સંસારપારં વા) સર્વ મંત્રોના શુદ્ધ્યને પ્રાપ્ત કરે, અથવા જ્ઞાનશક્તિથી સંસારનો પાર ભૂલે તે.

જે વખતે વેદ રચાયા તે વખતે ધર્મકર્મના વિચારમાં જે જ્ઞાનીઓ લીન થઈ ગયા હતા, આ જેમાના દેવતાએકના ધ્યાનનું રૂપ કવિતા રૂપે વેદમાં સાચવી રાખ્યું છે. તેમને ઋષિ કહે છે તેથી જ ઋષિઓ મંત્રના ભખનાર નહીં પણ ભેનાર કહેવાય છે. સરખાવો ઋષયો મન્ત્રકૃષ્ટારઃ ।”

સુરશુર સરખા—દેવોના શુર જુદરપતિ જેવા.

મઠ—વિદ્યાર્થીઓને રહેવાનો અને ભણવાનો આશ્રમ.

હલધર—વસુદેવનો શૈલિણીથી થયેલો પુત્ર. શ્રીકૃષ્ણના મહોટાભાઈ, રેવતીના પતિ, વૈષ્ણવોના બલદાઉછ, એ રોષનો અવતાર મનાય છે,

એમણે કંસની વરસના ઘેનુક, અને પ્રવંજ નામના જે રાક્ષસોને માર્યા હતા. મયુરા ગયા ત્યા કંસના મુષ્ટિક અને ફેટ નામના જે મસ્તકોને માર્યા. દ્વારકામાં આવ્યા પછી એ જુદાવન જઈ નંદ યસોદાને મળ્યા ને એમણે ગોપગોપીને ધીરજ આપી હતી. નરકાસુરના મિત્ર દ્વિવિદ વાનરને પણ એમણે માર્યા હતા. એ ગદાયુદ્ધમાં એકા હતા. લીમ, દુર્યોધનને પોતાના પટ્ટશિખ્ય બનાવ્યા હતા જ્યારે કૃષ્ણ પાંડવયુદ્ધમાં હતા ત્યારે બલસમ વીર્યાઈન કરતા હતા. અર્જુને ભેગીવું

૩૫ લઈ, મુખદ્રાવું હરણુ કર્યું ત્યારે એ બહુ રીસે ભરાયા ને હળમૂળાળ
 હાથ દહરવા તેયાર થયા; પણ પછી કૃષ્ણે ત્હેમનું સાંત્વન કર્યું. કૃષ્ણે
 રક્તિભૂમિહરણુ કર્યું ત્યારે પણ યુદ્ધમાં એમણે બહુ પરાક્રમ બતાવ્યું
 હવું. મધ્યપાનને લીધે એમની આખ દરેલૂના કૂવ જેવી રાતી રહેતી
 શિશુપાલવધ વાન્યમા માધકવિ એમનો ઠીક પગિય ઝરાવે જી યમુના
 નદીને પોતાના હળથી એ ચી હસ્તિનાપુર આણી હતી તેથી તે
 સંકર્ષણ કહેવાય છે જુઓ—‘રામ’ ઉપર ટીકા.

ભાગવત—સુભાગ્યવાળા, સ પૂર્ણ એશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી,
 જ્ઞાન અને વૈશાખ—એ જ પ્રકારના એશ્વર્ય ‘ભાગ’ શબ્દમાં સમાયતાં છે,

૧-૫ વડો વિદ્યાર્થિ—આગળ પડતો નિરાણીઓ. એ શુરને ભણાવવામાં
 સહાય કરે છે, શુર ન હોય ત્યારે સાળા ચલાવે છે આપણી ગામઠી
 નિરાળમાં વડો નિરાણીઓ હોય છે, સ્કૂલોમાં monitor હોય છે.

ઠાકાવે—કહેવાતા હતા, સુદામો—દ્રવિડ દેશના વિદર્ભ નગરના રહે-
 વાસી ‘પાણજી (નર્મકથાકોષ) ચરિત્રના નાયક કાઠીયાવાડનું પોરબંદર
 ‘સુદામાપુરી’ નામે જાણાય છે, અને ત્યાંથી દ્વારકા જઈ આબ્યાની
 વાત વધારે સંભવે છે. છતાં ભાગવતમાં એને માટે આધાર નથી.

રામ—પ્રાણી માત્રમાં રમતા અને એમને રમાડતા એવા પ્રજા.
 અહીં બલરામ. જુઓ દરામ સ્કંધ અ. ૮,—

= દર્શનથી આરામ ઉપજે, માટે રામ એહનું નામ

ભદ્ર શબ્દ કલ્યાણને કહીયે, જીવશે બહુ સંગ્રામ.

બલ પ્રાક્રમનો પાર ન આવે, માટે બલભદ્ર નામ;

તાકારે ભાએગે આર્ત્તજી કીધો માટે સંકર્ષણ નામ.

ચોથું નામ શ્રી હલધર કહીયે હળ ધરશે કર મદાય

બલદેવ નામ પામ્યું, હકું રોહિણી વન.”

કૃષ્ણ—વિણુનો આક્રમે અવતાર—કંઈ શિશુપાલાદિકનો વધ કર-
 વાને, ભૂમિનો ભાર ઉતારવાને અને લીલા દર્શાવવાને થયો હતો. એ ચંદ્ર-
 વંશી યદુના વંશના હતા. એમની અનેક લીલાઓ ભાગવત દરામ
 સ્કંધમાં વર્ણવેલી છે. નીચેના શ્લોકમાં એ લીલા સંક્ષેપમાં ગૂંથી છે—

(સાર્દભ.)

જન્ય્યા જે વસુદેવ—દેવકી થકી, ગોપી જુહે ઉદ્યો
 કીધી બાળલીલા, હણ્યા દનુજ કે, ધાર્યો ગિરિ હાયમાં
 માર્યો કંઈ, હણાવીયા કુરુસુતો, ને પાળીયા પાંડવો—
 એવા ભાગવતે ચરિત્ર ભણીયા, શ્રીકૃષ્ણ કરા અહો !

એમના અવતારી જીવનના પ્રભુ ભાગ છે; એક તો ગોકુલના કૃષ્ણ: બીજા દ્વારકાના કૃષ્ણ: અને ત્રીજા અર્જુનના સખા, કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં એનું સારથીપણું કરનાર, અને વિષમ પ્રસંગે એને ગીતાનો લેખદેશ દેનાર. ખરી પરમાત્માની ભક્તિ જેવી ઋષિઓના યજ્ઞમાં નથી તદેવી આહીરોના ગ્રેમમાં છે, તદેમા પણ જેવી પુરોધામાં નથી તદેવી સ્ત્રીઓમાં છે, અનેક દેવની કપાસના નથી, પણ એક પ્રભુને સરણે જવામાં છે—એ ગોકુલ-લીલાનો ઉપદેશ દ્વારકામાં રાજ્ય સ્થાપી યાદવોની રાજ્યસત્તા કેવી વિસ્તારી પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ જેવી રીતે ચલાવ્યો. જરાસન્ધ વિગેરેને મારીને અનેક રાજાઓને જેવી રીતે બન્દીખાનેથી છાડાવ્યા વિગેરે દ્વારકાનું રાજજીવન પાંડવો સાથે સગપણ અને સ્નેહના કારણે કરીને યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાં મહેમાનોના પગ ધોવાનું નમ્રતાભર્યું કામ પોતે લીધું હતું. દોરવ પાંડવના યુદ્ધ પહેલાં બનેલાં સુધીયુદ્ધ ન થાય તેટલા માટે દુર્યોધનને સ્કંધભવવા પોતે ગયા હતા.

શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણપુરોષોત્તમ કહેવાય છે. બીજા અંશાવતાર આગળ કૃષ્ણાવતાર 'સોળ કળા પૂરણ અવતાર' ગણાય છે. તદેમાયે 'રામચંદ્ર મર્યાદા પુરોષોત્તમ, શ્રીકૃષ્ણ અવતાર પૂરણ બ્રહ્મ' છે.

૧-૬ સંકર્ષણ—જૂનો 'હલધર' 'રામ' ઉપર દીકા.

સામલ—રામચંદ્ર પેઠે કૃષ્ણનો વર્ણ પણ ધનરથામ બૂખરો કાળો હતો. જૂનો હામ ક. ૩૦ ચુ. 'કાલ સરીર છે ધનસ્વામ રે, માટે શ્રી-કૃષ્ણ એકલું નામ રે.'

અન્નભિખ્યા—રામેલા અમ્મની ભિક્ષા-પહેલા વિદ્યાર્થીઓ શુરને લા રહેતા, અને ગૃહસ્થાશ્રમીઓને ત્યાંથી ભિક્ષા-મધુકરી માગી લાવતા. બહુ બ્રહ્મચારીઓ 'હું મર્યાદિ મિત્રાં દેહિ।' જોલતા એ જૂની રીતે 'વિદ્યાર્થીના આરતીવાંદ'માં હજી આવે છે.

અરાત (સં અશ ખાતું) જોજન.

બૂધર—કચ્છ અવતારમાં બૂ-પૃથ્વીને ધારણ કરનાર વિષ્ણુ-કૃષ્ણ સરખાવે ગીત ગોવિન્દ:—

“પૃથુ પાંડિ પૃથિવિ ટ્રાહી દદ ધારી,

પડી જ'દી આંટણ તણી ગડી ભારી.

જય કેસવ કચ્છપ રૂપ, જય જગદીશ હરે.”

૧-૭ સ્વર બાંધીને—વેદ શાસ્ત્રમાં અવાજ ઉંચો, મધ્યમ, અને નીચો લેવો પડે છે તે સ્વર બાંધીને કહેવાય છે.

કુન્ધ (સં. ઘ્વનિ) ધન લાગવી એમાં લીન, એકતાર યવાનો અર્થ છે.

સેન—રાયન કરતા, પોઠતા, સૂતા. જધા સાથે, એક પધારીમાં સૂતા એમ કહી વિદ્યાર્થીઓનો સમભાવ જતાવ્યો છે.

ભોરણીધર—કૃષ્ણ, ગોધુમમાં વેણુ-વાસળી, અથવા વાંસની હોવાથી હિન્દીમાં કહે છે તેમ 'બ'સરી' વગાડતા, અને હમેશ સાથે રાખતા.

બળ—બલરામ.

સુન્ધ (સં. મુનિ) ઋષિ, અંહી મુદામા. જૂવો બીતા અ. ર શ્લો. ૫૬:

“ કુન્ધે મન અનુદ્રેગી, સુખે નેની સખી સ્પૃહા;
અયા રાગ, ભય, ક્રોધ, તે સુનિ સ્થિરભુજિનો. ”

૧-૮ શરૂદ વિદ્યા—માં ચાર વેદ, છ વેદાંત, મીમાંસા, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર, અને અરાઠ પુરાણનો સમાવેશ છે.

શુર કૃષ્ણ—(ચતુર્થાં તત્પુરુષ) વિદ્યા લાણાવવા બદલ શુરે કરી બદલો લેતા નહી, પણ મહા ઊડતી વખતે સિમ્બ શુરની ઇચ્છા પ્રમાણે લેને સંતુષ્ટ કરવા ને આપતા તે. સરખાવો રઘુવંશ સર્ગ ૫-૨૦ શુરએ શ્રીકૃષ્ણને પરમેશ્વર બધ્યા હતા; તેથી શુરદક્ષિણામાં લેમણે પોતાનો મૃત્યુ પામેલો પુત્ર માગ્યો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણે ચમપુરીમાં જઈને પાછો આણી આપ્યો હતો. જૂવો કડક ૧૦, કડી ૧૦-૧૧-૧૨.

વિકુલ—(વ્યુ) પ્રભુ, શ્રીકૃષ્ણ.

વિદાઈ—વિદાય, રવાના, ચાલતા.

૧-૬ વિશ્વાધાર—(પદ્મીતત્પુરુષ) ઇશ્વર, અહીં કૃષ્ણ.

માનુભાષ—(સં. મહત્-મહોદી + અનુભાષ શક્તિ, બહુમીહિસ) મહોદા શક્તિવાળા, 'મહાશય' નેવો માનાર્થે વપરાતો શબ્દ.

ફરીને મળજો—કૃષ્ણ મુદામો મિત્ર યયા, પરસ્પર ધણી પ્રીતિ બ'ધાઈ. શ્રીકૃષ્ણે માગણી કરી કે ' મહાપુરુષ ! હું એક વિનંતિ કરું છું કે ત્હમે મહને ફરીવાર મળજો. ' આમાં વિદ્યાર્થી આશ્રમમાંથી છૂટા પડતા યતી સ્વાભાવિક લાગણી જતાવી છે.

૧-૧૦ ગદગદ કંઠે—ગળગળા અવાજે.

મોહારિ—(મુર+અરિ; પ. વત્પુરુષ) મુર દેલ એ માનજ્યા-તિથપુરનાં રાજ, પૃથ્વીના પુત્ર નરહામુરનો પ્રધાન. એને પાંચ માયાં હતાં. એને કૃષ્ણે માર્યો હતો. સરખાવો—'હરે મુરારે મધુકૈટભારે. '

મનસા— (સં. મનીષા) મનની ભાવના, મનનું વલણ-
કહેવતમાં છે કે ‘ મનીષા (મંછા) ભૂત ને-ચંકા ડાકણ. ’ પ્રેમાનન્દ
આજ અર્થમાં નામદમનમા લખે છે ‘ મનપા સર્પ કહાડવાની કીધી રે,
ગોવિંદે ગેડી લાવમા લીધી રે. ’

૧-૧૧ મથુરા—કમ્બોજની રાજધાની, દૃષ્ટાની જન્મભૂમિ. વૈષ્ણવ યાત્રીઓનું
તીર્થ મનાય છે.

ગોકુલની આવશીકતા પૂરી થતાં દ્વારકાનું રાજ્યજવન રાફે યથું તેની
આ હોટીમાં બ્યંજના છે. વિશ્વકર્માએ એક રાતમાં સોનાની દ્વારકા
નિર્માણ કરી પછી શ્રીકૃષ્ણ સંબંધીઓ સહિત દ્વારકા આવી રહ્યા એવી
કથા છે.

ગૃહસ્થાશ્રમ—ચાર આશ્રમમાં બીજો.

આશ્રમ એટલે વિસામો, જીવનની નીચરણીના ચાર પગથીયાં
ઋષિઓ જેમ વનમાં આશ્રમ-બાધીને રહેતા અને એમાં પવિત્ર જીવન
ગાળતા, તેમ સાધારણ મનુષ્ય પણ રહી બહુ તો ત્હેને માટે જીવનના
આ ચારે ભાગ ઋષિના આશ્રમ જેવા છે.

બ્રહ્મ એટલે વેદની વિદ્યા ભણીને, આચારમાં ઉતારવા માટે બ્રહ્મ-
ચારી વીસ કે ચોવીસ વર્ષે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતો. આ આશ્રમના
મુખ્ય ધર્મમાં—સ્ત્રી ગૃહદેવી ઉપર પ્રેમ, દાન કરવાની ફરજ. અને
પોત પોતાના વર્ણ પ્રમાણે ફરકે ઉદ્યોગ કરી કમાવું અને સહાચારમાં
રહીને, અને પ્રભુને લક્ષમાં રાખીને સંસારનું મુખ ભોગવવું—
એટલું છે. અગ્નિહોત્ર રાખી પતિ પત્ની સાથે બેસીને અગ્નિને આહુતિ
આપતાં-પતિ-પત્ની તે ‘દંપતી’ કહેવાતાં કારણ કે ‘દમ’ એટલે ધર, એનાં
બંને પતિ એટલે સ્વામી બધા આશ્રમોના આ મુકુટપ છે. જેમ
સપ્તમી નદાની મ્હોટી નદીઓ સમુદ્રમાં જઈને ડરે તેમ બધા આશ્ર-
મીઓનો વિશ્રામ ગૃહસ્થાશ્રમીને લા છે.

મન જેનું સંન્યાસી—જેનું મન સંસાર વ્યવહારથી ઉદારસીન
હઈ ત્હેવા મુદ્ધમાએ પરણીને ઘર સંસાર માંડીયો, છતાં સંસારમાં
આસક્તિ નહોતી. તેટલા માટે જ હસ્તિકત કહેવાયા.

સંન્યાસ એટલે સકામ કર્મનો ત્યાગ. સરખાવો, ‘ધનદાસ કૃત
અર્જુન ગીતા’—

સંસારમાં સરસો રહે, ને મન મ્હારી પાસ;
સંસારમાં લેપાય નહી, તે બધું મ્હારો દાસ ’

વળી સરખાવો ' ગુજરાતનો તપસ્વી '—એ ' તો સંસારી છે, શૃદ્ધેય થઈ સંન્યાસ પાળે છે. '

૧-૧૨ આ કહીમાં 'પ, પ' અને 'સ, સ' સાથે આવવાથી અનુભાસ નામનો શબ્દોત્પત્તિ થયો છે.

પતિવ્રતા (બદુનોદિ) પતિની સેવા એજ છે વ્રત જેનું એવી-સતી.

વ્રતપાલન—વ્રત કરવાથી પવિત્ર થયેલી.

મીઠો. જલો, ગલો

માયા મુખી (પછી તપુચ્ચ) સંસારનું મુખ.

૧-૧૩ દરિદ્ર—દળદર. પ્રેમાનન્દ આ શબ્દને નામ તરીકે વાપરે છે. જુલો કહ્યું ૧૦, સ્ત્રી: ૨૬; દશમ, અ. ૧૮; આમેર 'દરિદ્ર ધરમાં ફેરાફેરે તે મેસાણું' ક્યાંથી કરે' વિગેરે.

શીતલા માતાની અમીદષ્ટિથી મુદામાનાં બાલક ' થોડે અન્ને ' પણ હજી મયાં. આવજુ મુદા અથવા વદ સાતમને શીતલા સખતમી કહે છે. એ દેવીને ઊઠરા ધણી બહાણા હોય છે. એની મૂર્તિની પાસે ધણી ઊઠરાના પૂતળાં બેસાડેલાં હોય છે.

૧-૧૪ અભાચીક વ્રત—(યાચ્-મંચિત્) કંઈપણ ન માગવાનો વ્રત.

હાય ઓડે—(સં. આ+વદ્ ટ્) ભૂત કૃત્ આ+ક્રદ; દેશ્ય ઉદ્દીયય) હાય લાંબો કરે, આગળ ધરે

૧-૧૫ ઘર સૂત-શૃદ્ધ સંસાર. પતિ (અને) પુત્રનું પ્રેમ પાડે, ગુજરાત ચલાવે. [સંતોષ આણી પછી ' મુખ ' શબ્દ ઉમેરીને વાંચવું.]

કહેવું ૨ જુલું.

૨-૧ નરપતિ-રાજા પરીક્ષિત.

રતિ—(૧) રતિમાર, જરાપણ; (૨) સ્નેહ. આ બે અર્થ માટે સરખાવો—રતિ બિન માનસ એક રતિકો

'નામ મેહેરેય પણ કેવળ જતિ' જુલો 'મન જેનું સંન્યાસી'—સરખાવો. ગુજરાતનો તપસ્વી—સંસારીમાં થે સંન્યાસી એવો.

૨-૨ મહિમા—ગદોટાપણું; દિલની બાદચાહી.

લહે—જણી શકે.

મુદામા જણી એકનેજ સંસાર તરફ દુર્લભ બતાવતા, કારણકે તેમને ભક્તિમાં રસ પડ્યો હતો. એમના મનની ખરી વૃત્તિ રદમજી ન રાહવાલો લોકો એમને વગર રદમજીના મણવા લાગ્યા.

'સમુદ્રની ચેરે દ્રવિદ્ર બ્યાપે'—'સમુદ્ર' ઉપમાના 'દ્રિદ્ર' ઉપમેય અને 'બ્યાપે' સાદૃશ્યવાચક શબ્દ હોવાથી અર્થકાર ઉપમા છે.

૨૦૩ ૨-૪ આ અને તે પછીની કડીમાં શ્રદ્ધાની શ્રદ્ધાવિતા અને ત્રેવડ વર્ણવ્યાં છે. કુટુંબનું નાવકું દિગ્મતભેર આગળ ધપાવતું અને વાવા-ઝોડામણે સુદાન સાચવી, દિશા ન પલટાય તોની કાળજી રાખવી એ શ્રદ્ધાની કર્તવ્યસીમા છે. સરખાવો લલિતનું સુંદર કાવ્ય " ૨૦-કલ્પમાંથી રત્ન બનાવે રસિક ચતુર રમણી. "

પખાણે-(મનઃકાણ) ધૂત,

સ્ત્રીજન-નન' પદ માનાર્થે વપરાયું છે. સરખાવો 'જ્ઞપિજન.'

અન્ન જડતું રહ્યું (કાઠીયાવાડી પ્રયોગ)-મળતું બંધ થતું.

૨-૫ સાંભળીયે-તૂંટી ભાષામાં તેમજ કવિતામાં આવાં રૂપો માનવાચક આશ્ચર્ય તરીકે વપરાય છે. પૂલ કરાવતાં હાલના પુરોહિતો પણ આવાં રૂપો બોલે છે-જેમ કે ' અક્ષત થડાવીયે. '

સુખસેલ-સારીરને સુખ થાય એવી સુંવાળી સંધ્યા, પથારી, પલંગમ, ટોશીયા. સેલ-(સં. શય્યા; પ્રા. સજ્જા).

પટફૂલ-(પટ+ફૂલ ?) વસ્ત્ર. સરખાવો ' વનફૂલ '

સાનુકૂલ-શાન્તને અનુકૂલ-દૃષ્ટાન્ત, દયાળુ.

૨-૭ ખતિતતા, લલિતમાં મચેલા સ્વામીને ધરતી દુઃખી અને દયામણી સ્થિતિ તરફ નજર કરવા વિનંતિ કરે છે.

અળખામણી (અલક્ષ્યમાણા) જેના તરફ ધ્યાન નથી અપાતું એવી-બહાલી નહીં તે.

૨-૮ ધાતુપાત...સમખાવા-ધરમા ધાતુનું ઓ વાસણ કે આપું વસ્ત્ર કહેવા પૂરતું નથી. સમ-(વ્યુત્પત્તિ ?)

૨-૯ જેમ જલવિષ્ણુ.....બાહુવાં-અંદી પ્રતિવસ્તુપ્રમાની બાયા છે. જ્યાં ઉપમેર્ષ વાક્ય અને ઉપમાન વાક્યનો સાધારણ ધર્મ ભૂડા સંખેતોમાં કહ્યો હોય ત્યાં પ્રતિવસ્તુપ્રમા અલંકાર થાય છે.

બાહુવાં (સં. ચતુર્ક, પ્રા. ચતુર્ઓ.) ચપ્પ દયામણો છે, બિચારા ' ન્હાનાં છોકરાં. ભૂરો નળાખ્યાન- ' બાહુકે દીઠાં બાહુવાં ઉલટ્યું અંતરકર્ણ સરખાવો ' ' બહુવો'; વળી દેશમ સ્કંધ કહ્યું પ.

‘ રોયાં વૃક્ષ જોખન હો, રૂને બાળક બાહુવાં:

રોયા હય ઘરડી હો, રોયા નર બાહુવાં. ’

૨-૯ નિર્ધનતા વિષે આ ચિત્તવેધક કવિતા છે.

બાળકડાં-‘કા’ પ્રત્યય લાડ, પ્રીતિ, દયા વિગેરે ભાવનો સૂચક છે.

કેઇ ચેરે-(સં. પ્રકાર) કઈ રીતે.

દુઃખ દેખીને મરે-મરવા જેટલું દુઃખ થાય છે.

૨-૧૦ ભીંતડીયો— (સં. મિત્તિ) ગામડાના ગરીબ લોકનાં ઘરની કંઠાલ સ્થિતિનું આમાં આબેહૂબ વર્ણન છે.

અતીત—અતિથિ (અન્નતિથિ) એક દિવસથી વિરોધ સમય સુધી ન રહે તે, પરાણે.

નિરમુખ—નિરાશ.

ગવાંનક (ગો, ગાય ઉપરથી) જમતા પહેલાં ગૃહસ્થને ત્યાં ગાયને માટે બંદુ' કાઢેલું જે રાધેલું' અન્ન તે. ગૃહસ્થને કરવાના પંચ મહાયજ્ઞમાંના જે 'ભૂત યજ્ઞ,' ત્હેમા આનો સમાવેશ છે જેમાં પ્રાણી માત્રનું બહુ ઇચ્છી, ગૃહસ્થ વૈશ્વદેવમાં છેક કીડી પર્યંતનાં પ્રાણીને માટે અગ્નિ આગળ ભાવનાં બલિદાન મૂકે છે, અને પછી ઘરને બારણે જઈ, પશુ પંખી, અને કીટ (જેમ કે ગાય, કામડા અને કીડી) અર્પાતુ પ્રાણી માત્રને રોટલી ભાત નાખે છે તે ભૂતયજ્ઞ.

૨-૧૧ ગાહંપત્ય—ગૃહપતિ એટલે ગૃહસ્થ, ત્હેના ઘરમાં રખાતો અને પૂજતો અગ્નિ.

નૈવેદ્ય—દેવની યોગ્યોપચારે પૂજા કરતાં, ત્હેમને ધરાવવાનો જે પદાર્થ તે. એ નૈવેદ્ય પછી મસાદ બજાવ્યું છે જેને અસમર્થિત વસ્તુના ઉપસોગને અધર્મ ગણ્યો છે, ભૂતો ગીતા અ ૩, શ્લોક. ૧૩:—

‘યજ્ઞ યોષ જમનાશ સન્તો સો પાપથી છટે:

આવ તે પાપી તો પાપ, જે રાધે નિજ કારણે.’

ન્દા. કં. કવિ.

પર્વણી— (સં. પર્વનું ની સાતમી વિશક્તિ) દાન પુણ્ય કરવાને સાતમાં કહેલી ઉત્સવ-તિથિઓ. સરખાવો ‘સંપરમો દિવસ’ સુપર્વ ઉપરથી.

જેવો ઉમે તેહવો આપમે—દિવસમાં કાંઈ પણ પુણ્ય, ધર્મ, દાન ન થાય તો તે દિવસ સાર્વક થયો કહેવાય નહીં; પુણ્ય સંધરી મનુષ્યે દરોજ કંઈને કંઈ ત્હેમાં ઉમેરો કરતા રહેવું જોઈયે. જેથી અંગ્રેજ કવિ Longfellow કહે છે તેમ

‘So that each to morrow

Finds us farther than to day’

કહેવાનો સીધો ભાવ એવો છે કે, લોકમાં મચલિત કહેવત ‘પ્રજુ ભૂખ્યા ઠમકે છે, પણ ભૂખ્યાં સુવાડતો નથી’-છતાં, આપણે જે ભૂખ્યાં ને ભૂખ્યાં રહીએ છીએ, એટલું વિચાર છે.

૨-૧૨ સ્ફુળ-સુકુલ. સાઈ, ઉંચું, ખાનદાની ભર્યું કુળ, કુટુંબ.

સરાધ-ગ્રાહ-એટલે પરલોક છે એવી શ્રદ્ધાથી કરેલું કર્મ. મુખ્ય મુખ્ય સંસ્કારોમાંથી અંત્યેષ્ઠિની ક્રિયાઓ પછી છૂટ પરલોકમાં સુખી થાય, અને પિતૃલોકમાં ભળે તે સારૂ કટલીક સામાન્ય ક્રિયાઓ કર્યા પછી, કુટુંબમાં દર વર્ષે મરણ તિથિએ અને ભાદરવાના અંધારીયા પખવાડીઆમાં પિતૃઓને પિંડ આપી તર્પણ કરાય છે.

સમચરી-સંવત્સરી, (સં. મચત્સર) વાર્ષિક મરણતિથિ.

પિતૃ નિરુપખ ક્રૂર-આમાં પણ ગૃહસ્થને કરવાના પંચ મદ્દાયજ્ઞ-માનો પિતૃયજ્ઞ ગણાવ્યો છે. એમાં ગત યથેલા માતૃપિતા અને જીભ સમા વદ્ધાલાના નામ સ્મરણ કરી, એમને જળની અજ્ઞસિઓ આપવામાં આવે છે, જે તર્પણ કહેવાય છે. આનો હેતુ આપણા પૂર્વજોને દેવ સમાન સ્થંભજીને માન આપવાનો, અને એમનું નિત્ય સ્મરણ તાત્ત્વ રાખવાનો છે.

ગ્રાહ સંવત્સરી, અથવા જીભ દિવસોમાં જે હંથ દ્રવ્યનું દાન, બ્રહ્મભોજન, પિંડ પ્રદાન વિગેરે કરવામાં આવે છે તેને પુણ્ય મરનાર પૂર્વજને પહોંચે છે. જે આમ હંથ પણ પુણ્યદાન કરવામાં ન આવે, તે પિતૃઓ ખાલી હાથે પાછા નથ છે એવું હિન્દુઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે.

૨-૧૩ વાંધલાં (ન્યુપતિ ?) ફાફા આંગણાં (સં. ળંગ ઉપરથી) કમ્મલો, જૂનો મીરાબાઈનું પદ ‘ મેરા ગોપાલજી અંગીયા બના દડું, માથે કલંકી ટોપી ’

અબોટીઉ-રાણ અથવા રેશમનું વસ્ત્ર એ પહેર્યાથી અધોળ સચવાય છે. જે બોટાનું નથી-અભટાનું નથી તે અબોટીક.

૨-૧૪-વાધ્યા (સં. વર્ધ) આ કદીમાં સુદામાની ડોળ્યા યોજ્યા વગરની, રાખભરી નળથી એમનું વસ્ત્ર રૂપ બતાવ્યું છે. ઘરમાં ઉપરસર furniture માં ફક્ત ફર્નની ટૂટેલી સાદી છે તે પર પડી રહે છે, એમ કદી ગરીબાઈનું સૂચન કર્યું છે.

૨-૧૫ જી મુજને દહે છે અગાર-જ્યા ઉપમાન અને વધેયને અભેદ વર્ણવ્યો હોય, ત્યાં રૂપક અલંકાર થાય છે, અંદી પેને અંગાર તરીકે ન વર્ણવ્યું છે, તેથી અલંકાર રૂપક છે.

દરિદ્રસમુદ્ર-અંદી ઉપરનોજ અલંકાર છે.

દેવાતણુ-સોનામ્બ, પતિની હવાલીનું ચિહ્ન. ‘ મદાર’ સુવાસિનીપત્ર નજાવવાને જે જે ઘરેણાં ભેળવે તેમાં એક ચૂડી સિવાય મદારી પાસે જીનું કંઈ ન નથી ’ જૂનો દશમ હાડું ૫૩

“ સર્પહી સદુ વલવલે, મૂકા અમારા સ્વામીન,
અમેા સિદ્ધી દાતારનું, પ્રભુ આપ દેવાતન. ”

સોભાઅના ચિદ્વંશ ત્રણ સજ્જાર દતા છે-મંજલસૂત્ર, કંઠસૂ
તથા કુમકુમનો ચાલો. સરખાવો, ‘ લગ્ન મંજલ ’—

“ મોધુ મંજલ સૂત્ર, કંઠસૂ તથા સોભાઅનો ચંદ્રમાઃ
હાને એ ત્રિપુટી અખંડ તુલને । ”

૨-૧૭ દાદાડી-દદાડે દદાડે, દમેરા. (દિરુક્ત સખ્દનું દૂકં રૂપ) બ્લો
દશમ. ૬૩૭ ૩૭ મુ-‘ તમેા રાવ દાદાડી લાવવી, નથી લાજવી આજ
મુક્ષાવતી ’ વળી, ‘ કરલણીયા. મ્દને દાદાડી દાદાડી કરલણ દેને. ’
મિત્રાચાર-મૈત્રિ, સખાભાવ, દોસ્તી

ભરથાર-(સં. મર્તા, મુ ભરણ ચોપણ કરણ, એ ઉપરથી) આમી
અહીં ‘ત’ને ‘થ’ થયો છે સરખાવો ભરથરી (ભર્તૃદરિ)
માધવ-લક્ષ્મીના પતિ.

૨-૧૮ કલ્પવૃક્ષ-ચોદ રત્નોમાનું એક વાચ્છેલું, મનમા ચિંતવેલું તરત
આપનાર સ્વર્ગમાનું ઝાડ. તે પાચ છે. વારિસદ્ર કે લિખ્મ, મંદાર, પારિ-
જતક, સન્તાન અને હરિચંદન.

અહીંયા કલ્પવૃક્ષની કૃષ્ણ સાથે સરખામણી કરેલી છે તેમ કલ્પ-
વૃક્ષની તમે રહેનારને ધારેલી વસ્તુ મળી શકે છે, તેમ કૃષ્ણના મિત્રને
કશાની ખોટ હોય નહીં, અલંકાર અતિવસ્તુપમા િ

૨-૧૯ પ્રગટ કરી-પ્રગટાવીને

હુતાશ-(સં. હુતાશન) હોમેલું ભક્ષણ કરનારો અગ્નિ.

રીત-દાદા

અમૃત-દેવ દાનવોએ ફીરે સાગરનું મથન કરી ચોદ રત્નો કાઢ્યા
દતા. લેમાનું છેલ્લું અને મુખ્ય રત્ન દેવાનું અમરત્વ એને લીધે
જ એ પીનારને જરા મૃત્યુ બાધ કરતા નથી એ ઉપરથી પ્રાકૃત
સખ્દ ‘અમી’ થયો છે.

જમકિંકર-ચમ. આપણને નિયમમા રાખનાર મૃત્યુ પછીના પરલોખના
દેવ, લેમના દૂત-પાર્ષદો;—મરેલાના લિખ દેહને ધર્મરાજ પાસે
લઈ જાય છે.

૨-૨૦ સરસ્વતી-બ્લો ‘અબા સરસ્વતી’ ક. ૧-૧-૧-અહીં બધીયે વિદ્યા
‘એવો અર્થ લેવો. વિદ્યા એટલે સામાન્ય અક્ષરબોધ અને સખ્દ બોધ
નહીં, પણ જે જ્ઞાન મુખિનું કારણ થાય છે તે, (સા વિદ્યાયા વિમુક્તયો).

કેટલીકવાર કવિત્વ શક્તિને પણ 'સરસ્વતી' કહે છે. સરખાવો.
નરભોરામ—'સરસ્વતી વસતે છલે' રે, 'અવહારની વાતે વહણ' છે.

અધ્યયન—શણ્ણુ' તે.

ચિંતા—(સં. ચિંતા ચિંતન કરવું) ધ્યાન, મૂલ્ય અર્થમાં, 'ન્યાં
લગી આતમા તત્વ ચિંત્યો નહો ત્યાં લગી સાધના સર્વ નહીં.' એ
લીટીમાં, ખરેસિંહ મહેતા વાપરે છે; જેઠાં અર્થમાં 'ફિકર' એવો અર્થ
ધાય છે.

કશી—શી: (શા માટે બેધયે ?) પ્રકારમાં વપરાય છે; સરખાવો.
'સુરજ આગળ આગીયો કરો !'

માયા—અજ્ઞાન—આવરણ—દાંકણ, અંધાર પાછાલી.

૨-૨૧ જન્મ મરણ આપદા—ન્યાં સુધી છવ અને શ્રદ્ધામાં એકતા અનુભવી
મોક્ષ મળતો નથી ત્યાં સુધી મનુષ્યને માથે 'પુનરપિ જનનં પુન-
રપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરેશયનં'—ફરીફરી જન્મ અને
મૃત્યુ લખાયલાં છે. જાહનખી—જન્મ કાચિની બંધમાંથી વહન
કરેલું એવાં બંધાણ.

આપદા—(સં. આપદ, અથવા આપત્તિ) દુઃખ.

પાતક—પાડનાર, નીચે પાડનાર—પાપ.

૨-૨૨ અંનાથ—જેનો નાથ, ધણી નથી, તે—રંક, કંઝાદ, નિરાધાર. શ્રીકૃષ્ણ
વંદનીપતિ હોવાથી હેમના ભક્તોને દીનતા ક્યાંથી સંભવે ? સરખાવો
હાથીહાસ રાગ—'નાથે કૃત સ્તય્યશુભં પ્રજાનામ્ ।'

બુધર—જૂનો ક. ૧-૫.

સ્નેહ—પ્રીતિ; જેમનો સ્નેહ પ્રભુ સાથે હોય છે હેમની પામરતા ક્યાં
સુધી હજી રહે ? કારણ કે એ સ્નેહની અસર, ભાગવતકાર કહે છે તેમ
'સ્નેહયાન્ ડહલતેડનિશમ્'—પ્રીતિ (તેલ) વાળો દહેતાં
બળે છે (પ્રકારે છે)—એવી છે.

૨-૨૩ અઉદ લોકના મહારાજ—સાત સ્વર્ગ અને સાત પાતાળ મળી ચોદ
લોક કે આખું વિશ્વ થાય છે, જૂ, જુવરૂ, સ્વર્, મહર્, જન, વપં, અને
સત્ય એ સાત સ્વર્ગ; અને અવલ, વિતલ, સુવલ, મહાવલ, રસાતલ,
તણાતલ અને પાતાલ, એમ મળી સાત પાતાળ.

લાજ—લાગ્ન, શરમ,

બીખતાં—માગતાં.

૨-૨૪ મનપાંદિત—(વલીયા વલપુર) મનથી વાંચિત, ઇચ્છેલું, પારકું.

કુંઠાર—કુવાલી.

કીરખા—કૃષા.

‘દરિદ્રતાં દુઃખ—અવંઠાર રૂપક છે, સરખાવો ‘દુઃખતાં કાંઠ.’

કંઠવું ૩ જી.

૩-૧ ભાવઠ—આપદા, મુરઠેલી, લીંટ. સરખાવો —

‘ભાવઠ ભાગી બૂધરે, મહેતા નરસેના સ્વામી.

સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીયે.’

(મય+અટન-ભવસાગરમાં ભટકવું ત્વેના જેવું મદા દુઃખ ?)

ભાવરાય—‘મયુરામાંથી કૃષ્ણ પધાર્યા, પુરી દ્વારકા વાસી’ અને ત્યાં
યદુવંશી યાદવોના રાય-રાજા થયા હતા.

ભાવો—સાચો, યાચના કરો.

આ લીંટીમાં જ, જ અને ભ, ભ સાથે આવવાથી શ્રુતિશક્તિ
અનુભાસ નામનો સંજ્ઞાવંઠાર થયો છે.ગોમતી—દ્વારકા પાસેની નદી, બહુ પવિત્ર મણાય છે. દ્વારકાનાથ
સ્વરૂપરાયજીને ભક્ત ગોડાણા ડાકોર લાવ્યા ત્યારે ત્યાં પસૂ એજ
નામનું તણાવ બંધાયું છે.

મરજન—મનજન-નંદાનું તે.

દર્શનફળી—દર્શનનું ફળ, તેથી મળતું પુણ્ય. નહીં લાય-મળશે.

‘બીજું કાંઈ નહીં મળે તો એટલું તો ખરું જ, તેથી જરૂર ભવ’ એમ
મુદામાને સ્લોકમંત્રે છે.

જડે—મળે; જૂલો ‘પુરમાં પછે અન્ન જડતું રહું.’

૩-૨ પ્રતિવાય (સં. પ્રત્યયાય) (૧) પ્રતિબંધ, ઘરબંધ, વધિ (૨)
પાપ, દેવ.મામ-(મમ ઉપરથી) મમત્વ, મ્હોટાપણું, સ્વમાન. જૂલો બોખા-
ઘરણું ક. ૩૭

‘સ્ય વોણા કીધા રામ, મૂખી મામ ને નાહા દામ.’

૩-૩ વણસે (સં. વિ+જશ નાસ પામવું) બગડે; સરખાવો-‘વણસે વણ
સેવના થકી, નર ધારી નર ધારણા નકી’ હલપનરામ.

સ્થાનક છે મળવા તણું—મળવાનું ઠેકાણું છે, મિત્ર છે, સનેહી છે.

૩-૪ હું દુર્ભલવું રૂપ દેખી...મ્હારે દાન લેવા જમણો દાવ ધરવો પડે,
અને વળી મ્હારા જેવા કંગાલ મિત્રને એઇ સમૂહિના ધણી શીકણ,
સરમાય, એમ મુદામાની લીલી છે

૩-૫ આમા હૃદયથી પુરુષોના વખાણ કરી, દાન લેવા હાથ લ'ખાવેલા એ બ્રાહ્મણના પટકર્મમા આવી નય છે, તેમી સરખાવુ ન જોઈએ એમ મુદામાની સી રહીવો આવે છે

૩-૬ અંતરભંગી—અતર્વામી—(અન્તરૂન્યમ્, ફેલાવુ, પ્રસરવુ) માણસના અત કરણમાં જે જે વિચારો યતા હોય તેના નજીનાર-નજીવો હી ૧૧ 'જગતના મનની વાર્તા નજી, અન્તરભંગી રામ' સરખાવો દયારામ —

શ્રીવલ્લભ વિકુલ શ્રીષ્ઠ, રામળીલા નંદાલા,

સમજી રહમજે છે અતરભંગી, ન હતાલા'

ગર્ભવાસ—ગર્ભમા વાસ હોય છે ત્યારે

મોરાર—(મુરારિ)—શ્રીકૃષ્ણ

૩-૭ મુદામા હો છે “ સાત્ત્વિકમાવી બ્રાહ્મણ હોવાથી આપણે હૃદયમ પશુ રો કરીએ ? એમ વિચારી ચિત્તમા સન્તોષ ધારણ કરવો ઘટે છે કારણકે સંસારના ભોગવિલાસમા પ્રભુ ધ્યાનમાંથી ખસી નય છે અને આપણા હૃદયની લાગળી-ચિત્તવુ વળ પશુ તેથી બદલાઈ નય છે ’

સરખાવો ગીતા ‘સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી’

અ. ૨ શ્લો. ૭૦.

૩-૮ પરિવાર—કુટુમ્બમા વીંટાઈને રહેનાર-છોકરા હેવા

૩-૯ રાજાવિભીક્ષણુ—વિભીષણુ રાવણનો ન્દાનો ભાઈ એ રામભક્ત હોતો રાવણે સીતાવુ હરણ કર્યું ત્યારે એણે સીતા પાછી આપી રામને નમવાવુ કહ્યું રાવણે તે ન માન્યુ ને કલક મારી નાખવા ખડ્ગ હાક્યું. ત્યારે એ રામને સરણે ગયો રામને રાવણના યુદ્ધનો ભેદ એણે કહી દીધો યુદ્ધમા રામના વરૂંથી એ ધૂમતો રાવણવધ પછી લ કાવુ રાજ્ય રામે અને આપ્યુ હતુ

સરખાવો—સુદર ધનદાસની મુદામાની કથા, કસમ રહમ —

‘તમે કહેશો કેમ યાચુ, માયતા આવે લાજ,

વિભીષણે જઈ સિરા નામ્યુ તો આપ્યુ લઈ રાજ.’

રાજા થકા—ને કે રાજ હતા તોપણ

“ વિભીષણુ રાજ છતા જયદીસ એવા રામની યાચના કરતા, તેને ન્દાનમ લાગી ન્દોતી તો ત્દમે બ્રાહ્મણ છે, યાચના બદકર્મના પટકર્મમાવુ એક કર્મ છે, તો પછી એમા કઈ અપધટલ કે અણજાનલ કશુંયે નથી—” એમ મુદામાની પત્ની દુષાન્તવાણો સિદ્ધાન્ત રત્ન કરે છે

૧ મેપાકંબર—રાજગચ.

૩-૧૦ પાણિ-દાથ.

ચાય વદન પીણું વરણુ—માગનારના ચહેરાનો, રંગ ફીકો પડી નય,
મ્હેંપર સોરડા પડે.

હવિના મનમાં નીચેનો શ્લોક દોય એમ લાગે છે—

વેપથુ મંલિનં વક્ત્રં દીના વાગ્ગદ્વદઃ સ્વરઃ ।

મરણે યાનિ ચિદ્વાનિ તાનિ ચિદ્વાનિ યાચકે ॥

મહાભારત.

ઉપરના શ્લોકની સુંદર છાયા નીચેના છંપામાં જણાય છે—

થરથર મૂળ દેહ, દેહની શુદ્ધિ વિસારે,
તન ઉપર નહિ તેજ, સમગ્ર નામ ઉચ્ચારે;
'જણું' જળજણું ચાય, નેત્રથી નીર ઝરે છે,
જોણે હલવા જોણ, શ્વાસ ઉશ્વાસ ભરે છે;
જેટલાં ચિદ્વાન મરવા લાગ્યાં, દુઃખ દાવાનળ લાગતાં,
શરીર ઉપરે શામળ કહે, માગણુ જનને માગતાં. ”

તેથીજ કહે છે—

જાથવાથી રૂઢું મરણુ—‘ યાચનાદ્ મરણં ધરમ્. ’ સુંદર મનદાહ
પણુ લખે છે ‘ દીન વચન જથ કહેવું એથી મૃત્યુ સારં ચાય । ’
નરસિંહ મહેતાના સુદામામાં પણ ‘ માગણું મૃત્યુ પ્રમાણ છે પ્રાણીને ’

૩-૧૧ આ કડીમાં સુદામાની અડગ નિષ્ઠા, અને ‘ યો ય અદ્ધઃ સ પથ સઃ ’
જેવી શ્રદ્ધા સખીયે તેવું થઈ જવાય છે—‘ તેમ, એમને શ્રીકૃષ્ણતા
અંતર્યામીપણામાં પૂરી શ્રદ્ધા છે. આનો સ્પષ્ટાર્થ નીચેની કડીઓમાં
આપે છે.

નવનિધિ-(નિધિ-અંદાર) દેવોના કુબેરતા નવ ખનના છે. પદ્મ,
મહાપદ્મ, શંખ, ચક્ર, કમ્બુજ, મુકુટ, કુંડ, નીલ ને ખર્વ. અષ્ટ
મહાસિદ્ધ સાથે પૂર્ણ વૈભવ બતાવવા, આ શબ્દ વપરાય છે.

૩-૧૨ કાચ (સં. ચીયતે અસ્મિન્ અસ્વ્યાદિકં દૃતિ કાયઃ-
જેની અંદર અસ્થિ વિગેરે એકત્ર ચાય છે તે-દેહ) શરીર.

૩-૧૩ ઘટ ઘટમા બ્યાપી રહ્યો છે—વિષ્ણુ (સં. વિષ્ બ્યાપણું) સ-
બની વ્યુત્પત્તિમાં જ આ બ્યાપકપણાનો અર્થ સમાયલો છે.

પૂરણુ પુરુષ-જગતને ઉપજાવનાર પુરુષ અને પ્રકૃતિ તે પૂર્ણ પુરુષ
અથવા ‘ પૂરણુ ’ ‘ બ્યાપી રહ્યો છે ’ સાથે પણ લઈ સહાયો.
વેદમાં, આ પૂર્ણ પુરુષણું રસમય પૂર્ણન પુરુષસૂક્તમાં કહેલું છે.

પુરાણ-શ્રદ્ધાંકમાં જ્ઞાતામાં જ્ઞાનો, સરખાવો ગીતા-અ. ૧૧. શ્લો. ૩૮

ત્વમાદિ દેવઃ પુરુષઃ પુરાણઃ ।

૩-૧૪ આ ભાવ સાથે સરખાવો—

“ ધીરજ ધરને અરે અધીરા, હથ્થર દેહે અન્ન જોને;
ખતક તણો છે પ્રજુને ખટકો, માને સાચું મન જોને.
જન્મ્યા પહેલા જળના નાવે, રોષેથી ઉપાય શુદ્ધ જોને;
હાડમાસના હૈયા મધ્યે, દેવે સગ્ગયુ દુધ જોને.
કોરોટામા કીટ વસે છે, હથ્થર પૂરે આહાર જોને;
હાથીને મણ, કીડીને કણ, ચાર પગાને ચાર જોને,
અજગર સૂનો અરણ્ય મધ્યે, ડગલું નવ દે દોટ જોને;
વિશ્વંભરતું બરદ વિચારો, ખાવાની શી ખોટ જોને.
મરાણ કેરો ચારો મોટી, વખતે આપે બહાણો જોને;
ઋષિરાજ કહે રામ બરોસો, રાખી મનમાં બહાણો જોને. ”

૩-૧૫ જ્ઞાની-‘ સદસદ્ વ્યક્તિ રૈતયઃ સન્ત. ’ -ખરૂં ખોટું જાણવાની
શક્તિ ધરાવનાર-જ્ઞાનવાળા.

વૈરાગી-સંસારના વૈભવો ઉપર જોને પ્રીતિ ન હોય એવા.

પંડિત-(સં. પण्डा તત્ત્વ જાણવાની બુદ્ધિ) વિદ્વાન.

હું જુગતે છતું કેમ કરી-હું સ્ત્રી જાતી તે વાદવિવાદમાં કેમ છતી
રાકીસ ?

જુગતે (સં. युक्ति) જાણવાની ચતુરાઈ, હેલું પુર-સર વાત.

જ્ઞાની, વૈરાગી, ત્યાગી, પંડિત-વિગેરે રાખ્ખો પતિને લગ્નમાં સુદામાની
પત્ની થઈ ઉપદાસ કરી લક્ષ્મતા મનની મુંઝવણ બતાવે છે.

૪-૧૬- ગ્રેમહા (સં. प्रमदा) સ્ત્રી.

ઉચ્ચરે—(સં. उच्चर जोषण) જોષે.

અવતાર સ્ત્રીનો અધમ-ગ્રેમાનન્દ આજ ભાવવાળાં વાંકયો દસમ
સ્કંધમાં, ધણીવાર ગોખીઓ કને જોલાવે છે. જ્ઞાનો કડવું દડ. ‘ બિદ્-
અબજાનો અવતાર ’; વળી તેથી ઉત્પન્ન આગળ ઋષિપત્નીઓનો
મહિમા જતાવી, ઋષિઓને કહ્યું છે કે—

‘ શ્રુષ્ઠની પેર વહી વિદ્યા, કૃષ્ણ ભક્ત જળ્યા નહી;
શ્રીકૃષ્ણ કહે તરશે સ્ત્રીવડે, આટલા દિવસ ભૂલ્યા ભર્યા. ’

નરસિંહ મહેતા પણ સુદામા કને પોતાની પત્ની માટે જીવાં પરસ્પર
વિરોધી વાક્યો જોલાવે છે—

‘ધન્ય એ નાર અવતાર સફળ કર્યો,’ અને ‘આપ્યું’ તો કંઈ નહીં,
...દામની કપને દુઃ દારિકા આવીયો.’

સુદામાની ‘સુદરી’, આગળ જતા ‘રંડા’ (ભૂલો-સીછવ નર તે
રાણ સમાન, રંડાયે ઉપજાવ્યું અપમાન) થાય છે તે પણ કંઈ
આપું જ લાગે છે

આંસુ ભરે—આખમા આંસુ લાવે.

કંઠેણું ૪ થું.

૪-૧ નિઝ્યું—નિર્માણ થયું, નહીં ક્યું—દર્શો ‘વિધિએ’

વૃદ્ધિલાવ્યું—(સં. દાનિ, હા છાડી દેડુ) લાભાલાભ સરખાવે
દશમ ૬ ૬ વસુદેવ કંસને કહે છે—

‘અત્ર, ઉદક, સંબંધ, જન્મ મૃત્યુ એ જીવને હાથે નથી,
ધર્મર આધીન સર્વ છે, જૂલે જીવ ગદન ગતિ ’

ગોસ્વામી તુલસીદાસની રામકથામા લરદાજ કહે છે.—

‘સુનદુ ભરત ભાવિ પ્રબલ, નિલખી કહવ મુનિનાથ,
દાનિ, લાભ, જીવન, મરન, જસ, અપજસ, વિધિ હાય. ’

અર્થોધ્યા ૭૧૬.

વિધિ—નરીખ; પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયમાણ, એ ત્રણ પ્રકારના
કર્મમાધી સચિત કર્મનું ફલ તે વિધિ, દેવ. ગીતાકાર પણ કહે છે.
‘ ક્ષેપ મેઘાન્ત પંચમમ્ । ’

ઘેલી કોણે કરી—કોના કહેવાથી ત્હારામા આ ઘેલછા આવી ?

-૨ મિત્ર—સાથે રહેનાર. સુકૃત દુકૃત-સારા નરસા આચરણ. સારા
નરસા આચરણથી નિપજતાં સુખ દુખ સાથે રહેવાવાળા છે અને તે
સિંગ દેહ અને આત્મા, એટલે શરીર ધારણ કરનાર જીવની સાથે
જઈને રહે છે. આત્મા સિંગ દેહને લઈ નવો જન્મ લે છે, તો તે
જન્મમા પણ ત્હેની સાથે સુખદુખનું દંદ જાય છે. આમ મનુષ્ય
ગરણથી પણ સુખદુખના દંદથી નથી છટી શકતો.

દીધા વિના—જ્યા જન્મમાં દાન કર્યાવિના; દાન દેનારે જન્મણા (‘ દક્ષિણ
ઉપરથી દક્ષિણા ’) હાથથી લેવું દેવું એવો સાસ્રવિધિ છે. ‘ દીધા
વિના-’ માટે સાસ્રાધાર છે- ‘ નાદત્તમુપતિષ્ઠતિ ’ ને દેવને કંઈ
ત આપ્યું હોય તો આપણને કંઈ પણ પ્રાપ્ત થાય નહીં. દ્રંક ર
થી ૬ સુધી અતિવસ્તુપ્રમા અલંકારની; છાયા છે.

૪-૩ ખડ ધાન-ધાસમાં નિષ્કર્ણ, પશુવાળ્યે ઠગી નિકળતું હલકું અનાજ,
સામે, કાદરા, ચીણા વિગેરે.

શાળ—(સં. શાલિ) હામર

૪-૪ એકાદશી મત—દરેક હિન્દુમાસના એ પચવાડીયાની અગીયારમી
તિથિએ ફાગણ દરી ઉપવાસ કરનાનો, અને તેથી ચિત્તશુદ્ધિ ચાધી,
પવિત્ર થવાનો હેતુ છે. ઇન્દ્રિયોને વશ ન રહેતા, આત્માને વગ
ઇન્દ્રિયો રાખી-આ'વા આત્મચક્ષ્ણના તપથી આત્મશુદ્ધિ મેળવવી,
અને ઇશ્વરનું ચર્ચન, પૂજન કરવું એ મત, ઉપવાસનો પરમ હેતુ
અને રહસ્ય છે.

તિર્થ—હિન્દુ ધર્મના પુરતકો અને લોકરૂઢિમાં તિર્થયાત્રાનો મહિમા
હોયો છે, તે પશુ પ્રભુભક્તિ વધારે લાગણીથી કરવા સાર, જે નદી,
પર્વત, વન વિગેરે સ્થળે પ્રચુની લીલા વિશેષ નિહાળાય છે તે માટે
તે સ્થળે જવાનું સામ્રમા કહ્યું છે. હિમાલયમાંથી ગંગા પડે છે,
આગળ ચાલતા સાથે યમુના લગે છે, વળી આગળ ચાલતા ગંગા
યમુનાના બહેતા જળ, એક સ્થળે દિસા બદલે છે-અને તે સાથે
ખીછ ન્હાની નદીઓ ઉમેરાય છે-એ દેખાવ બહુ ભવ્ય અને રમ્ય છે,
તેથી ગંગાદ્વાર, બદરિકાશ્રમ હરિદ્વાર, પ્રયાગ વારાણસી (કાશી)
વિગેરે યાત્રાના સ્થાન બન્યા છે એજ પ્રમાણે જ્યાં રામ, કૃષ્ણ,
વિગેરે મહાપુરુષો વસી ગયેલા હશેવાય છે તે સ્થળ-જેમ કે યમુના,
નર્મદા, ગોદાવરી વિગેરે, નદી કાઠેના તિર્થો-મયુરા, દ્વારકા, વિગેરે
નગરીઓ-એ મહાપુરુષોના સબધી મહિમાવાળાં ગણાય છે તેથીજ
પડ્યાઓ યાત્રાળુને સભળાવે ■ કે 'અન્ય ક્ષેત્રે કૃત પાપ તિર્થ-
ક્ષેત્રે વિનશ્યતિ ।'

અગ્નિ તૃપ્તા ક્યારી નહી-હોમ કરી આદૃતિ વડે અગ્નિ (ત્હેનાં
૪૮ સ્વરૂપ છે, તેથી બહુવચન) સતોષ્યા નહી

અગ્નિ, એ ઘેર ઘેર પ્રકાશતુ પરમેશ્વરનું રૂપ છે, એમાં દોમેલું દેવને
પડોગે છે તેથી એ દેવોનો ' હોતા ' એટલે બોલાવનાર કહેવાય છે
શ્વાન, વાયસ ગોઝાસ-ભૂતચત્ર માટે શુદ્ધસ્થ, કૃતરા, કામડા અને
ગાય માટે અમુક ભાગ કાઢવો જોઈએ છે તે

૪-૫ નિરશુખ-સન્માન ક્યારી વચરના શૂખ્યા

૪-૬ હરિપ્રસાદ-દેવને નૈવેદ્ય તરીકે ધરાવેલું ફૂલ, ફૂલ કે બોજન નૂનો કે
૨-૧૧ દેવને ધરાવ્યા વગરનું અન્ન અશુદ્ધ ગણાય છે સરખાવો
ગીતા, અ ૩, શ્લો ૧૩ મુજતે તે ત્યજ પાપાદ્ય એ પચન્ત્યા-

એક. “શિવ, સૂર્ય અને ઇન્દ્ર સરખા થઈ પોતાને પુત્રી ગન
મળે માટે પોતાને ત્યાં અન્નપૂર્ણા, અક્ષય પાત્ર, અને કામવેદુ રાખ
છે-તો આપણે-આદાર મેળવવા ટેકરીએ તો તે થી રીતે વધારે પડુ
ગણાય ? ”— એમ સુદામાપત્નીનું કાર દઈને કહેવું છે

કોળુમાત્ર—શી ગણત્રીમા સરખાવો આપાદુરુ—‘ અનેમા એ કોણ
માન, દો કે દહીવારાણા, ’ વળી નળાખ્યાન— ‘તેના દુષ્ણ આરત
યુધિષ્ઠિર તદાર ૮૭ કોણ નાન ! ’

૪-૧૧ ધર્મ (અને) આણુ અન્ન વિના નહી—કારણ કે દેહ ટકાવવા અન્ન
જરૂરું છે, અને ‘ શરીરમાયં ચલુ ધર્મસાધનમ્-’ તેથી
શરીર સ્વસ્થ ન હોય તો કે સૂઝે નહી સરખાવો —

“ યુધુક્ષિતૈર્જ્યાકરણં ન મુચ્યતે
પિપાસિતૈર્કાવ્યરમો ન પીયતે ”

આત્માને જેટી ક્ષો છે કારણ કે ‘ તદાલય શરીરમ્ ’ એ
બ્રહ્મસૂત્ર વાખ્યમા કહ્યું છે-તેથી દેહને ગમે તે રીતે ધાવવો જોએ
એ બધા ક્યનનો સાર ॥

૪-૧૨ શ્વેરાતું કળ—સરખાવો ‘ શ્વેરાતલુ ૨૭ એ મજ્યુ, અલબેલાઈ, હીથે
લાખ્યો હામમા, અલબેલાઈ ’ વસ્તુ

અક્ષર—લેખ એમ કહેવાય છે કે પ્રાણી જન્મે છે ત્યારે પછીને વિશે
તેના લક્ષાટમા, બ્રહ્મા કહો કે વિધાતા કહો-એ એવું ભાવિ લખી
નય છે એ લેખ, આપણે કહીએ છીએ તેમ, પુગળાની શાલ પેડે
‘ ફાટે પડુ ફીટે નહી-’ એવા હોય છે, તેથીજ કવિઓ કહે છે—
‘ લખ્યા લેખ મિથ્યા ન થાયે લખાર

હરિદ્ર—નામ તરીકે વાપર્યું કે

ધરણીધર—જૂવો ‘ બૃધર ’ કે ૧-૫

તતત્રેષ—(સં. ક્ષિપ્ર, પ્રા. સિન્ધ, ખેવ) તરતજ-જૂવો કહી ?

૪-૧૪ ત્રિકમ—(સ ત્રિચિત્ર મત્રયો ચિક્રમાઃ પાદન્યાસા. ચર્ય)

વિષ્ણુએ વામન અવતારમા ગણુ ડગલાધી ત્રિજોડ વાંટી લીધા હતા
પ્રસ્તાવનો પૌત્ર ભણી, નળાણ ચર કરી સોમો ચણ નર્મદા કિનારે
કરતો હતો, તેટલામા બહુધેષ ધારી ‘ મરણુ વામને ’ આવી ગણ
પત્રવાં પૃથ્વીની ચાચના કરી બાળને જેમા વામનજની બાળાપુષ્પિ
તાની કે વધારે માનવાનો આગહ કરો, પણ વામને કહ્યું કે પ્રાણ
છુને ધણે સોસ ન પડે. દેત્યોના ગુરુ શુભચાર્યને આમા જે બાળો

અને તેથી બળીને એમ કહેવાતું કહ્યું કે, 'પૃથ્વીમાં કેવ, બ્રાહ્મણ આદિ પાત્રજાનો ભાગ છે, માટે એ વિનાજે બોધયે તે માગો.' બળીએ એમ કહેવા સાફ ના કહી સંકલ્પ કરવાં હાથમાં જલ લેવા જલની ઝારી નમાવી. શુક્રાચાર્યે પાનમાનની કાજ ભણી, સૂડમરથે ઝારીના નાળયામાં પ્રવેશ કર્યો, અને અને તેથી જળ પડ્યું નહી. બળી રૂપવાદ ગયો. એટલામાં વામને દર્શની સળી લેમાં ખોશા એટલે શુક્રની એક આજળ દુમી ગઈ શુક્ર બહાર નિકળ્યા. પાણીની ધાર પડી સંકલ્પ થઈ ગયો કે તરતજ વામને વિરાટરૂપ ધારણ કર્યું, અને એક પગલું આકાશમાં અને બીજું પાતાળમાં મૂકી બળીને પૂછ્યું કે 'ત્રીજું પગલું કયા મૂકું ?' બળી જાર પામી ગયો, વામનની સ્તુતિ કરીને કહ્યું—' મહાર્ મસ્તક પૃથ્વીનો ભાગ છે તેથી તે ઉપર મૂકા, ' વામને બળીને પાતાળમાં ચાપ્યો, ને સુતવ લોકનું સમ્ય આપ્યું, પોતે લેના દારવાન થયા.

નરસિંહ મહેતા વામનચરિત્ર બે પ્રજાવીર્યામાં આપે છે. ' બળી તણે દાર હરિ ત્રિપ્ર વામન કુના '-નિગેરે. પ્રેમાનન્દનું પદ્ય ' વામન ચરિત્ર ' પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિકમાં છપાયું છે.

સરખાવો ગીતગોવિન્દ—

‘બટુક બની બળીને છળીયો, કમચી ગણ’
પાપન કરી પરજનથી, ત્રિભુવન.
જન્ય કેરાન વામનરૂપ, જન્ય જગતીય દરે. ’

પ્રા. નવલરામભાઈ માગેરામા ‘ ત્રિકમગ્ર વેવડમાં રહેને ’ એ હાંદીની દીકા અપ્પના ‘ ત્રિકમ્ ત્રણનુ-ગ્રાહ્ય, વિષ્ણુ ને ચિત્તનું એકત્વ. Trinity ’-એમ વ્યુત્પત્તિ આપે છે તે બરાબર લાગતી નથી.

‘વારોકા-દાન્કા-પથિમનુ પુરુષતીર્થ-વાનાના ચાર પામમાંનું એક બાર, સમુદ્રનું બાર’ હોવાને લીધે એ નામ પડ્યું એમ કેટલાક કહે છે. તેથી જ દારામતી પુરાણીઓ આવી વ્યુત્પત્તિ આપે છે-જગત્સન્ધે મયુરાને વેરી વીધુ ત્યારે ત્યાંના લોકોને બચાવ્યા લેવા શ્રીકૃષ્ણે રાતમાં ને રાતમાં નહું નગર નિર્માણ કરાવ્યું, અને લોકોને ઉપતા ને ઉપતા ત્યા મૂકી આવ્યા. નગરમાં જ્યાં ધર સરખાં હોવાથી, લોકો ભગીને વિસ્મિત થયા. પોતાનું ધર ન જડવાથી ‘ દાર કયાં ’ ‘ દાર કયાં ’ એમ બોલવા મંડવા તેથી એ નગર દારકા કહેવાયું.

એક. " શિવ, સૂર્ય અને ઇન્દ્ર સરખા પણ પોતાને પુષ્કળ અન્ન મળે માટે પોતાને ત્યાં અન્નપૂર્ણા, અક્ષય પાત્ર, અને કામવેતુ રાખે છે—તો આપણે—આદાર મેળવવા કે કરીવે તો તે શી રીતે વધારે પડતું ગણાય ? " — એમ સુદામાપત્નીનું સાર દર્શને કહેતું છે.

દોષુમાન—શી ગજુત્રીમા સરખાવો ઝોળાનુંગુ—‘ અનેકમાં એક કોણ માન, હો કે દહીવારાણા, ’ વળી નજાખ્યાન—‘ ત્હેના દુઃખ આગળ મુધિચિર ત્હાર દુઃખ કોણ માન. ’

૪-૧૧ ધર્મ (અને) આણુ અન્ન વિના નહી—દારણ કે દેહ ઠકાવવા અન્ન જરૂરનું છે, અને ‘ શરીરમાયં ચલુ ધર્મસાધનમ્-’ તેથી શરીર સ્વસ્થ ન હોય તો કે સહે નહી. સરખાવો.—

“ વુશુસિતૈ જ્યાંકરણં ન મુચ્યતે.
પિપાસિતૈ કાંચરસો ન પીયતે ”

આત્માને દેહી ક્યો છે કારણ કે ‘ તદાલયં શરીરમ્ ’ એકું બ્રહ્મસૂત્ર સાખ્યમાં કહ્યું છે—તેથી દેહને મમે તે રીતે ઠકાવવો એકએ, જે બધા કમનનો સાર છે.

૪-૧૨ ફેરાનું ફળ—સરખાવો ‘ ફેરાતણું ફળ એ મહત્ત્વ, અલબેલાલ, હીરણો લાગ્યો હાથમા, અલબેલાલ ’ વલ્લભ

અક્ષર—લેખ એમ કહેવાય છે કે પ્રાણી જન્મે છે ત્યારે છઠીને દિવસે ત્હેના લલાટમા, બ્રહ્મા કહો કે વિધાતા કહો—એ એટું ભાવિ લખી નય છે. એ લેખ, આપણે કહીએ છીએ તેમ, પટોળાની સાત પેઢે, ‘ ફાટ પણ ફાટ નહી-’ એવા હોય છે, તેથીજ કવિઓ કહે છે—
‘ લખ્યા લેખ મિથ્યા ન વાયે લગાર. ’

દરિદ્ર—નામ તરીકે વાપર્યું છે.

ધરણીધર—ભૂલો ‘ બૃધર ’ ક. ૧-૫

તતએવ—(સં. ક્ષિપ્ત, પ્રા. સિન્ધ, એવ) તરતજ—ભૂલો કહી ૧૩.

૪-૧૪ ત્રિક્રમ—(સં. ત્રિવિક્ર-મત્રયો વિક્રમાઃ પાદન્યાસાઃ ચસ્ય)

વિષ્ણુએ વામન અવતારમાં ત્રણ ટમવાળી ત્રિલોક વીંછી લીધા હતા. પ્રલ્હાદનો પૌત્ર બળી, નબ્બાણું ચણ કરી સોમો ચણ નર્મદા કિનારે કરતો હતો, તેટલામા બહુએય ધારી ‘ કારણ વામને ’ આવી ત્રણ પગલાં પૃથ્વીની યાચના કરી બળીને જેમા વામનજીની બાળકમુદ્ધિ લાગી. કે વધારે માગવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ વામને કહ્યું કે બ્રહ્મ-જુને ધણો લોભ ન પડે, દેવોના ગુરુ શુક્રાચાર્યને આમાં કેન્દ્ર લાગ્યો.

અને તેથી બળીને એમ કહેવાતું હતું કે, 'પૃથ્વીમાં દેવ, બ્રાહ્મણ આદિ પાંચ જાતનો ભાગ છે, માટે એ વિના જો નોંધયે તે માગે.' બળીને એમ કહેવા સાદું ના હતી. સંકલ્પ કરવા હાથમા જલ લેવા જલની ઝરી નમાવી. શુક્રચાર્યે યજ્ઞમાનની ઘાઝ બણી, સૂક્ષ્મરૂપે ઝરીના નાળથામાં પ્રવેશ કર્યો, અને અને તેથી જળ પડ્યું નહી. બળી ઝંખવાઈ ગયો. એટલામાં વામને દર્શની સળી ત્હેમાં બોરી એટલે ગુરુતી એક આખ કુમી ગઈ. ગુરુ બહાર નિકળ્યા. પાણીની ખાર પડી સંકલ્પ થઈ ગયો કે તરતજ વામને વિરાટરૂપ ખારણુ ક્યું, અને એક પગલું આકાશમાં અને બીજું પાતાળમાં મૂકી બળીને પૂછ્યું કે 'ત્રીજું પગલું કયા મૂકું?' બળી ખાર પામી ગયો; વામનની સ્તુતિ કરીને કહ્યું—'મહાર્ મસ્તક પૃથ્વીનો ભાગ છે તેથી તે ઉપર મૂકો.' વામને બળીને પાતાળમાં આપ્યો, ને સુત્રવ લોકનું રાજ્ય આપ્યું, પોતે ત્હેના દ્વારપાલ થયા.

નરસિંહ મહેતા વામનચરિત્ર એ પ્રજાતીર્થમાં આપે છે. 'બળી તલે દ્વાર હરિ વિષ્ણુ વામન કુવા -વિગેરે. પ્રેમાનન્દનું પણુ 'વામન ચરિત્ર' પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિકમાં છપાયું છે.

સરખાવો ગીતગોવિન્દ—

બટુક બની બળીને છળીયો, હગધી તણુ.
પાવન કરી પદજળથી, ત્રિભુવન.
જય કેશવ વામનરૂપ, જય જગદીશ હરે.

સા. નવલરામભાઈ મામેરામા 'ત્રિકમજી ત્રેવડમા રહેલો' એ લીંટીની દીઠા આપતા 'ત્રિકમ્ ત્રણનું-બ્રહ્મા, વિશ્વ ને સિવનું એકત્વ Trinity'—એમ વ્યુત્પત્તિ આપે છે તે બરાબર લાગતી નથી.

કુવારોડો—દ્વારકા-પશ્ચિમજી પુણ્યતીર્થ—વાત્રાનાં ચાર ધામમાંનું એક બાર, સમુદ્રનું બાર હોવાને લીધે એ નામ પડ્યું એમ કહેવાઈ કહે છે. તેથી જ દ્વારામતી પુરાણીઓ આવી વ્યુત્પત્તિ આપે છે—જરાસન્ધે મથુરાને ઘેરી ઘીલુ ત્યારે ત્યાંના લોકોને બચાવી લેવા શ્રીકૃષ્ણે રાતમાં ને રાતમાં નવું નગર નિર્માણ કરાવ્યું અને લોકોને 'ઉંઘતા ને ઉઘતા ત્યાં મૂકી આવ્યા નગરમાં બધાં ધર સરખાં હોવાથી, લોકો બળીને ચિહ્નિત થયા. પોતાનું ધર ન જડવાથી 'દ્વાર કયાં' 'દ્વાર કયાં' એમ બોલવા મંડયા તેથી એ નગર દ્વારકા કહેવાયું.

કડકું ૫ મું.

૫-૧ રાય-પરીક્ષિત. વિષ્ણુ- (સં. વિષ્ણુર નભ્યં) આદ્ય-સરખાવો-
' વિષયા યાતિ વિમત્યં. '

૫-૨ રાંક- (રંક) ગરીબ

૫-૩ ભેટ શી મૂકું હાથ-સરખાવો, સુન્દર ધનદાસ- ' દેવ, ગુરુ, તથા
રાજદારે, મૂલવી કંઈ ભેટ. ' સરખાવો- " રિક્તહસ્ત સ્તુ નોપેયા-
દ્રાજાનં દેવતં ગુરુમ્ । " રાજને જેમ નગરાણું કરીયે, તેમ
શ્રીકૃષ્ણને ભેટ ધરવા કંઈ લઈ જઈને એમ સુધામાં દહે છે.
ભેટ- (બ્યુત્પત્તિ ?) નગરાણું.

૫-૪ સમુદાય-સમૂહ, ટોળું.

કરનાંધ-હાથમાં

૫-૫ મને વણ મૂલે લીધી દાસ-ભણે તરમે વગર કિંમતે મદને દાસી
રાખી એમ હું માનીશ. અતઃકાર ઉત્પ્રેક્ષ છે. ઉપમેયનું ઉપમાત વરીકે
ધારણું અથવા કલ્પણું તે ઉત્પ્રેક્ષા.

દ્રવ્ય લઈ મનુષ્ય વેચાતાં, એમ ઉપનિષદમાં શ્રીમદ્દેવની વાત ઉપરથી,
અને આગળ જતાં માર્ક'ટય પુરાણમાં હરિશ્ચંદ્રના કુટુંબની કથા
જેતાં લાગે છે.

૫-૬ ઉછીનું (બ્યુત્પત્તિ ?) જમણું- (સં. ત્રિગુણ; ગ્રા. કુરુજો,
મઉછો, જમણું) માય- ' ય ' પાઠ પૂરણામાં સખદ.

૫-૭ પડોશવૃ (સં. પ્રતિવેશિન, ગ્રા. પડિવાત્તી) પાસે સ્થેનાર.
કાંશુવા-ભાગવતમાં ' પૃથુક તણ્ડુલાઃ ' પોંઆ માગી લાવ્યાનું
લખ્યું છે તે ચોખ્ખું છે.

સુપકું- (સં. શૂર્પ (કું), જૂલો ચર્પણા, ચર્પકલું વિગેરે)

૫-૮ ઉખલ- (સં. ડલ્કલ) ખાંડણીયો. જૂલો દસમ સ્કંધ અ. ૧૦
' બધે ઉખળે બ્રહ્મને નરનારી ' ' પળી અ. ૧૬ ' ' ઉખળનું બંધન આજ
સામ્યું, ' તે માટે કંપાવ્યું, ' રે સામવીયા. '

એખાવયા-છડયા. તમતજ કરતા-ચળકતા, તેજવાળા. પાપયા રીક-
રાછ થયા.

૫-૯ ઊઠાયા-બીજે પાઠ ઊવાય (સં. સ્પૃશ; હિંદી-જૂ-ગ્રા. સિવર)
અસડાય, અપવિત્ર થાય.

તાંદુલ—(સં તણ્ડુલ) અંદી પોઆ, 'ભાગવતકાર પથુક તણ્ડુલાઃ
ચન્દ્ર વાપરે છે

પટકુળ—ખાધવા એક કકડો સરખો પણ નહોતો એમ કહી ગરીબીની
અવધિ બતાવી છે.

૫-૨ અર્ધક—છાકરાં. વામા-ત્રી.

૫-૧૦ જતન—(સં. યત્ન, ચત્ પ્રયત્ન કરવો) સંભાળ. આખો કકડો
ખાધવા માટે ન હોવાથી પોઆ ઉપર દસ વીસ ચીંચસના વીંટા વીંટલા
અને એવી ગઠિયા વાળી કે તે છાકરાં કંટાળી જવાય-એમ રતનની પેટે
રક્ષણ કર્યું. આથી દારિદ્ર્યની પરાકાષ્ઠા ધ્વનિત છે.

'રતનની પેટે જતન કીધું'—અંદી અવંકાર ઉપમા છે. બે પદાર્થ વચ્ચે
ચમત્કારી સાદર્ય વર્ણવ્યું હોય ત્યાં આ અવંકાર ધાય છે.

૫-૧૧ અત્ત વસ્ત્ર લાવવા છાકરા પિતાને દીન વચન કહે છે

૫-૧૨ વાયક—વાક્ય અહીં 'ક' અને 'ય' પરસ્પર બદલાઈ જવાથી વર્ણવ્યુત્પ
વ્યો છે. જેમ-દિસુ ઉપરથી સિંઠ થયું છે

નિઃશ્વાસ—નિસાસો. પરિવ્રજા-વિશ્વમા બ્યાપી રહેવા પ્રભુ

૫-૧૩ વળાપી—થોડે મુધી પહોચાડીને. વળ્યો-પાછા ચયો.

ભગતનો શણગાર—ભગત લોક પહેરે છે, અને જેથી જટ ઓગળી
સાકાય છે એવા શણગાર.

૫-૧૪ ક્ષાલ—કપાળ, ધર્મ, અને પંચ બતાવવાને તથા એક ભતનો શુંગાર
લાગે, ત્હેવી શોભાને સાત, કપાળે ભરમ, સુખડ, ઝેરપીચંદન, કેસર, કે
કંકુડં ચિર્જી કરવામાં આવે છે તે.

તિલકની મુદ્રામા દેવના પાદારવિંદનો ભાવ છે. અને તે લલાટ જેવા
ઉત્તમાગ (સિર્ષ)ના પ્રાગમા ધારણ કરવાથી પૂજ્ય બુદ્ધિ અને
ભક્તિ બતાવાય છે.

મુછ—(સં. સ્મશ્નુ; ગ્રા. મસ્સ) કુછ—(સં. કૂર્ચ, દાદી)—
મૂછ તથા દાદીના વાળતુ જાણે જાણે વધુ હોય એમ લાગતુ હતું.

કરૂપી—કુરૂપી, કદૂપી, બેડાળ.

૫-૧૫ પવનથી ઓજવા એજવા વગરના મુદામાના માયાના વાળમાંથી રાખ
હો છે, તે જાણે માયામાની પૂમાડાના ગોટે ગોટ નિકળતા હોય
એમ લાગતું.

અલ દાર ઉત્પ્રેક્ષા છે—કંઈક દારણથી એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ તરીકે

સંભાવના કરી દોય ત્યારે એ અવંહાર થાય છે. ' ભજે ' ' રહે ' રખે ' એવા સખ્દ ઉત્પ્રેક્ષાના વ્યવહાર છે

કોટાન કોટ-(સં. કોટિકોટિ) અસખ્ય, પુષ્કળ
' થાય ફેટકા રાટા ખાસડા '-અટી સ્વભાવોદ્વિગ્નિ ઊભા છે

૫-૧૬ ઉપાન રેણુ—(સં. ઉપાનદ્+રેણુ) પગરખાખાથી નિહળી મૂળ સુદામાને આવતા જોડાખાથી એટલી બધી મૂળ ઉડતી હતી કે ત્વેનાથી કાઠ મોઢા સેન્ય કૃત્ય કરી જતુ દોય'ને પાછળ મૂળના વાદળ દેખાય એવો ખાસ થયો

અત્ર-વાદળ ઊઘો-ઠાગી દીધો

અટી અવંહાર અતિશયોક્તિ છે ' અસમ્યન્ધે સમ્યન્ધરૂપાડ તિશયોત્તિ ' એ વસ્તુમા સળધ ન દોય છતાં તેમ વર્ણવણ તે અતિશયોક્તિ

સરખાવો—દશમ સુધ અ પર. રૂઢિમળીનો સન્દેશો લઈ જનાર ધરિ એવા બાદાણુ વર્ણન —

' ફાટે ઉપાને રેણુ' ઉડે ચોઢોપાસ, ભણે ફળ ભયે જાહેલી પથાસ. '

૫-૧૭ સ્વપ્નમા યે શરીરે તેલ ચાળવાની ઇચ્છા સુદામાને ન થાત તો ભગદ વચ્ચામા તો વાતજ શી ?

છુધુ—(સ. રૂક્ષ, મા. લુપ્ત) બરછટ મુંવાળાચ વગરનું, તેજ વિનાનું

નયેષિકા—(સં. ચટ્ટિ+કા) લામ્બી ભૂલો દશમ અ ૭ 'નયેષિકા મુજ અમતપી રે, ભૂલ્યાનો વિશ્વામ '

તુ'બીપાત્ર—જલ પાત્રને સ્થાને વૃણડું.

૫-૧૮ કોપીન—લગી

જરણુ—(સં. જીર્ણ) જળી ગયેલું, ભૂડું

વનકુલ—(યન+કુલ) વનલ, ગાડની ઊલ કે પાદડાનાં બનાવેલા વન.

કીધું પરિધાન—પહેરેલું હાલ

હી ૧૪ મી હી ૧૮ સુધીમા સુદામાનુ, પ્રવાસ સમયનું જે સખ્દચિત્ર કવિએ દોયું છે, તે કાઠ દ્રવ્ય ચિત્રનગરની પીંજને દીપાવે છે

ભાયગ-ભાણુ—ભાવ્યભાનુ-સુભાવ્યરૂપી સૂર્ય-અલ કાજ રૂપક છે.

ઉદે થયો—ઉદય થયો-ઉગ્યો

આપ સમાન—પોતાની બરાબર, -પોતાના નેટલું સુખ આપશે, આગળ ધનારી વાતનું સૂચન અહીં કવિ કરે છે,

પૃષ્ઠ ૧૯ 'યોડે ઓમે' એમ પાઠ લઈએ તો એમ અર્થ નિકળે કે—ઇશ્વર પોતાની સન્મુખ આવનારને શ્રમ પડવા દેતા નથી એમ બતાવ્યું.

કેડેવું ૬ કું.

સુદામા પોરબંદરથી દ્વ રજા આવી પહોંચે છે. અને એમણે કેવી દ્વારા-મતી દીઠી 'ત્હેવું' વણુ ન આ કડવામા છે.

૬-૧ નરપતિ-પરીક્ષિત

સુદામાએ કેવી દ્વારામતી દીઠી 'ત્હેવું' સુંદર વણુ ન કવિ હવે આપે છે, પ્રેમાનંદે કૃષ્ણલીલાનાં ઘણા આખ્યાનો રચ્યા છે, તેથી એખાદરણ, સુભદ્રાદરણ વિગેરે કાવ્યોમાં યાદવ રાજધાની દ્વારકાનું વણુ ન, રસ-ભરી વાણીમાં આપે છે. આ સાથે સરખાવે માથ કવિના સિદ્ધ-પાત્રવધમાંનું દ્વારકા વણુ ન સર્ગ ૪.

કનક-કોટ-સુવણુ નો કિલ્લો. દ્વારકા સુવણુ ની રચેલી હાલી એમ કહેવાય છે.

અધિકાર કહે—અંદ સૂર્યનાં કિરણ સુવણુ ઉપર પડતાં ચળકાટ મારતાં.

કાંગરે—(સાતમી વિભક્તિ)—મઠની કોરણ ઉપર ગોળ ચપટું, ને ઉપ-રથી અણી નેણું ને ચણતર ચણેલું હોય છે તે કાંગરે. કાંગરે મણિ-માણેક જડયાં હતાં તે જગન્નાથમાં રૂદ્ધિ કરતા.

૬-૨ કોઠા (સં. કોષ ?) કોટને લગતા, લડવા માટે ને કિલ્લા બાધ્યા હોય તે. કોઠાર, છુરળ.

કોશિસાં—(સં. કપિશીર્ષ) કોટની બહારની ધારે અણિદાર ન્દાની કમાનો કાઢી હોય છે તે.

પર્મ—(સં. પરમ) ઘણા.

એવું વિશ્વકર્માનું કર્મ—વિશ્વકર્મા—દેવોનો સિલ્પી-સૂત્રધાર, સુતાર, બ્રહ્માના પુત્ર. વેદકાળમાં સૂર્ય, ઇન્દ્ર સમાન આ એક દેવ મનાતા. તે પછીથી અત્યાર સુધી પણ સિલ્પશાસ્ત્રના આંચાર્ય મનાય છે. જગન્વેદમા એમને સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સરજનદાર, સર્વ લોકના પિતા, દેવોના નામકરણ સંસ્કાર કરનારા વર્ણવેલા છે. રાતપથ બાદાણ અને મહાભારતમાં 'ત્હેમવું' વણુ ન અદ્ભુત કરેલું છે. પુરા-ણોમા 'ત્હેમને આઠમા વસુ પ્રજાસની પત્ની, શોગસિદ્ધામી યયલા પુત્ર ગણ્યા છે. વિશ્વકર્માની પુત્રી સંસ્થા, સૂર્યને પરણાવી હતી.

પરંતુ તે સૂર્યનો અતિ જ્વલંત પ્રકાશ જમી ન સીધો, અને, પીગેર ન્દારી આવી. પણ વિશ્વકર્માએ ન સંધરી ત્યારે અગ્નિની થઇ કુર દેશમાં રહી. ત્યાં સૂર્યથી અગ્નિનીકુમાર થયા. પછી વિશ્વકર્માએ સૂર્ય મંડળને સરાણે ચઢાવ્યું અને સૂર્યને મંડલાકાર દીધો. તેમણે સિવને ત્રિશુલ, કાર્તિક સ્વામીને સાલો, વિષ્ણુને ચક્ર, અને ઇન્દ્રને, વજ્ર બનાવી આપેલું કહેવાય છે.

દુર્ગ—અંદર જવાને અધશે એવો કિલ્લો; પણ અર્ધમાં ડુંગરી કિલ્લો, ધન—(સં. ધનજા) વાવડ.

ડુંદભી—નગરાં, નોખત, ટકારખાતુ.

કરીતી પહેલી લીટીમાં ઉપમા અલંકાર છે

૬-૩ સુદર્શન—શ્રીકૃષ્ણનું ચક્ર છે. તે દારદાના રક્ષણ માટે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી શહેરની આસપાસ ફર્યા કરે છે, ચોરી કે હુડકાટની હુદ્દિથી ને કાંઈ અન્દર મેસવા ભય તો લેવું માણું ઉઠાવી દે છે.

આખાદરણમાં (૬૮૩ ૨૦) ચિત્રલેહા દારદામાં શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિ-રક્ષની ચોરી કરવા ભય છે ત્યારે—

‘જવા કીધું નગરમાં મન, એવે આવ્યું સુદર્શન,
તેતું મસ્તક છેડે બળમાં, કન્યા પેહી ગોમતીના, નળમાં,’

એવો એવો ઉલ્લેખ છે.

ગંભીર તાહ—દારદા પાસેનો રત્નાકર ગંભીર અવાજથી મૂળને છે.

સાયર—(સાગરનું પ્રાકૃત રૂપ, અનાદિ ‘ચ’ નો લોપ થયો છે)—
રિયા.

સંગમ—સાગર (અરબી સમુદ્ર) અને ગોમતીનો સંગમ થાય છે. તે.

ચાહે વર્ણ—હિન્દુ ધર્મ શાસ્ત્રકારોએ જનસમાજના ચાર વર્ગ બાધ્યા છે, ને વર્ણ કહેવાય છે. ‘વર્ણ’ એટલે ધોધાતું વર્ણન, રંગ, ભત. એ ચાર વર્ણ તે—બ્રાહ્મણ, જેમનું ખાસ કામ વિદ્યા ભણવા, ભણાવવાનું અને ધર્મનો ઉપદેશ દેવાનું છે—કૌશિક, જેમનું ખાસ કામ પ્રભાતું, રક્ષણ કરવાનું, અને સુદ્રમાં લગવાનું—વૈશ્ય, જેમનું ખાસ કામ ટોર, ખેતી, દુભાર, વેપાર વિગેરે સાધનથી ધન પેદા કરવાનું છે—શૂદ્ર, જેમનું ખાસ કામ, મજૂરી કરવાનું અને ત્રણ વર્ણને ઉપરોક્તી થવાનું છે.

પુરુષ સૂક્તમાં જનસમાજ રૂપી મહાપુરુષ,—પરમાત્માના અવયવ રૂપે, ભયા વર્ણ ગણાવ્યા છે. બ્રાહ્મણ એ મુખ, કૌશિક એ બાહુ છે, વૈશ્ય એ ઉર, અને શૂદ્ર એ પગ છે. આગ એક શરીરનાં અવયવ,

એટલે અધાઈ ધર્મ પ્રમાણે, સરખાં, ઉંચાં. નીચાં કાઢે નહીં. સૌ સોના ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે ઉંચા નીચાના બેદ પડી ગયા છે. આ બેદમાંથી ભૂદા ભૂદા પ્રદેશમાં રહેવાથી અને ભૂદાં ભૂદા કર્મ કરવાથી અનેક ટોળાં બંધાયા; વર્ણ એટલે ભતિમાંથી, જ્ઞાતિઓ બંધાઈ, અને ચાર વર્ણમાંથી 'અરાડ વર્ણ' જેવો સખ્દ વપરાશમાં આવ્યો. એકલા બ્રાહ્મણોમાંથી જ ચારાશી નાત થઈ, એમ ચારાશી જમાડતાં કહેવાય છે. આમ સમાજની મૂલ સ્થિતિમાં વિવિધ ભતનો સંકર થયેલો આપણને જણાય છે.

૧-૪ પરમ ગતિ—મોક્ષ. સરખાવો ઉપનિષદમાં સા કાણ સા પરા ગતિઃ
શુક્તિપુરી—દ્વારકા; એ તીર્થ જણાય છે, ચાર વાત્રાનાં ધામભાણું એક.
શુક્તિપુરી સાત જણાય છે:—

અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાઝ્વી, અવન્ટિકા ।
પુરી દ્વારવતી ચૈવ સતૈતા મોક્ષદાયિકા. ॥
કાશીલખણ્ડમ

નરસિંહ મહેતામાં પણ છે—'જવ વેગે, કરી, નિરખો શુક્તિપુરી.'
મણ્ડા-ખામી, સરખાવો.

ઉદાપણમાં તુજ નહીં મણ્ડા, માણે મ્હોટી મોજઃ
વાહવાહ ભાઈ વાહવાહ, તહને, અજળા મારે રોજ'

બ્યાજસ્તુવિહુ' ઉદાહરણ.

ભગવાન-ભાગ્યવાન; એક તો દ્વારકા તીર્થમાં આવી સ્નાન કર્યું તેથી,
અને હવે પછી શ્રીકૃષ્ણનો અતુલ મહત્વનો છે તેથી.

૧-૫ અંહીથી પ્રેમાનન્દ સુદામાના નગર-પ્રવેશના રસિક વર્ણનમાં ઉતરી પડે
છે. નરસિંહ મહેતા બ્યારે એમને એકદમ શ્રીકૃષ્ણના દ્વાર આગળ
લાવી ઉભા કરી દે છે, ત્યારે પ્રેમાનન્દને ત્હેમાં કાવકો દારસરસ
'ઉભરાતો લાગે છે; અને તે બારેક લીટીમાં, આપણને કયા-નાયક
સાથે સખીને, જન સ્વચાવના સાચા ચિત્ર વઢે, એ રસનો જમાવ
કરી બતાવે છે.

પંખે—(સં. પલ્લ ઉપરથી પલાયન) ન્દાથી નય.

તાળી દેઈ હસે—શ્રીઓ સુદામાને જોઈ એક બીજાના હાથમાં તાળી
દઈ મસ્કરી કરે છે.

૧-૬ 'ધન્ય નગર આવો નર વસે' થી 'યતિપ્રતાપાં મોહરો મન' સુધી

૧. એકંકાર વ્યાખ્યસ્તુતિ છે. 'નિર્દાનું' સ્તુતિ દ્વારા વર્ણન તો વ્યાખ્યસ્તુતિ. નવસરામમાધ એને અન્યોક્તિ હોય છે. જુઓ 'મામેરૂ' દીકા.

ધન્વ-ચંદ્ર; સમુદ્રમંથન દરતાં નિકળેલાં ચૌદ રત્નોમાંનું એક, શિવ એને કપાળમા રાખે છે તેથી કાલચક્ર કહેવાય છે .

વેદમાં ચંદ્ર આલ્હાદને આનંદ આપનાર, એમ વિરોધભૂ ઉપરથી આકાશમા સૂર્યના પ્રકાશથી તેજ આપનાર મદને ચંદ્ર હોય. અત્રિ ઋષિની આજ્ઞામાંથી તેજનો ચમકાર નિકળ્યો, તેથી અવકાશને ગર્ભ રહ્યો તે, ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો. કેટલાક કહે છે કે સૂર્યના સુડમ્બા નામના કિરણથી ચંદ્ર થયો, દક્ષ પ્રભાવતિની સત્તાવીસ ઇાઠરીઓ ને નક્ષત્ર ગણાય છે તેને ચંદ્ર પરણ્યો હતો. એમાંથી દાદિણી, ચંદ્રને બ્દાલી હતી તેથી તેની બ્દેનોએ દક્ષની આજ્ઞા સચ આપી ને એણે ચંદ્રને ક્ષયરોગ થયો એવો સાચ દીધો. પછી ચંદ્રે કાલાવાલા કથી એટલે કહે કહ્યું કે પદર દિવસ ન્હારી કલા વધશે અને પંદર દિવસ ઘટી જશે.

ચંદ્રમા ઓષધિપતિ કહેવાય છે. ચંદ્રનો પુત્ર ખુદ છે તેના પછી ઉત્તરોત્તર ને વંશ-વિસ્તાર થાલ્યો તે ચંદ્રે વંશ કહેવાય છે ક્રીષ્ણ ચંદ્રવંશી હતા.

કામ—પ્રીતિનો દેવ. એનું સ્વરૂપ બહુ સુંદર છે. ઇશ્વર અને માયાનો પુત્ર. બ્રહ્માના હૃદયમાંથી તે પ્રથમ સ્ત્રીરૂપે ઉત્પન્ન થયો, ને એથી બ્રહ્મા પોતેજ મેહ પામ્યા, ને પછી જન્મવાયા. એક વખતે શિવપાર્વતી ચોપટ ખેલતાં રહ્યાક થવાથી રીસાઇને વહી ગયાં, અને પછી બન્નેએ હમ તપ આરંભ્યું. એ તપના તાપથી દેવ ગભરાયા. પાર્વતીને પાછા બોલાવવા શિવને વિનવ્યા. શિવે તેમ કરવા ના હતી, ઇચ્છા હોય તો આવે, એમ કહ્યું-જંગલે પાર્વતીને સ્વમળબ્યાં, ને એ બીલડીને વેરી આબ્યાં. ઇન્દ્રે કામને કહ્યું હતું કે પાર્વતી બીલડી થઇ આવે કે ત્હારે ત્હારે બાણ શિવને મારવું. કામે બાણ છાડ્યું શિવ મેહ પામ્યા. પાર્વતી પ્રકટ થયાં. શિવ કામ ઉપર ક્રોધે જરાયા. અને પોતાના ત્રીજા નયનની જ્વાલાથી એને, -કાલિદાસ કવિ લખે છે તેમ ' મરુમાવકીર્ણ મદનં ચક્રાર '—બાળી નાખ્યા. કામની પત્ની રતિએ ઘણી ઘણી પ્રાર્થના કરી. કાલીદાસના 'કુમાર સંભવ' કાવ્યમા એ પ્રેસ'જ 'રતિવિલાપ' નામે પ્રસિદ્ધ છે. શિવે અનુમદ કર્યો. રતિને કહ્યું, હમણાં હું રાજસુર દેત્યને ઘેર રહેજે, ને કામ પાછો કૃષ્ણ-રુદ્રિણીના પુત્ર પ્રહ્મન્નરૂપે અવતરશે ને તેને પરશે.

કામને શેરડીનું અથવા કુણનું ધનુષ્ય, અને ભ્રમર-મધમાખીની હારણી
તેને પસંદ છે; ને અકેકાં બાણ—તીરની અણી ઉપર અકેકાં
કુલ એવાં પાંચ કુલ છે, એથી તે માણસની પાંચે ઇન્દ્રિયા ઉપર
પોતાની સંતા ચલાવે છે—તેથી એ ‘પુષ્પધન્વા,’ ‘પંચશર’ કહેવાય છે.
કામદેવનો પ્રિયગિત્ર વસન્ત છે, એ ઋતુમાં સ્નેહનું ઉદ્દીપન વિરોધ
માય છે.

‘એને રૂપે હાર્યા દેશન, રામ’—અહીં વક્રોક્તિ છે, છતાં હરિપાથી
આ વાત પસંદ થયાર્થ કરી છે નૂવો કહવા ૧૭ નું વલણ.

અર્ચનવચન—વાચ્યાર્થ એટલે ઉપરથી સમન્વય છેવા અર્થથી ભરો,
અંદરનો ગુણ અર્થ—સુચવેનો અર્થ.

શુદ્ધમા તો મહાત્મા દત્તા તેમને કાંઈ અસર ન થઈ. સ્ત્રીએ તો એ
વચનો સાંભળ્યાજ નહીં.

૧-૭ હાઉં-એને લેવાથી ભય ઉપજે એવો માણસ.

વિકરાળ—પણા બીકામણા.

૧-૮ પૂઠે—(સં. પૃષ્ઠ; પ્રા. પુટ્ટ) પાછળ.

ચેષ્ટા—દાવતાવ એવો ધાય કે તે ઉપરથી ઉપદાસનો હેતુ નજાય;
તેથી મરકરી.

૧-૯ વળાટે ગાલ—દાસ્ય ઉપજે એવો અવાજ કરે.

રખી—(ક્ષયિ) ‘ખ’નો ‘ખ’ થયો છે—એમ ‘હરખ’-શબ્દવેદમાં આ
બે બદ દેખાઈ આવે એવો છે.

સાધુની કષ્ટ—સાધુની નિર્મળી દષ્ટિ, આખ, ભેતાળ એમની સાધુતા એ
કળી રાખ્યો ‘દષ્ટ’ માટે સરખાવો નળાખ્યાન, ‘મળી દષ્ટોદષ્ટ’.

આંતરી વળે—યેરીને વીંટાઈ વળે. ઉછંટણ (ડચ્છંટણ) શૂંખતા
એટલે બંધન વગરનાં, તેથી આજ્ઞામા ન રહેનારા, ઉછાછળાં.

૧-૧૦ મયા-માયા, અનુરાગ મમાચાર-હરીકત.

૧-૧૧ મત્યુત્તર-નવાળ. શબ્દદ્વાર-રાજમંદીર.

૧-૧૨ દ્વારપાળ—પોળીવા, દરવાન

દિક્પાળ—દશ દિશાગોના અંતમાં અકેકો રક્ષક રહે છે તે પૂર્વના
ઇન્દ્ર, અગ્નિના અગ્નિ, દક્ષિણના વમ, નૈઋત્યના નૈઋતિ, પશ્ચિમના
વરુણ, વાયવ્યના વાયુ, ઉત્તરના કુવેર, અથવા કોઈ પ્રમાણે સોમ,
ઉચ્ચાન્યના સિવ, આકાશના બ્રહ્મા, અને પાતાળના અનન્ત, એમ દશ.

ધામ-પર, મકાન. જૂનો હડતુ-૧૩ 'કામ બૂંધ્યો, પણ મામ નિશ્ચે
ધામ કામ ધનવંતનાં' જ્યોત-જ્યોતિ, તેજ. ધામ જ્યોત શું દ્વાર
ભાણુ-અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા છે. જાણે બારે સૂર્ય સામ્યા હયા હોય ને
જેડું તેજ લાગે તેડું તેજ કૃષ્ણના રાજમંદિરનું લાગ્યું.

ભાણુ-(સં. માનુ) સૂર્ય.

૩-૧૩ ગોખ (સં. ગણાક્ષ) દરેલી કે ધરના આગલા માળની રચેય, બહાર
નિકળતી ઠોરાવાળી જગા, છત્તુ, ઝરખો.

અઢારી-(સં. અટ્ટાલિકા) હંચી મેડી.

મેડી-(સં. માહિ, મરાઠીમાં પણ એજ વપરાય છે) માળ.

ચોક-(સં. ચતુષ્પથ) ચારસ ખુલ્લી જગા.

હાદ-ફકાન 'હડતાળ' 'શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં હાદે લાગ્યાં' એ જે ચબ્દો
લેકવાથી હાદનું 'હડ' થઈ ગયું છે.

જાકજમાળ-ચળક ચળક થઈ રહેવા.

૩-૧૪ ગીનાકારી-ગીનાની કારીગરી વાળું. ગીનો (કા.) કાચના જેવી
ચળકતી એક વસ્તુ.

'શું નાખી ઉતારી'-પૃથ્વી ઉપર અમરાપુરીને સાંગોપાંગ ઉતારી ન હોય
એમ ઉત્પ્રેક્ષા છે.

અમરાપુરી-ઉદ્ધની રાજધાની, સ્વર્ગ.

'નાખુ એવારી' પાક લઈએ તો કુરમાન કાં, આપી કાં, જડું કાં
એવો અર્થ નિકળે. દારકાની શોભા જોતાં અમરાપુરીને આપી કાં,
તો પણ જહારા મનમાં ખટકે નહી, એમ કવિ અતિસંધર્ષી વર્ણન કરે
છે, તેથી અલંકાર અતિશયોક્તિ છે.

ફા(સ્ફા) દિક મલિ-પારદર્શક ગોળા, ચળકતા, સરખી બાલુના પહેલ
વાળા હીરા. જનનું અથવા ધોણું 'ફટક' જેવું કહીએ છીએ તે.

નાદારંભ-નૃત્યનો આરંભ. સરખાવો દશમ અ. ૩૬.

'એ નાચરંભ શ્રીદરિનો કહો, પાંતરીસમો અધ્યાય પૂરણ થયો.'

૬-૧૫ મરદંગ-મૃદંગ-દોલ, પખવાળ. ઉપાંગ-મૃદંગનું સહાયક વાદ્ય-તાલ
તાલ-ગાયનમાં સમાન માત્રાના સૂરને ઘડકાવવા કાંસાની બે રકાબી
જેવી ગોળ વાળીયો-કાંસીયો, કાંસીનેડા કહે છે તે.

ગુણીજન-નૃત્ય જ્ઞાનમાં કુશળ સ્ત્રી પુરુષો.

રસાળ-રસભર્યા, રસિક, મીઠાં.

૬-૧૬ ધન પતાકા—ગન્નેમા ખાસ કંઈ લફાવત નથી. ધનનું હુગડું
વિગોણાકાર, અને પતાકાનું એ સિવાય ગમે તે આકારનું હોય છે.

કળશ (સં. કલશ) લોટા, નદાની આગર એ ઉપરથી 'કળશયા'
સરણાધ—મોડેથી વગાડવાની સીસમના લાઠ્યાની પીતળથી મહેલી પીપી,
તેને આકાર ધંતરાના કૂલ જેવો હોય છે

નથેરી—એક વાદ્ય ડફ જેવું હોય છે.

આણુંદ આંગણ—આનંદ ઉત્સવ.

૬-૧૭ તેહને હેમતણાઅછેડા—આથી શ્રીકૃષ્ણનો વૈભવ અને સમૃદ્ધિ બતાવ્યાં છે.

મહતા—(સં. મમ) દર્પથી મગ્ન, અને તેથી હન્યત.

હીસે—હેમારય કહે, દલદલે

મહગળા—જેના લક્ષ્મણાથી મહારસ ઝરે છે તે, માત્ર-મસ્ત હાથી.
વૈભવનું સૂચન કરવા 'ભાસે મહ ગરતા હાથી જૂલે છે' એમ આપણે
મીચે છીએ

સોના સાંકળા (સં. સુવર્ણમ્, અપભ્રંશ સુવર્ણન-સોણન)

છંગર—એક નતનું પગનું ધરણ, જાંઘ જેવું

૬-૧૮ હેમ કળશ—'મા' અ. આકાર.

તે હાસી લાલે ઇંદ્રાણી—હાસી નાંતે ઇંદ્રાણી જેવી સ્વરૂપવતી ન
હોય, એવી સંભાવના કરવાથી ઉત્પ્રેક્ષા અર્થકાર થયો છે.

છંપન કોટી ભટવની સભા—છંપન કુળના ચાહવાને સભામા સ્થાન
હતું. કોટિ—નો અર્થ નત થાય છે, કોટ એવો નહિ સરખાવો
તેનીસ કોટ દેવનો અર્થ—'દિગ્ધમની નાવયોથી'.—

“કોટોનો મૂળ અર્થ સંસ્કૃત શબ્દ 'કોટિ' છે 'કોટિ' એટલે
માયા મણવાના પદાર્થો પચીસ આણસો છે, એમ કહેવાને બદલે કુલ
પચીસ માયા છે એમ કહીએ છીએ એ અર્થમા કોટિ એટલે નત,
પ્રકાર જેમ આદિત્ય ૧૨ છે, છતાં એમનો વર્ગ ૧ જ કહેવાય. ૧૬ ૧૧
વસ્તુ ૮, અને તે ઉપરાંત દેવોના સભા ઇન્દ્ર ૧, અને ઉત્પન્ન થયેલી
વસ્તુ માત્રના પતિ, શાલન કરનાર ધણી, સ્વામી, પ્રભુપતિ; એમ
મળીને ૩૩ દેવના કુલ માયા કહેવાય ”

દાનવ—દુનના પુત્રો દેવો, યજુઓ.

પ્રભા—તેજ, નવ રાજે દાનવની પ્રભા—એમના તેજથી અન્ય નહી,
તેમની અવગણના કરે, દરકાર ન રાજે

૬-૧૯ પ્રતીહાર—છીહાર અચુત-દસહજાર

સંકલ્પ વિકલ્પ—નદી નદી નતનાં તરેલંબાર વિચારે, આથી અર્થજો
 હલપનાઓએ કરાવનાર શુદ્ધિ છે. ન્હોતો ' સંકલ્પવિકલ્પકા
 મુદ્ધિ: ' .

૬-૨૦ ગેહન—અગમ્ય, ઉદ્ધુ સહમજ ન પડે એવું.

ગતિ-વેગ; અહીં સક્તિ-ન્હોતો ૬-૬-૧૦ એકગુરુ-સાંદિપની.

વિદ્યારથી—શિષ્ય; વિદ્યાનો અભિલાષુ. સરખાવે. સરસ્વતીચંદ્ર મા. ૧
 ' પહેલાં વિદ્યારથી હતો, હવે અનુભવારથી છું. '

શીકૃષ્ણ સુદામા બન્ને સાથે ભર્યા, હાંધ્યાં, પરંતુ અર્પનમાં ગૃહ-
 સ્થાનેથી તરીકે બહુ છેડું પડી ગયું, તેથી મહેદંતર સૂચ્યું છે.
 સામગ્ર્યમદ્દ 'નંદનત્રીશી'માં ગા'વાળ વિચારવડે, બન્ને સરખી વસ્તુના
 આગળ જતાં ન્હોતો ન્હોતો વિચર્યય થયેલા બતાવે છે:—
 'એક સંખ નદીમાં પડયો, બીજો વિધ્યુને કર ચડયો'—વિગેરે

લાકડાં—પ્રસન્નોવાપરામણુ સિધ્ધો લાકડા લેવા વનમાં ગયા હતા. તે પ્રસન્ન માટે ભૂલો ૬ ૧૦

સાધાસન—(સિંહાસન) શ્રીકૃષ્ણે કંસનો વધ કર્યો પછી તેમને દ્વારકામાં ઉત્તરોત્તરની ગાદી મળી હતી

સિંહાસન ચઢી બેઠો—રાજા થઈ ગયો

ખેડારે છુ મૂડી રહ્યો તેો જાણ પાત્રમાં વૃમ્હ અને રાજાને બદલે દેવવા લાકડી જ રહી હુ છેકળ મરીજ રહ્યો, એમ કહેવાનો ભાવ છે.

અહીં પણ બન્નેની વિરુદ્ધતા બતાવે, સુદામા તરફ આપણી અનુદા-મ્યાની લાગણી હજે એવો કવિનો હેતુ છે સરખાવો 'એનાહરિ'માં સૈન્યથી યેરાયવા અનિરુદ્ધત્તુ એના ભય સાથે વર્ણન કરે છે તે-
'એને દોષ કવંચ બખ્તર, લકમાંરે અંગે પીતાબર'

એ તો 'મદોન્મત બહુ બળીયા, તમો સદામવ પાતળીયા' વિગેરે.
અહીં પણ અલ્પ કાર વિષય છે

૧-૨૨ વળી કવિને મનમાં મોતાની રિપ્તિ સરખાવતા એણે આબુ, પણ એટલામાં સામરી આબુ' કે એવી સરખામણી કરવી ન થટે શ્રીકૃષ્ણ અવતારી, હોવાથી બધા વેશવ એ ભોગવે ત્રેમા અણુભાજતું' કયુ નથી, અને હું કેવળ સસારી છું, તેથી સુખદુઃખના તકલ ધાયડા, ખેડારે હોય જ.

આ વિચાર સુદામાના મ્હોમાં મૂકી કવિએ પાત્ર વિધાન લગળ્યું છે સુદામાને આ વિચાર બંધ બેસતા, ધાનતા છે એ ભાનત હુદય, આગળ જતાં શ્રીકૃષ્ણને લાચી કઈપણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ ન મળવાથી, 'મૂર્ત કપટી' એવાં વિશેષણથી વિમુખ થાય છે પણ તરતજ વિવેક જ્ઞાન પ્રકટતા 'હરિને નહુ તો મેહને ધિક્કાર' એમ કહી ભક્તની અણી શુદ્ધ કોટીમાંથી ડગતા નથી

અલ્પજીવ—પ્રાકૃત મનુષ્ય

૧-૨૩ માનુભાવ—ભૂલો ૮ ૧-૮ કુરણા—કરણા, દયા

છડીદાર (સ યદિ) મહાવાની લાકડી બારણા ઝાલીકમા રહેનાર

તવ—(સ તદા) ત્યારે

૧-૨૪ દયારામસાથ આ પ્રસંગના સુદામાનું સુંદર ચિત્ર નીચેના પદમાં મળે છે—

મીવને સુદામાજી આયે, સુદામાજી આયે

ભર કદોનો સમાચાર—મીઠવે

મુઠિ એક વાંદુલ સાથે, છીને બનલ મુખાય-મીલને.

ફાંટે વૂટે બસતર પડેને, બનો બાળાનુકે ગહેલ-મીલને.

દસદસ પૂછે જાની રૂપેની, કાન દેસ દુઝ્ઝારો કાનગામ-મીલને.

બાલપનાકે મિત્ર હમારે, બનત એક નિશાલ-મીલને.

કાંદીરૂઠી કુંપડી હમારી, જુન ગાયે દયારામ-મીલને

૧-૨૫ દાસી સાથે-શ્રીકૃષ્ણ અંતઃપુરમાં છે તેથીછટીદારે દાસી સાથે સુલભા આબ્યાના સમાચાર મોકલ્યા.

કહેણું ૭ મું.

૭-૧ કી અવિનાશ-જેને નાશ નથી તે, પરમેશ્વર, અંદી શ્રીકૃષ્ણ.

અષ્ટ પદરાણીઓ-શ્રીકૃષ્ણની સોળ હાત્ર એકસો આઠ રાણીઓમાં આઠ પદરાણીઓ હતી-એટલે એમને સાથે ગાદી ઉપર બેસવાનો હક્ક હતો. પ્રાગજ્યોતિષપુર નામે સાત દિલ્લાવાળા નગરનો રાજા નરહાસુર, પૃથ્વીના બધા રાજાઓને છટી સોળહાત્ર એકસો, બેઠલી કન્યાઓ બળજેરીથી લઈ આબ્યો હતો. ત્હેનો વિચાર થીસ હાત્ર એકઠી કરી, તે બધી સાથે સામઠું લગ કરવાનો હતો. પારિતોષ સ્વર્ગમાંથી અપાવવા માટે સત્યમામાને લઈ શ્રીકૃષ્ણ છંદને ત્યાં જવા નિકળ્યા, ત્યાં રમતામાં પ્રાગજ્યોતિષપુર આવતા હરિસક્તને પીડતા અને દેવાને હરાવી ત્રાસ આપતા નરહાસુર સાથે યુધ્ધ કર્યું, ત્હેને માર્યા; અને ત્હેને જ્યાં કંઈ યથેલી કન્યાઓને ઠોડવી, એમને ગમે ત્યાં પાસુવા કણું-કન્યાઓને પોતાને મુક્ત કરનાર શ્રીકૃષ્ણને જ પરણીને, એમનો ઉપકાર વાળવા નિશ્ચય બતાવ્યો એટલે શ્રીકૃષ્ણ એમને દ્વારકા લાવ્યા. આ ઉપરાંત ભૂંડા ભૂંડા લગ યથેલા તે આઠ પદરાણીઓ. ભૂંડો બોલાહરણ ક. ૫૦,

‘ રૂઢિમણી, ભંજુવતી ને ભદ્રા, સત્યમામા સત્યા, સુંદરી.

લક્ષ્મણા, કાલિદેવી, રંદા, અષ્ટ પદરાણીઓ ખરી. ’

તળાંસે-સાથે-વાય (સં. વાયુ.) પવન

ધર્મું દર્પણુ-ચોડરોપચાર પૂલમાં મંગળ દ્રવ્ય વરીકે. મુખ ભેવાને ઉપણ બતાવવાનો એક વિધિ છે

૫-૨ યક્ષ કર્દમ-યક્ષ યોગને જ લેખ પ્રિય છે તે. કંકુ, અશુર, કન્દુરી, કપૂર, સુખડ, અને સુખધીદાર રાસના એ છ ચીજો સમાન ભાગે લઈ ત્હેડું કરેણું ચૂર્ણ તે.

સેને-લેખ કરે.

ઉઠેવે—ઝારરીયા ઉપર ધસીને પાત્રમાં એકું કરે ' ઉરોહું ' ક્રિયાપદ
આપણે વાપરીયે છીયે

૭-૩ તાંબૂલ-નાગરવેલના પાન

૭-૪ સોળસહસ્ર શત-ભૂલે ૬ ૭ ૧.

હંસગતિ-હસના જેવી ચાલ ચાલનારી સરખાવે કાલિદાસનું
વિક્રમેર્વશીય ' હંસ પ્રયચ્છ મે કાન્તાં ગતિ રસ્યા સ્ત્વયા
હતા । ' વળી રઘુમા ' મરાન્લે સુ મદાલસં ગતં । '

ગજગામા—હાથણીના જેવી મહોલન

મૃગાનેણી—મૃગતયાના, હરિણના જેવા લાખા, અલીયાળા નેત્રવાળી
અહીં ત્રણે રૂપક છે. ચકોરો-ચક્રમા સ્નેહવાળી ચકોરી જેવી

ગોરી—સખ, ચંદ્ર અને ડાહરના કુલ જેવી રૂપાળી

શ્યામલડી—તપાવેલા સોનાના રંગે રંગે જેનો જેવી

કાંઈ શ્યામલડી કાંઈ ગોરી રે—એટલું ચરણ પ્રેમાનન્દરી 'શલુલીલા'-
ક ૨-૮ તુ રમરણુ કરાવે છે.

૭-૫ મુગ્ધા—લ્હાની ઉમરની, થોડી સ્વમજ્જવાળી

આળ-આળા, સોલવર્ષની સ્ત્રી

હિસોરી-હસ અને પંદર વર્ષની વચ્ચેની સ્ત્રી અણકાવે ખખડાવે

ગોરી-મ્હોરે, રંકાચે, સન્મુખ 'ગોરી અથવા ગો' (મુલામ)

ઉપરથી જ મુખાત્ર આગળ એટલે પડતું, ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું
એટલે સન્મુખ નર્મદાસ કરનો સરખાવે કબીર વડ

' ખરે આ મ્હોરાનો મમરણ અને ફેરા નવ કા '

કોઢે-ગળામા

કંચુકી-કાચળી, ચોળી સરખાવે દયારામ—

' મેધાખર, તળી કંચુકી ન પહેરે, કાળજ ન આખમા એંભવું.

મ્હોરે રયાચરગ સમીપે ન ભવું '

કોરી-(કયુત્પત્તિ ?) નથી, એક વાર ન થોડાં કોચ જેવી

વાત વાસે છે-છાની વાતો કરે

૭-૭ નાનાભાતી-ભૂડી ભૂડી ભાતના અંગ-ચટ જેણા-વીણા, સીતાર જેવું
તારવાળું વાદ્ય.

શ્રીમંડળ-એ નવતરુ વનુવાદ

૭-૮ ગાંધર્વીકલા-દેવતા ગરેલાની માલક ઠાવાળી નજી સગીરમા નૃત્ય,

વાણ અને ગીત, એ ત્રણેના સમાવેશ થાય છે. સંસ્કૃતમાં એને 'તૌર્યત્રિક' કહે છે.

વાયક—વાક્ય. અંદી 'ક' અને 'ચ'ના પરસ્પર ફેરફાર થઇ ગયો છે, જે વર્ણ-વ્યંજન્ય દેવવાચ છે. જેમ કે દિસુ દિંસા કરનાર સિંદુ દહેવાચ છે.

વાલ-સંગીતના વાલ બતાવવા જે દ્વારની અવાજ કરવો તે.

મરમાળી—ગૃહ અર્થવાળું, ચતુરાઈ ભર્યું, બોલવાની આવડતવાળી સ્ત્રી. આ આઠ કઠીમાં શ્રીધૃષ્ટના અંતઃપુરમાં આનન્દોત્સવે યજ્ઞ રહ્યો છે તેનું વર્ણન છે.

૭-૬ ઘેધઘેધકાર—નાચનારને પગે બાંધેલા પૂધરાના રણકાર.

રસમગન—રસમગ્ન, જે આનન્દ રેલી રહ્યો છે તેથી આનન્દીત થયેલા.

૭-૧૮ દાસી—સુદામાએ પ્રતિદારને ખબર કરી, ને ત્હેણે દાસીને કહેવા મોકલી હતી તે આવી પહોંચી હતી. ૭-૨૫.

સાહેલી—(સં. સહિ; પ્રા. સહી, સાહેલી) અંદી દાસી.

દ્વિજ—બ્રાહ્મણ; માતાના ગર્ભમાંથી એક જન્મ, અને ઉપનયન સંસ્કારથી બીજો જન્મ થયો ગણાય છે. એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, કૌતિલે 'જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્ચતે' સંસ્કારથી સુધરતાં દ્વિજ બને છે. પક્ષી અને દાંતના પક્ષ બે જન્મ થાય છે, માટે તે પણ દ્વિજ કહેવાય છે.

અવશ્યમેવ—નક્કી.

નારદ—(નરસ્ય ધર્મ નારે—માનવધર્મનસા દાતા, આપનાર) બ્રહ્માના દસ માનસ પુત્રોમાંના એક. એ દેવર્ષિ હતા. તે મનુષ્યોને ધર્મનો હૃદયોપ કરતા તેથી લેમનું નામ સાર્થ હતું.

એક સમયે સરસ્વતી કિનારે વ્યાસ ગેઠા હતા લેમને ચતુઃસ્થાપી ભાગવત બિમલે સંભળાવ્યું, અને તે ઉપરથી ભગવત્સીલાની કથા બતાવવા કહ્યું. વ્યાસે એ ઉપરથી ભાગવત રચ્યું. નારદે પોતાના પૂર્વ જન્મની કથા એમને કહી છે. એમને મસ્તકે જડાભાર છે, પ્રાપ્તિ લીધા રાજે છે, કપાળે હથું દીકું કરે છે. એમનાં નામોની એક સ્મૃતિ, અને પુરાણ પણ છે. ગાયનમાં એ એકા કહેવાય છે. દંડામે રંકધમાં કહે છે તેમ 'નારદ છે ધર્મચતુર્થ મન, નિગ્યુ' તેજ કરે મુનિજન' એ સદૈવ ત્રિલોકમાં ફરે છે, અને ભગવદ્ગુણ ગાવામાં લીન રહે છે. દેવતાઓને પૂરસ્પર, અથવા ઋષિ, તાલને સન્દેશો પહોંચાડેના હોય છે તો તે નારદ પહોંચાડે છે.

નારદનું પાત્ર આપણા ધર્મ સાક્ષી અને પુરાણની કથાઓમાં અદ્ભુત છે. પરસ્પર વિગ્રહ કરવામાં 'નારદવેદા' નેવે શબ્દ એમના ઉપરથીજ વપરાસમાં આવ્યો છે. એમની પ્રથમ સાચા ઉદ્દેશથી રચાયેલા, નિર્દોષ, અને જગતનું ભલું કરનારા દોષ છે, અને શ્રીકૃષ્ણના જેવા શૂદ્ર અને પરિણામમાં ગણીર હોતા નથી, પણ સાહજિક અને હાસ્ય ઉપજાવનારા છે. એ બ્રહ્મચારી છે સરખાવો નળાખ્યાન—'નારદજી આગળથી ચેલા, માટે રહ્યા બ્રહ્મચારી.'

વસિષ્ઠ—સપ્તર્ષિમાના એક એ રામ અને એમના સૂર્યવંશી પૂર્વજોના કુલશુક્ર હતા. એમની પત્નીનું નામ અરુન્ધતી એમણે રામચંદ્રને યોગ સદ્બળભવ્યો હતો જે યોગવાસિષ્ઠ નામે પ્રસિદ્ધ છે. એમને વિશ્વામિત્ર સાથે દ્વેષ થયો હતો, ગામિરાજપુત્રને બ્રહ્મર્ષિ ન કહેતાં રાજર્ષિ કહેવાથી વેર થયું હતું. વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠની ગાય લઈ લીધી, પુત્રોને મારી નાખ્યા. છતાં વસિષ્ઠે ક્રોધ ન કર્યો એટલે વિશ્વામિત્ર સૌમ્ય થયા, દ્વેષ ભટ્કા, આ ધડીયે વસિષ્ઠે એમને બ્રહ્મર્ષિ કહી બોલાવ્યા.

વામદેવ—ઋગ્વેદના દસ મંડલ કે મ્હોટા સૂત્રોના સમૂહ છે. હેમાધી બીજા મંડલના કર્તા

૭-૧૧ દુર્વાસા—અત્રિ-અનસૂયાના પુત્ર, દત્તાત્રય અને ચંદ્રના ભાંધ, એ ઋષિ બહુ તેજસ્વી પણ સુલભગ્રેષ હતા. શકુન્તલાને અતિથિ સત્કારમાં ધ્યાન ન રાખવા માટે એમણેજ સાપ દીધો હતો કે 'કુબ્યન્ત હવે બૂલી જશે'. પાંડવોની માતા કુન્તાજી ન્દાના કર્તા ત્યારે હેમણે પાલકપિતા કુતિસોમને ઘેર અતિથિરૂપે પધારેલા દુર્વાસાને પૂનર્નિધિથી પ્રસન્ન કરી, હેમની પાસેથી પુત્રપ્રાપ્તિના પાંચ વરદાન મેળવ્યા હતા. સૂર્ય, ધર્મ, ઇન્દ્ર, વાયુ, અને બે અશ્વિનીકુમારની ઉપાસનાના મંત્રો એમણે આપ્યા હતા, જેથી દર્શ, અને પાંચ પાડવ ધધા રાજભક્ત અબરીયે ઝોઠાદશીવ્રત ક્યું હતું ત્યારે પારણાને દિવસે દુર્વાસા, શિખ્યા સહિત જઈ ચડયા. ઋષિ નદીએ ન્હાવા ગયા, બહુ વિલંબ થયો દ્વાદશી થોડા પ્રદૂર હતી, ને એ આવ્યા નહીં. તેથી કુલસીપત્ર રાજાએ મ્હોંમાં મૂકી પારણા કર્યા, ને ઋષિની વાટ જોતા બેઠા ઋષિને આવતાં એ બધી ખબર પડતા ચ્હીડાયા, સાપ દેવા તૈયાર થયા. પણ પછી સુદર્શન ચક્ર પાછળ પડતા એ ત્રાસ પામ્યા, ને અંબરીષની માફે માગી.

અંબરજીવ—વરુણ અને ઉર્વશીના પુત્ર. તે ઋષિ ઘડામાથી ઉત્પન્ન થયા હતા. તેથી કુબોદ્ભવ પણ કહેવાય છે. તે ઉપરથી સીઓ ગંગામાં ગાય છે કે 'જલે અંબરજીવની માતા ગાંગર, જેણે એક

અન્ની કીધો સાગર. ' એ દીગણા હતા, એ ધનુષનાણુ સાથે જ નિલ ફરતા, એમની સીનું નામ લોપામુદ્રા. એકવાર તે વિધ્યાચળ પર્વત પાસે યધને જતા હતા. તે વખતે પર્વતે આઠા પગને ઋષિને નમસ્કાર કર્યા, ઋષિએ હતુ કે હું આવું ત્યાં સુધી પડયા રહેજે; પણ તે આવ્યા જ નહીં. તે ઉપરથી એ વાચકા પૂરા કરવામાં આવે એવા ન હોય તોને ' અગસ્ત્યના વાચકા ' કહે છે આતાપી, વાતાપી અને હલ્લુ જઈ સંકસ હતા. તેમાંથી એ જણ જળ અને ફળપ થતા અને બીજે એ વીમાર્થુ નિકળે તોને પેલા માયાવી જળજળ વ્યાપતો એકો તરત જ તે જ રાસસ, વટમાર્થુનું પેટ ચીરી બહાર નિકળતા એકવાર અગસ્ત્યના પેટમાં તે જળજળ રૂપે ગયા, પણ ઋષિને એ કૃત્રિમ છે એમ ખબર પડતા પેટ દાખ ફેરવ્યો. એટલે તોને પોતાના પેટમાં ભસ્મ કરી નાખ્યા. ત્રીજે ન્દાસ્મિને સમુદ્રમાં સંતાપ ગયો, તેથી ઋષિ સમુદ્રનું આચમન કરી ગયા. હંતકયા છે કે અગસ્ત્યે સમુદ્રને મૂરરૂપે હકાલ્યો તેથી તે ખારો છે.

સમસ્ત—બધા.

વિશ્વામિત્ર—આધિ રાત્રતા પુત્ર. એ પોતાના તયોબળથી બ્રહ્મર્ષિ કહેવાયા. એ ઋષિને અને વસિષ્ઠને પરસ્પર સ્પર્ધા હતી. વસિષ્ઠના પુત્રના સાચથી ત્રિશંકુ નામનો રાત્ર એવ્ય યજ ગયો હતો. એ ત્રિશંકુએ વિશ્વામિત્રને આછછ કરી, તે ઉપરથી તેમણે તેમણે તોને સહેલે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો. પણ દેવોએ તોને એવ્ય કહી નીચે પાડવા માંડ્યો. વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને નીચે પડતો જોઈ મંત્રબળથી તોને અટકાવ્યો. તેથી તે રાત્ર અધર અટકી રહ્યો માટે એ બેઠે બાણ પહોંચી સકતો નથી તોને ત્રિશંકુની પેટે અધર લટકી રહ્યો કહે છે. તેમણે એક વખત યજ આરંભ્યો, તોનો રાસરો આવી સ્વંસ કરવા લાગ્યા, માટે તેમણે રક્ષણ કરવા અધોધાના રાત્ર દસરથ પાસે જઈ એમણે રામ લક્ષ્મણ બન્ધ્યા રાત્રએ આનાકાની કરી, પણ પછી વસિષ્ઠે સદ્મનબળથી રામ લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્ર સાથે મોકલ્યા, તેમણે સુનાહુને મારી વણરક્ષા કરી, યજ સમાપ્તિ યજ એટલામાં જળક તરફથી પોતાની એકની એક પુત્રી સીતાના સ્વયંવર સંબંધી ઋષિ ઉપર ક્રોધતરી આવી. ઋષિએ રામલક્ષ્મણને પણ સાથે લીધા. રામે ધનુર્મંજ કરી સીતા મેળવી.

અહીં સંક્રા ચાય કે ઋષિ મહોટા તપસ્વી છતાં યજનુ ગણુ ન કરી રાક્યા ને ક્ષિત્ત રાજકુમારો કયાંથી કમી રાક્યા ? તેમણે સમાધાન કે યજની દીકા લે ત્યારે સાવટિ રહેની જોઈએ, કોઈ આપવા સિવાય

રાક્ષસોને શાપ દેવાય નહીં તેથીજ ઋષિએ રાક્ષસી સદાય માગતા અને તે મળતી

અત્રિ—બ્રહ્માના પુત્ર એ દશ પ્રજાપતિમાના એક હતા દુર્વાસા દત્તાત્રય, અને અદ્રના એ પિતા થાય સપ્તર્ષિમાના એ એક છે એમના પત્ની અનસૂયા, પતિવ્રતા હતા, એને પોતાના સતીત્વના પ્રમાણથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને છ છ મહિનાના બાળક બનાવી દીધા હતા.

૭-૧૨ પિંગળ જટા—ધૂળ ભરેલી અને તેજ વિગેરેના સસ્કાર વિઢોણી, શીકા, ભૂખરા રંગની જટા

‘હુધારૂપણી શ્રીએ વગીથો રે—’જાણે ભૂખરૂપી શ્રી એને પાસી ન હોય અને તેથી ત્હેની સાથે રતી દોય એવો ખાસ થાય છે અથવાર ઉત્પ્રેક્ષા છે

૭-૧૩ થોડેથોડ—(મ. સ્તોત્ર, સ્તોત્ર-વાંઝ થોડ પરંતુ શુભશાલીમા શબ્દ હતરી આવતા અર્થ રવાણ એવો એટલે પુષ્કળ ભેમક કદુ-તીથુ ૨ તિથ—૩ ૩) થોડે થોડા

શેરી—(દેશ્ય સિદ્ધરિણી) મરી, રાજમાર્ગના ન્હાના ન્હાના મહેલના

૭-૧૪ હે હે કરી—એ મખ્દ નૂના સ્નેહનો લજાવો બતાવે છે, અને સુદામા તરફનો પ્રેમ લક્ષ્યગતા શીકૃષ્ણ બોલી હોય છે

‘રણુછોડ’—શબ્દ સહેલુક છે એ અહીં ચાલવાથી, સુદામાને દરિદ્રતામાથી મુક્ત કરશે એવું સૂચન કરિએ કર્યું છે. સરખાવો મામેરામા—‘કુવરનાઈના પૂરો કોડરે, એમ કહી બેઠા રણુછોડરે’

રણુછોડ—(સં પ્રજાણહાર, પ્રજા દેહ, કુદ્દ કાપડ) ડાઘારમાની વિષ્ણુની મૂર્તિ દારમનાથનું ડામેરમા આવડુ, એ રૂપી ને ધન તે વડે વિશ્વસિદ્ધ-બોડાણના અતિરૂપ દેવાને વાળી આપ્યું માટે આ નામ

ઋણ વિજયસિદ્ધમ્ય મુક્તિરૂપં વિમાચિતુમ્ ।

સ્થિત સ્તદ્ગદ્દ માગત્ય ઋણહોર સ્તત્ સ્મૃતઃ ॥

માળ સનેહી—સાનપાળનો ગોઠીયો-નૂવો ૬ ૬-૪

‘હુ ખીયાનો વિમાઓ-હુ ખ બોણ, હવકે વરવાનું રેહણુ.

૭-૧૫ મોળ—(ફારસી) મોળની, પગરખા

વેદાભાષ્ય દામ, અને ત્હેને મળવાનો પ્રસંગ આવી મળતાં એટલાં ઉત્સાહ, અને ત્વરા ઉત્પન્ન થાય છે ત્હેને માટે પગરખાં પહેરવા નેટલો ધણેધણ કરવાનું પણ સદન થઈ શક્યું નથી, અને તેથી 'અણુવાણે પગે' એવો શબ્દ વપરાશમાં આવ્યો છે. સકલવત્સલતાની રસિક વ્યવસ્થા આમાં છે. સરખાવો મામેરું-ક. ૧૩-૧૧

‘ ન જડે ધ્યાને, દાને, બહુ જાગેરે,
તે હરિ અણુવાણે પાગેરે. ’

પીતાંબર લોભ ભરાય—ઉતાવળમાં પહેરેહું, પીછું વચ્ચે જમીન ઉપર ધસડાય છે, તે હંથું લેવા નેટલો થે વખત શ્રીકૃષ્ણ ગાળતા નથી. લોભ-ભૂમિ.

રૂખમણી—નિર્દર્શ દેરાના બીમક રાત્રની પુત્રી. એ હરમીનો અવતાર ગણાય છે. એમનો પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન. એ મ્હોટી થઈ ત્યારે એના પિતા તથા ભાઈ રૂકમનો વિચાર સિંધ દેરાના સિંહપાલને દેવાનો હતો, પણ એની ઇચ્છા કૃષ્ણ સાથે પરણવાની હતી, તેથી એણે પોતાના ગોર સથે કૃષ્ણને છાનો કામળ મોકલ્યો, (આ કથા હસમ સ્કંધ અ. ૫૩-૫૪ માં આવે છે.) ને હંથું કે હું અંગાના દેશમાં પૂર્જન કરવા ગામની બહાર આવું ત્યારે મ્હને લઈ જાશે. કૃષ્ણ સંકેત પ્રમાણે હરણ કર્યું, એ પછી સીંહપાલનો વધ કર્યો અને દારકા જઈ વિધિપૂર્વક લગ્ન થયું.

પ્રેમાનંદે ‘રૂકમણી હરણ’ રચ્યું છે. તેમજ દયારામે પણ ‘રૂકમણી હરણ’ લખ્યું છે, જે આપણા શ્રીવર્ણને કંઠસ્થ હોય છે, અને વિવાદ પ્રસંગે નેમાથી ‘મીઠા’ ગાય છે.

સાહે—હમથી રાખે છે.

૭-૧૬ કુલી કાય—આનંદથી સરીર પ્રદુસ્તિત થયું. જોડે—(સં. દુ. જોડડું)
જાણે ભરાય—જાણ ભરાઈ આવે, તે આંહી ધણી ઉત્સાહનું ચિહ્ન છે. બ્રહ્મા ક. ૫-૧૬

૭-૧૭ પછી—પછીનો આશયો ભાગ

બુદ્ધ—(સં. યુગ) સત, ત્રેતા દ્વાપર, ને કલિ એત્ર ચાર છે. તેનો ૧૭૨૮૦૦૦, ૧૨૬૬૦૦૦, ૮૬૪૦૦૦, ૪૩૨૦૦૦ વર્ષો અનુક્રમે છે.

એક પણ ચાલી નય છે તે બુદ્ધ (હજારો વર્ષ) નેટલી લાંબી થઈ પડેલી લાગે છે પ્રિયના મેળપમાં થોડો અંતરાય પણ ધણો લાગે થઈ પડે છે. સરખાવો ભાગવત, નેપિકાગાત.

‘ શુદ્ધિ સુંગાયતે ત્વામપરપતામ્ ૧ ’

અંદી ત્વરાતિશય વર્ણવ્યાથી અને 'પળ' અને 'ભુગ' નો અર્થદ
બતાવ્યાથી અભિશયોક્તિ અવંકાર થયો છે

૭-૧૭ પૂલથાળ—પૂલની સામગ્રી પૂરેલો થાળ

સાવધાન—(સં. સ, સાથે, અવધાન ધ્યાન) મૂલ અર્થ તેમજ વ્યાન
રાખત હોય તે લાક્ષણિક અર્થ હોશીયાર, તૈયાર અંદી 'તૈયાર'
સરખાવો કહેવત 'સમે વતે' લાવધાન '

૭-૧૮ સહુપે—અથા કરતા 'પે' પ્રત્યયમા પંચમીનો અથ છે જૂનો, ફરામ,
નામ હમન, ક પદ

' કાઢપે પાપાણુ કઢિન છે, તેથી વઢિન છ લોહું

વળ તુલ્ય છે કાળજી માહાર, શુ દેખાહું મોહોહું રે-સામગીયા '

સામગ્રી—કોઈ કાર્ય માટે જોઈતી સમગ્ર-તમામ વસ્તુઓ-સાહિત્ય

૭-૧૯ શુ-સાથે, 'સહ' ઉપરથી

કંઈપ-નમદેવ-જૂનો ક ૬ ૬

૭-૨૦ ઉપહાર-વસ્તુઓ

૭-૨૧ લોચનનું શુભ—ઉત્તમ જોવા લાયક પદાર્થો જોવા તે-સરખાવો

' કાન દીધો સુનનેકુ પુરાણ, જોર નેત્ર દીધો જગ જોવનકુ.'

જેઠ—(સં જ્યેષ્ઠ) વરનો મોટો ભાઈ

૭-૨૨ છખીલોજી—સારી છખીવાળા, ખુબસુરત

છૂટીઆલ—દાળ, દમામ વિનાની આલ, ઘણા વેગવાળી આલ આવીજ
રીતે છૂટો ધા, છટો, હાથ, છટું મોઠો વપરાય છે સરૂતમા પણ
જેજ અર્થમા મુકાકંઠ, મુકાદસ્ત, મુકાત્ત્વર વિગેરે શબ્દો ગૂજરાતીમા
વપરાવા લાગ્યા છે

દીન દયાળ—(બહુપ્રીહિ) ગરીબ ઉપર દયા કરનાર (પ્રભુ) અંદી પ્રસંગ
પણ ગરીબ ઉપર દયા નવાનો છે, તેથી શબ્દની પસંદગી થયાયોગ્ય છે,
આંસુ — (સં. અંશુ, પ્રા. અંસુ)

આવણુ નેવ—આવણુ માસના નેવા પાણીથી છવકાતા હોય છે તેમ
બટ વરસીને પાણી ઉસરાતા ' આવણુ બાદરવો ' વરસો કહે જ બહુજ
મોટાં આસુની દેવમહેવ થઇ રહી

અંદી ઉપમા તથા ઉત્પ્રેક્ષાની સ સૃષ્ટિ થઇ છે

દૃષ્ટને જોઈને સુદામાના હૃદયમા આનન્દ સાગર ઉલટયો અને જેની
ભરતી આખમાયી આસુરૂપે બહાર જણાઈ આવી

૭-૨૩ કલતક-(સં. કૌતુક) આશ્ચર્ય, નવાઈ, નવાઈ જેવો દેખાવ

અશરણુ શરણુ—નિરાધારના આધાર—શ્રીકૃષ્ણ.”

હયાં આ વિષય..... અંદી મદદ-તર બતાવે છે, અને તેથી અદ્યતિ પડતા એવું બતાવવાનો હેતુ છે—અલંકાર, વિષય છે.

વિમાન—(સં ચિ. નદી, માનિ બાર) આકાશમાં હડે એવું, એ બાર વગર—દલકું વાદન કાઢપત એક કામ કૃષ્ણ એવા મ્હોટા પુરુષને હાથે થઈ હોય તો તેવ વિમાનમાં ચઢી, અંતરિક્ષમાં રહી ન્હવે છે. એવું 'વર્ણન પણ' પ્રત્યેકોમાં આવે છે અમેજીમાં પણ 'Sight for sight to see' એવા વિચાર છે.

શ્રીકૃષ્ણ સુદામ્યને જગે પડયા મ્હને તે વચમાં મ્હોટા હતા, જળી પોતે ત્હેની પાસે વિદ્યા ભણ્યા હતા, શાસ્ત્ર હતા માટે પણ વંધ હતા બુદ્ધિમંદન—હાથથી વાંધે લેવું.

૭-૨૪ આલંબન—આલિંગન પ્રેમથી પરસ્પર લગ્નું તે

પણા વિયોગ જળી મળ્યા તેથી, તથા બાળ-એકથી, શ્રીકૃષ્ણના નેત્ર-માથી આસુ ટપકવા માડયા, સુદામાની પાસે એમ સ્થિતિ થઈ છે. ભૂમિ ૬, ૭-૨૨.

૭-૨૫ ઉલાળીને—ઈંતુ રહીને,

દાસપ—દાસપણું, દાસનું કામ આથી સુદામા પ્રત્યેનો કૃષ્ણનો પૂજ્યભાવ બતાવ્યો છે.

૭-૨૬ વાંકાબોલાં—આફ બોવનારા, નિન્હાના અર્થમાં સ્તુતિના સખાં બોલ.

ત્હેમણે એકવાર, નારદના શિષ્યવ્યાધી પારિજાતકના વૃક્ષ માટે કંઠાર કર્યો હતો. તે ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણે ઈન્દ્રની ઇચ્છા ઉપરાંત ત્હેમના બાજમાં તે લાવી આપ્યું હતું. આ વિષે સહત કવિ ગીરાંબાઇએ ‘સતભામાનું રૂપલ’ નામની બહુ મધુર કવિતા કરી છે.

કુદરત—(સં. સ્ફુટ, સ્પષ્ટ) બધા અનયવ સ્પષ્ટ, અને ધાટીલા હોય ત્હેવા—એટલે રૂપાળા તેહને—ત્હેને માટે.

હરિ.માધારે—પ્રભુ ત્હેને માટે તે હમીને શું દોડયા ! નહાનપણનું હેત પણ ઠીક છે તો !

૭-૨૭ આ પ્રસંગ સૂરદાસજી નીચેના પદમાં ગાય છે—

સુદામાકો દેખત રયામ હસે રે—

હમ દુધ મિત્ર બાલપના કે, અબ દુધ દૂર બસે રે, ,

ફાટી ઘોતી, દૂગી પધડીયા, ચલત પાવ ધસે રે—સુદામાકો.

ભોલપણને ભો ભેટ પકાઈ, પાવેં લીલ પસે રે,

સૂરદાસ પ્રભુ દુગ્ધારે મિલનસે, કયન મહેલ બસે રે—સુદામાકો.

૭-૨૮ સોંધો—(હિન્દી) પડોપાદવી, સુગંધી પદાર્થ. ભૂઓ. દસમ. ક. ૧૧૬.

‘ મૃગમદ અંદન, મળીયાગર, પૂજે નારી હૃદવાદહાદન,

સુગંધ સોધા કુકુંભ કેસર, હડાડે અખીશ ગુલાબ. ’

છજરો—બહી જરો. (ભૂવો નાગદમન—‘ બાઈ અઠકાવોને બાર, બાળક છજરો રે ’.

‘છજરુ’—છતરણું, એવો ખીલે પણ અર્થ છે જેમકે વામને બળીને છજરો)

શું જાણી—શું સદમજને, રૂઢિમણી કપડો આપે છે.

૭-૨૯ હરિશ્ચક્રેને દુનિયાના વ્યવહારની ફરકાર હોતી નથી. તેથી સાધારણ માણસો હરિશ્ચક્રને પારખી સહતા નથી કારણ કે ‘ જગતસગતની ઉલટી રીત ’ છે. છઠ્ઠા કડવામાં ગામની સ્ત્રીઓ, છોકરાઓ સુદામાને પારખી સહયાં નથી. તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓનું પણ યશું છે. ગામમાં જેમ એક વૃદ્ધ યાદવ, તેમ અંદી રૂઢિમણી સંતનનનું ખરું સ્વરૂપ જાણી સહયા છે.

કડવું ૮ સું.

૮-૧ ભગતઆધીન-સહતાધીન-(દ્વિતીયાત્તુરુપ) બક્ષને વચ. સરખાવો -

નાહં ઘસામિ વૈકુણ્ઠે યોગીમાં હૃદયૈષ ચ ।

મમ્નક્તા યત્ર ગાયન્તિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ॥

અમર-(સં. ચામર) અમરી જાતની, દિમાલય પર્વતમાં થતી ગાયત્રી પૂંછડીના વાળનો ગુચ્છ જે દેવ-ગુરુ ઉપર ફેરવવામાં આવે છે તે. ' છત્ર ' સાથે ' અમર, ' એક જાતનો રાજવૈભવ સૂચવે છે. અકપાણિ-(બદ્ધગ્રીવ) મુનશન એક જોમના હાથમાં છે તે વિષ્ણુ અંહી શ્રીકૃષ્ણ.

૮-૨ નેત્રસમસા નેત્રસમરેષા-આખનો અણુસારો, સદૃશ નાથ-પતિ.

મંદમંદ હસે-સત્યચામા હસતું ખાળી ન રાક્ષાથી પાલવ (ભુમકાનો છેડો) મ્દો આગળ ધરી લાલ દાદી, આડું નેહને મીઠું ધાધું હસે છે.

૮-૩ નાભિકમળ-હૂંડી રૂપી કમળ અલંકાર રૂપક છે

અર્થ-ત્રિમૂર્તિમાંની એક. અર્થાત્ એટલે કે, જે પરમેશ્વરમાંથી આ વિશ્વ બંધે છે-વધે છે, અર્થાત્ જગે છે, ને જીવમાંથી જેમ વૃદ્ધ વધે છે, એટલે જગે છે, ને ફૂલે ફાલે છે તેમ ફાલે છે તે. ત્રિગુણાત્મક માયામાં રમેણુ તે બ્રહ્મા; એ રાજસગુણનો ગર્વ યતાં, ધનદાસની ' અર્જુન-ગીતા 'માં લખ્યું છે તેમ '

‘ વિરંચી વાઙ્મં દરી ગયો, ને હરી ગયો અધર્મ. ’

હું નવાં નિખારો લાવીશ, મ્દારો કોઈ ન જાણે મર્મ ’—

જેમ વધુ એટલે બ્રહ્માને જ્ઞાન થાય છે કે ‘ હું ’ છતાં હોવા માત્ર. ‘ મુવાખ્યાનમાં કવિ આવે છે તેમ ‘ નારાયણના નાભિકમળમાંથી બ્રહ્મા પ્રગટ્ય થાય. ’ જેમણે વાદન હંસ છે. જેમનાં પુત્રી તે સરસ્વતી જેમને પાંચ માયાં દર્તાં; પણ કદ્રે લેમાંથી એક કપી નાખ્યું હઈ. એ ચાર મ્દોરેથી નિરન્તર ચારે વેદ લખ્યા હરે છે. એ ‘ ચતુર્મુખ, ‘ ચતુરાનન ’ વિગેરે નામથી જાણખાય છે.

જેણે.....ખીધું ફે—એક રખત બલમદ્ર અને જીલ ગોવાળોએ યશોદાને કહ્યું કે શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી શ્રીકૃષ્ણ આબ્યા અને માને જેવા મરિ ‘ મુખ વિકારયું સામળે ’ માટીનાં ટેકાં કાઢીયાં; ફરી જેવા લાબ્યાં જસોમતિ, બહાંડ તણુ દેખાડીયાં. ‘ આંધું અણુચિંબું, અને અણુ-દીકું ’ જતાં ઘડી ગયાં અને પ્રેમાનન્દનાજ રાખડો (દશમસ્કંધ. ૧. ૩૪) માં લખીયે તે—

“ વિરાટરૂપ વદનમાં દેખી, જસોદાને આપ્યું જ્ઞાન હોનો પુત્ર, હું હોની માતા, એ ગવયં શ્રી લગનાન ”

પણ શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાન અંબાને એવું આપ્યું જાણી, માયા પ્રીધી તત્ત્વેવ ને પણ ‘ આંખ મીચી દોવા લાગ્યા, પયપાનને ઇચ્છે, ’ એટલે જસો-દાનો બ્રહ્મભાવ ગયો અને પુત્રભાવ થયો. પુત્રને ધવરાવીને, મુવાડયો.

સરખાવો, વિરાટ સ્વરૂપ ભેતાં અર્જુનને પણ આવીજ ક્ષય થાય છે.

૮-૪ તપસી—(સં. તપસ્વી) તપસ, તપ કરનાર.

વિશ્વામિત્ર—નૃવો ૬. ૭-૧૧ દોહલે—(સં. દુર્લભ) ધણે કષ્ટે.

પાદોદક—પગ ધોવાનું પાણી, ચરણોદક, સરખાવો ‘ મંગા ’ ‘ વિષ્ણુ-પાદોદકી ’ કહેવાય છે.

કોઈ પૂજ્યનું ચરણામૃત માથે ધરવું અને પીવું—એને પવિત્ર અને પુણ્ય આપનારું અર્થુ છે ભાગવતમાં પણ અગૃહીચ્છિરસા રાજન ભગવાન લોકપાત્રન; ’ એટલે ભગવાન લોકોને પાવન કરનાર છે, તેપણ પાદોદક માથે ચડાવ્યું, એમ વર્ણ્યું છે. સુંદરના સુદામામાં પણ ‘અર્ધપાદ પૂજા કરી, લેઈ ગરણામૃત ધ્યુ’ શિષ’ અને નરસિંહ મહેતાના સુદામામાં પણ ‘કનકની પાવડી ચરણ આગળ ધરી, કૃષ્ણે ચરણોદક શિષ લીધું’—એમ છે.

૮-૫ વીંછણો—(સં. વ્યજ્જન; ‘ય’ તું મંત્રસારણ) પંખો.

૮-૬ ખોડસો પ્રકારે—ખોડસપ્રકારે. પૂલના સોળ ઉપચાર—આવાદન, આસન, પાદ, અર્ધ્ય, આજ્ઞમન, સ્નાન, વસ્ત્ર, ચઢોપવીત, ગંધ, પુષ્પ, મુખ, દીપ, નેવેણ, દક્ષિણા, પ્રદક્ષિણા, મંત્ર પુષ્પાંજલી એમ છે.

અગર—અગ્રજ નામનું સુગંધી લાકડું, જેમાંથી અગરબત્તી બને છે.

પ્રદક્ષિણા—પ્રદક્ષિણા; જમણે દાઢ આગળ રાખી, જોની દિશામાં ગોળ ફરવું તે.

૮-૭ પીત પછેડી—પીણું ઉત્તરીય વસ્ત્ર, પીતાંબર; સરીર ઉપર ઝીણું દ્રવ્ય જેવું બાંધવામાં વપરાય છે તે.

૮-૮ થાલી મોટી થાળ—ખૂમચો—વૈદર્ભી—વિદર્ભના બીમક રામની પુત્રી રૂક્મિણી નૃવો ૬. ૭-૧૫.

પકવાન—(પકાજ) પાત્ર છે. ઘેબર, દર્દીયરાં (સરખાવો ‘દર્દી તણાં દર્દીયરાં ધીવણા ઘેબરા’) ખાન, જલેબી, કળોનો લાડુ, ત્હેમાં સુતરેણી ને ફરશીપુરી વધારતા સાત ગણાય છે.

સરકરા જુગન ગર્દરાયુક્ત, સાકર ભેળવેલું.

સુધ આજ્ઞમન—શુદ્ધાજ્ઞમન—શુદ્ધિને માટે આજ્ઞમન, જમ્યા પછી મ્હોં સાફ થવા સારું થૂંટડો પાણી પીવું ત્હેને શુદ્ધાજ્ઞમન કહે છે. પ્રસાદ—નૃવો ૬. ૪-૬.

શામળવાન—(સં. રૂપામ, ઘર્ણ) રેવસ્વામ શરીરવાળા શ્રીકૃષ્ણ
સરખાવો—

‘કાંઈ શરીર છે ધનસ્વામરે, માટે શ્રીકૃષ્ણ એદેવું’ નામ રે’
વળી દશમ આ. ૮

‘રમે રેતા શામળવાનરે, વલોણું’ તાણે દે ધરમાં કાનરે’

અને તામદમનમાં,

‘ધારીર ભૂવે માત્ર જસોમલી, સર્પનો કંઈ તે દીસતો નથી;

રમે વિષ પદ્યું હોય ગામળવાન, ભૂવે તણુમાં તપાસી ચાપે કાન’

‘વાન’—વળું દરરથી છે—જમકે ‘સોણે સાન, વીસે વાન.’

૮-૧૦ નાંચે—ન આંચે. શુકુંદ—સં. મુકુ મોક્ષને દઆખનાર) શ્રીકૃષ્ણ.
વ્યાપે—અંદર અને બહાર, ગોતરફ ફેલાઈ રહે.

૮-૧૧ જંગાનનંધ, સામલ, જામ્યાતણી—જામવાની, જલ્દી લેવાની.

ગત—(ગતિ) રાત્રિ ભૂતે ૬. ૬-૨૦.

કૃષ્ણના વૈભવ આગળ, મુદામાને જંગની લેટ બદલ શુદ્ધ લાગી.

તેથી સંતાડવા મથે છે. કારણ કે ‘છપ્પન લોચ જ્યાં, કવણુ તાણે ત્યાં’

કહેવું ૬ મું.

૬-૧ ગોખંદ—(ગો, ગાય, અથવા હન્દિયોને વિદૂ બલુનાર, જાળખનાર)
સરસ્વતીચ દ્રે વા. ૩ મા ગોકુલમા ગોવિન્દ બસે, ગોપાલક ગોપાલ’
એ લીટી આપી. ચા. ગોર્ધનરામબાઈ એના ત્રણ પ્રકારના સુંદર
અર્થ કરી બતાવે છે.

ગોકડી—(સં ગોષ્ઠિ) વાતચીત. આગુર-ઉત્કંઠિત, ટમકમી રહેલો.

૬-૨ કૈલી—કઈ. મન સુકીને-સંકાય સમ્યા વિના, ખુલ્લે મને.

૬-૩ કાન કૂંઠયો—મંત્ર આપ્યો, ઉપદેશ કર્યો; બીજા અર્થમાં, આડું આવણું
રહમતવણું

સંસાર મૂંઠયો—સંસારનો વ્યવહાર ઊઠી દીધો.

૬-૪ પ્રજાબંધુ—બાળ્ય, સહુ કરી નાખ્યું.

લોગ—(સં. યોગ) માણવાયુત્તં રૂબરૂ કરી, આસન, ધ્યાન,
સમાધિ, વિગેરેથી અનુકરણની એકાગ્રતા કરવી; અને પછી જીવાત્મા
અને પરમાત્માનું એકપણું સાધવું તે.

રેલી—શરીરવાળો, જીવ; પણ અંદી ‘શરીર’ના અર્થમાં છે.

૯-૫ દાધા-(સં. દગ્ધ) બળ્યા, સંઘાધ્યા. ઉપશમ્યુ-(સં. ઉપાજિતમ્)

ઉપાજ્યુ, ઉપાજન કરેલું. કમાવડું. -શાતા-પ્રાંતિ.

૯-૬ કર્મને કોષે-પૂર્વ જન્મોમાં જે કામ કર્યો હોય તેના ફલ રૂપ દોષથી.

લોહીડું-લોહી.

સોષે-ચૂસે, સૂકવી દે.

અંદી કવિએ 'શ્રાવી'ની ઠીક 'સૂચના' કરી-છે અને એ ઉપરથી 'સુદામાના' લગ્નની વાત છેલ્લી છે. નરસિંહ મહેતાની આજીની વાત કવિ એવીજ અન્ય રીતે કાવકા હાસ્યરસથી તે સકતના આખ્યાનમાં છેડે છે.

૯-૮-ખરી રીતે શ્રીકૃષ્ણ ભણે છે કે જાવાની તંગી એજ 'સુદામા' સાચું દુઃખ છે; તેથી ભણી ભેળને બીજાં દુઃખ અમર્યાં ગણાવી જમને ખરું દુઃખ છેવટે પૂછે છે. તેથી વાંચનારની જાણસા, સો જવાબ મળશે તે સંભળવા એકે પગે યથા રહે છે.

૯-૯-સુદામા શ્રીકૃષ્ણને 'અંતર્યામી' કહી, આપ સર્વજ્ઞ છો, એટલે મહાર સાચું દુઃખ ભણો છો' એવો દ્રોહ જવાબ આપે છે. ને કૃષ્ણે તે ગણાવેલું એણે વિભ્રાંતના દુઃખનું ખદાતું મારે છે.

૯-૧૦ હુંને-મદને; 'ત્રિ' પ્રસંધે 'હું'ને લગાડ્યો છે. ભૂવો-ક. ૧૩-૨૦ 'હુંને' કાં આણે છે વાળ્ય.

પ્રિંહ-ચરીર; ખુદ-મદું.

કેકેલું ૧૦ સું.

આ આખા કડવામાં બન્ને બાળ સ્નેહીઓ પોતાના જ્ઞાનપક્ષના સાથે બાળેલા કિંવંસોની વાત એક બીજાને સંભારી આપે છે. કીકીને પૂર્વાર્ધ શ્રીકૃષ્ણ બોલે છે, અને ઉત્તરાર્ધ સુદામા કહે છે.

૧૦-૧-સ્નેહ-(સં. સ્નેહ, પ્રા. નેહ, જેહ).-બદાલ.

એ મહિતા-ખરખરાવો-૬૪-દિવસ-ભૂવો-ક. ૧-૭.

પાછલી શાતના-બાર વામતા સુધી આગલી શાત, અને ત્યાર પછીની પાછલી સ્તરખાવો નરસિંહ મહેતા-શત રહે. ન્યાહરે-પાછલી અટકડી સાધુ પુરુષને સહ ન રહેલું.

૧૦-૪ ઉકેલ્યા-તપ્યા.

માથે તપ્યા અરિષ્ટ-માથા ઉપર મરણ પચાડે એવો સૂચ તપ્યા.

અરિષ્ટ-(રિષ્ટ પહેલાં 'અ' ચૂકાવો, જેમ 'સું' અવળ, અમુચ્છ મિથ્યા, અમયું.) અશુભ, મરણ ચિહ્ન. ભૂવો, નાસ પમાડે તેવો તેથી સૂચ.

૧૦-૬ વાદ વધા—સરત કરી.

ખોડ—(સં. ક્ષોટકઃ પ્રા. ક્ષોટકો) મોડું, બહુ સડું લા-
કડું. ભૂતો દસમ સ્કંધમાં કુબ્જને કૃષ્ણકૃપાથી ‘ દુર્તા ચરણ કાપનાં
ખોડ રે, યથા વાદ કહણી છાડ રે.’

કહોવાડા—(સં. કુઠાર) લાકડા ચીરવાનું લોખંડનું હથિયાર.

૧૦-૭ ખારે મેઢ—મેઢ બાર છ લેખા પુષ્કર, આતર્લક વિગેરે મેઢ બહુ
નખરા ગણાય છે. બધા મેઢ સાથે વરસે તેા વરસાદ મૂશળધાર વરસે.
વરસાદ લાંબીની ચૂંડ જેવી બાંધી ધારમાં વરસે, એમ પણ કહેવાય
છે. શીતલથી સગીર-ટાંદો પવન.

૧૦-૮ કેર—(કાર્ય) ભુક્ષ્મ. આપણું—ઠાળી દીધું, વેરાણું

ફેદયાણું—ઠાળી સાથે

દિશા—જ્યારે વરસાદ બહુ પડે ત્યારે પૂર્વ દિશા કદ તે સ્થમ નય
નહી.

૧૦-૧૦ રોણી—(સં. રોદિની) રોડવા માટે માટીનું વાસણ.

૧૦-૧૧ ગરુડખણુ—ભૂતો ક ૧-૭. ગનાન-જ્ઞાન કુમાર-પુત્ર.

હાથ વધારીયો—કૃષ્ણ ભતે પરમેશ્વર હતા તેથી સ્થેમણે અસંભવિત
ક્રિયા કરી બતાવવાની પોતાની શક્તિનું સાબિતી કરાવવા, વગર કહેયે,
બેઠા બેઠાજ હાથ લંબાવી દૂર પડેલી દોહણી આપી.

૧૦-૧૨ સાગર—પ્રભાસ પાટણ આગળનો દરીયો. લંબાવીયું—પડવું નાખ્યું.
‘ સરત પાતાળ—‘ નળાખ્યાન ’માં કવિ હંસ કને ગણાવે છે—‘ અતળ,
વિતળ, સુતળ, વળાતળ, રસાતળ, મહાતળ અને પાતાળ ’—એ નાગલોક
કહેવાય છે.

દૈત્યનો આશયો ઠાળ—પંચજન નામના દૈત્યને માર્યો, અને પાંચજનને
સંખ લાખ્યા-હરિવંશના આઠમા અધ્યાયમાં આ કથા આપેલી છે.
તેનો ઉપયોગ કવિએ કર્યો લાગે છે. ‘ પંચજનના વધની આપનો
ઉલ્લેખ દસમસ્કંધના ૪૫ મા અધ્યાયમાં થયો છે.

૧૦-૧૩ જમ નગર—યમનું સહેર, યમપુરી.

કડી ૧૦ થી ૧૨ મા ગુરુપત્નીની અપૂર્વ માગણી છે, અને તે
શ્રીકૃષ્ણે પૂરી પાડી એ વાત આવે છે. ગુરુનો પુત્ર પ્રભાસના સમુદ્રમાં
ડૂબી ગયો હતો તેથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રભાસ ગયા, અને સમુદ્રમાં પેઠા.
સમુદ્રે કહ્યું કે પંચજન નામનો રાક્ષસ છે, તે જોગળી ગયો હોય

તો ત્હેને પૂછા. પછી તે સક્ષરને મારી, ત્હેની પાસેથી પાંચજન્ય નામનો સંજ તથા કેટલાંક રત્નો લઈ શ્રીકૃષ્ણ ચમપુરીમાં ગયા; ને ત્યાંથી ગુરુનો પુત્ર લાવી ગુરુપત્નીને આપ્યો. ભૂવો ક. ૧-૭.

શ્રીકૃષ્ણ કહે ॥ કે હું ત્હમ્હારી પાસે વિદ્યા લખ્યો ત્યારે સુદામાએ કહ્યું કે, “કૃષ્ણરાવતારી સર્વજ્ઞને કોઈ પાસે લાલવાપણું હોતું નથી, પણ ત્હમે મનુષ્યચરિત્ર કહ્યું, અને દુનિયામાં મ્હને મ્હોટો કરી દેખાડ્યો, આપે મ્હારું માને વધાર્યું.”

૧૦-૧૪ સોમ-સોમ્ય—સોમ, ચંદ્ર જેના દેવતા છે તે, મનોહર, સાન્ત, શીતળ, અંહી સાન્ત. દૃષ્ટ—દષ્ટિ, નજર, મીઠી નજરે જોયું

કકલું ૧૧ મું.

૧૧-૧ ગાંઠ—ગાંઠિ, વાતચીત.

ગાંઠડી—(સં. પ્રણિય; પ્રા. મંઠડિમા, પૂર્વ દિન્દી મઠરી)—ગાંઠડી, પોટડી.

૧૧-૩ સખા—મિત્ર; સમપ્રાણ: સહા મતઃ—એક જ હોય તે સખા કહેવાય છે.

મનવાંછિત—ભૂવો ક. ૨-૨૪.

૧૧-૨ અટળક—એસુમાર, અખટ, ધણે ન.

ઢળીયો—મહેરખાન ધયો. સરખાવો—વહાલો મ્હારો અટળક ઢળીયો રે, સમ હું ખાધરા; રે—દયારામ. વળી દયમરકંધે અ. ૪૨, અટળક ભોળો અવિનાશી રે, દીઠી કંસતણી એક દાસી રે.

મુષ્ટિક—એક મુષ્ટિ; દેવ ભાવના ભૂખ્યા હોવાથી ગમે ત્હેવી પણ ભાવની ભેટથી પ્રસન્ન થાય છે.

અંદી અલંકાર પરિવૃત્તિ છે. ચોહું લઈને વધારે આપવું અથવા વધારે લઈને ચોહું આપવું—એવા વિનિમયને પરિવૃત્તિ કહે છે.

૧૦-૨ ઇંદ્રનો વૈભવ—ઇંદ્રના જેટલી રિદ્ધિ સિદ્ધિ.

સેજમાં—ચોટી વારમાં.

સ્વસ્થ—ઘણું ચોહું. સુખડી—મીઠાઈ, અંદી કાંઈ તાંદુલ, પટ્ટેઆ.

સાદે—બદલામાં. ભાગવતમાં ચારમૂઠી પાંદુઆ દલા છે.

ઇંદ્ર—દેવતાઓમાં મુખ્ય-સ્વર્ગનો રાજા [એ વાયુ, આકાશ, વિદ્યુત્ ગર્જન, સૃષ્ટિ અને પૂર્વ વિદ્યાના પ્રદેશનો અધિપ છે.] યજ્ઞમાં ને

દેહલાંઠ શ્રાદ્ધમાં એની આરાધના થાય છે, અને બલિ : અપાય છે. અમરાપુરીનું નન્દનવન, પાશ્વિવત્ત, કામનેતુ, ઐરાવત એ એના વૈભવમા ગણાય છે. એ પોતાની પદવી ભળવી. રાજવા બદ્ધ સાવધ રહે છે. અને તેથી અધમેધ કરનારાઓને અને વપસ્વી-ઓને હળવાને, એ 'દે' દે' શુક્તિઓ કામે લગાડે છે. શ્રીકૃષ્ણના કહે-વાથી ઉન્દ્રપૂલ ગોકુલમા ભય થઈ અને અને ગોવર્ધનપૂલનો મહોત્સવ થયો ત્યારે ભારે મેધ દૂરી પડયા. ગોકુલ પાણીમાં ટરવા લાગ્યું. પછી તો ' નેમ વર્ષાકાળના વસુને ઉપાડે ન્હાતું. બાળ દે, નેમ ઉન્નત ગજ છે છુંડમા મુકામળ કમળનાળ દે'—તેમ 'દૃષ્ટે પર્વત લીધો ઉચલી.' ગોપગોપી ભચ્યા, અને કૃષ્ણના 'ઇન્દ્રદામન' 'દેવદામન' એવા નામ પડયા આ પ્રસંગે ઇન્દ્રનો ગર્વ ગળ્યો હતો.

વેદના અર્થ પ્રમાણે ને એના વજ વડે પર્વતોને ચારીને દેત્યોએ પૂરેલી ગાયો છાડાવે છે, દેત્યોને મારે છે, આર્યોને મુદ્ધમાં છવાડે છે—એ સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર ઇન્દ્ર અને દેત્યોનું શુદ્ધ તે આકાશમાં થઈ વરસાદનું તોફાન અને ગર્જના, વજ તે વિજળી, પર્વતો તે વાદળા, એમા પૂરી રાખેલી ગાયો તે વરસાદની સેચ.

૧૧-૪ અમ એમ—અમારે યાગ્ય. વરત-વરત.

૧૧-૫ ભવની કાવટ ભય—તો આ છંદગીની પીડા ટળી જાય. પણ પીડા ઠાની : વપરથી અર્થ એવો છે કે મહારી એટલે શ્રીકૃષ્ણની; પણ ગૂઢાર્થ એવો છે કે તદ્દમારી (મુદ્ધમાની)

૧૧-૬ કર્મ—(સં. ક્રમ) કૃષ્ણે ભેદ, શુભ વાત. ભારત-સાર્થ, શીઝા.

જોડે—નૂતો ક. ૧-૧૩. અનોખમ-અનુપમ, નેની સાથે, સરખાવાય એવું બીજું કશું નથી તે.

૧૧-૭ શ્રીકૃષ્ણ—મુદ્ધમાની જેવતાણુ પર્ણવી કવિએ દાસ્યરસ રેલાયો છે.

૧૧-૮ તલમાત્ર—તવ નેટનું.

૧૧-૯ હૃદયક—(સં. કૌતુક) મરહરી, દાસ્ય, સરખાવે મામેરું—ક. ૧૧

સાંસે—સંસપમા

' એવાં હૃદય અનેક, સહુકા દેખે છે. '

૧૧-૧૦ લોભી લાગ્યો—લોભા જણાયો. 'લભા લાખ ટકાની જોઈ'—અમૂલ્ય આભર યુમાવી નૂતો દયારામ.

' લાખ યુમાવી રાખ રાખને, સાખે મળશે લાખ.

રાખ રાખતાં લાખ રહેશે, રાખ ગમે સહુ ખાખ.

સિદ્ધા સાધુને '

ધર ધાત્યુ—તુકશાન ક્યું, ઝહોટું સંકટ ઉત્પન્ન ક્યું—સરખાવો—
 ‘કર, ધરો કુંલકણું બોલ્યો, મૂળી પોતાનું ચિત્ત,
 ધર ધાત્યુ’ સાથ વેલડા, તે’ દુશ્માન્યા જગદીશ—વીરા ’
 (ચલચક્ર ૬ ૧૦)

૫ળી, જૂઓ—દશમ સ્કંદ અ. ૧૧

‘આજથી નારીનો વિશ્વાસ ન કીલે, મન માને તેમ ચાલે
 પ્રીત ચાની સ્વામી ઉપર, કોઈ એક દહાડો ધર ધાલે ’

૧૧-૧૧ શોચના, જૂઓ ૬ ૪-૩

હસતાં ખસતાં—હસતા આગળ ખસીને, લટપટ કરીને. સરખાવો ૬.
 ૧૨-૨૧.

૧૧-૧૩ અથરજ—(સં. આશ્ચર્ય) નવાઈ. ચીથરાં—(સં. છિન્ન કાપડું,
 ભૂતકૃંત છિન્ન ઉપરથી)

પારસ—(સ્પર્શમણિ) લોખંડને સ્પર્શ કરતા મુવણું બનાવી દે છે.
 અમર કૃષ્ણ—જે કૃષ્ણ બાધાથી અમર થવાય તેડું કૃષ્ણ. સંશુભનમસ્તિ—
 મૂલેશને પોતાના સ્પર્શથી જીવતા કરનાર મસ્તિ.

૧૧-૧૫ મહુ અવતાર—વિષ્ણુના મુખ્ય દશાવતારમાં, શ્રી કૃષ્ણાવતાર ૮ મો
 અને ૨૪ અવતારમાં ૨૨ મો અવતાર છે, જૂઓ મીઠા ‘ મહુનિ
 મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ ’

અવતાર—એટલે નીચે ઉતરી આવવું તે. પ્રભુ આ વિશ્વના કલ્પે કલ્પમાં
 ભરેલો છે, છતાં આપણા જેવા સાધારણ મનુષ્યો એને જોઈ શકતા
 નથી. પણ જ્યારે એ અમુક પ્રદાર્થમાં કે અમુક મનુષ્યમાં વિરોધ રૂપે
 પ્રકટ થાય છે, ત્યારે આપણે અવતાર થયો કહીએ છીએ. અવતારનો
 હેતુ અધર્મ, યાજ્ઞ, ધર્મ સ્થાપવાનો અને અસાધુઓને દૂર કરી સાધુ-
 ઓનું રક્ષણ કરવાનો છે, અને એવા અવતારી શ્રદ્ધાને અખો ભગત
 ‘દાયપગાજો સુન્દર રવામ ’ કહે છે.

૧૧-૧૬ મુવ—સ્વાયંભુવ મનુના પુત્ર ઉત્તનપાદનો પુત્ર. એની માતું નામ સુરતિ.
 તે રાજની અણમાનીતી હતી. મુવ કુમાર એકવાર સહ્યામ, પોતાના
 આરમાન સાધને પિતાના ઝોળામાં બેઠેલો જોઈ પોતે પણ બેસવા
 ગયો. તે વેળા એની નપરમાએ જોઈ માર્થો કે તું અભાગીનો પુત્ર
 છે, તેથી પિતાના ઝોળામાં બેસવાનો ત્હને અધિકાર નથી, ત્હારી
 ઇચ્છા હોય તો તપ કરીને આ ત્હારી કાચા પાક, ને ફરી જનમ લે
 મ્હારે શરીર, તો ત્હને રાજ અપાવીશ વીર. ’ અપરમાના વચન

સમિળી મુખને પાછું ન દુઃખ થયું, ને પછી એ માની આજ્ઞા હાથ
વનમાં તપ કરવા ગયો; માર્ગમાં નારદ મળ્યા. લેમણે એને ધર
નવા બહુ સ્તબ્ધભાવે, પણ એણે માન્યું નહીં. નારદે એને નિમ-
યમાં દડ જોયો, એટલે તેને ' ઠઠ નમો મગયતે યાસુદેવાય-'
એ હાંસાદાર મંત્ર આપ્યો, અને કહ્યું " તું મધુવનમાં જઈ, યજુ-
નામાં સ્નાન કરી તપ માડજે, એટલે તેને ૭ માસમાં વિષ્ણુ મળશે. "

એ પ્રમાણે કરવાથી મુનને નારાયણ મળ્યા. મુને વિષ્ણુની સેવાનું
વરદાન માન્યું. વિષ્ણુના કહેવાથી મુન માતૃપિતાને સન્તોષ આપવા
વેર આભ્યા. શત્રુએ એને અભિવેશ કર્યો, અને મુને છત્રીસ દહર વધ
રાખ્ય કર્યું. પછી એ વૈકુઠમાં ગયો, ને મુનનો તારો બનીઅવલ થયો છે.
વૃદ્ધશબ્દોદન લા. ૧ હા માં કલિદાસનું રચેલું ' મુનાખ્યાન '

ચંદ્રાવળી રાગમાં બહુ સુંદર છે, ને તેથી સ્ત્રીઓમાં પ્રસિદ્ધ છે;
ને ઘણાંને એ કંઠરવ દોષ છે.

અંબરીષ—અંબરીષ-એ વિષ્ણુના રાજ્યકાળ દરમિયાન એક વખતે દુર્વાસા
શ્વિ (ભૂલો ૬. ૭-૧૧) અંબરીષનું પણ દુઃખપ્રવચન, અલથવા
એકાદશી પછી બારણને દિવસે પણ શ્વિએને લઈ શત્રુને ત્યાં આભ્યા.
શત્રુએ બાળને ન્દોત્તર દીધું. શ્વિમંદલ સ્નાન કરવા ગયું એ વખતે
બારણ એ ધણી દલી. તે પૂરી થઈ રહેવા આવી, તોપણ દુર્વાસા
વિગેરે આભ્યા નહી, તેથી બાલ્યોના કહેવાથી પ્રત્યક્ષ ન થાય માટે
વિષ્ણુનું ચરણમુલ લઈ બારણાં કર્યાં. દુર્વાસાને આથી ક્રોધ થયો.
લેમણે માયાની લઈ કાપી પૃથ્વી ઉપર નાખી, એટલે એક કૃત્યા
(રાક્ષસી) પેદા થઈ, ને અંબરીષને બાળવા લાગી. વિષ્ણુએ શત્રુના
રક્ષણ માટે સુદર્શન મોકલ્યું. એ સુદર્શન, કૃત્યાને બાળી નાખી,
દુર્વાસાની પછવાડે કોડ્યું. ઋષિ, નાદા દેવતાઓ પાસે ગયા, પણ
કાંઈ વળ્યું નહી. ત્યાંથી વિષ્ણુ પાસે ગયા એટલે લેમણે કહ્યું કે મહારા
મહાનો અપરાધ કર્યો છે માટે તેની પાસે માફી માગો. દુર્વાસાએ
અંબરીષ પાસે માફી માગી, એટલે શત્રુએ સુદર્શનને પાછો જવાની
વિનંતિ કરી, અને ઋષિ મુક્ત થયા.

નૂના કાળોદનમાં, નરભેશમ અંબરીષચરિત્ર ' અંબરીષ જન્મ
તો એનારે, હરિચરણે જેનીમતિ-ની રાત્ર થતી છે કાફીમાં આરે છે.

પ્રલ્હાદ—દિવિના પુત્ર દિરઘચક્રિયુના પુત્ર, સત્યાગ્રહ સાધનાર અને
અન્યાય સાથે અસહકાર કરનાર વીરજ લોક, એ જન્મથી મોટો
વિષ્ણુમક્ત હતો. એ નિત્ય રામનું નામજ લીધા કરતો હતો, એથી
દિરઘચક્રિયુને રીસ થઈ. પ્રલ્હાદને નિસાળે મૂક્યો. તે ત્યાં પણ

પોતે રામ વિના બીજું કશું નહિ. મહેતાજી બહાર જાય ત્યારે બધા
 ઓઠારને રામનું નામ લેવરાવે નિરાળ જગડવાથી મહેતાજીએ એને
 પાછો એના પિતાને સોંપ્યો. પિતાએ વેરીનું નામ લેતા પ્રહલાદને,
 સામદામથી બહુ મ્હમલગ્યો. પણ એણે તે માન્યું નહીં. એટલે
 છેલ્લો ઉપાય ફંડનો. હાથમા લીવો પ્રહલાદને બહુ બહુ દુઃખ દીધું.
 પર્વત ઉપરથી ફેંદ્યો, નદીમા નાખ્યો, અગ્નિમા હડયેડ્યો, સાપ
 કરડાવ્યા, પણ આત્મા એવો એ અમર રહ્યો. આખર દેવે એને પૂછ્યું
 કે 'બાળ, દેખાડ દેખાડ તારો વૈકુંઠપતિ' બાળકે કહ્યું. 'દાદા,
 દેખાડું શું રામ, મ્હારો રહ્યો છે બાપી.' રામ સર્વવ્યાપક છે
 એમ સાંભળતા દેવે પાસેના લોકસચંબમા એનો રામ બતાવવા
 કહ્યું. પ્રહલાદે પ્રભુની સ્તુતિ કરી. એટલે વિષ્ણુએ સચંબ ફોડી
 હિરણ્યાક્ષ માર્યો, નરસિંહરૂપ ધરાયો 'પછી પ્રહલાદને રાત્ર્ય આપ્યું.
 પ્રેમાનન્દના પદ્મને બાગવતમા પ્રહલાદ ચરિત્ર આવી જાય છે.
 બૃહલ્લોકોબ્ધોહન બાગ ૧ લામાં કાલિદાસનું 'પ્રહલાદાધ્યાન' વિવિધ
 પદોમાં રચેલું આપ્યું છે.

૧૧-૧૨ હેઠળ—(સં. અધસ્તાત્; અપભ્રંશમા હેટ્લિલક)—ત્રીથે.

૧૧-૧૮ જુગજીવન—જગત જોનાથી જીવે છે તે, અથવા જગતમાં બધી વસ્તુમાં
 જે જીવેતો જગતો રહે છે તે—પરમેશ્વર—સરખાવો—મીરાખાઈ—'જે
 જગજીવન, જગતમાં મ્હારો ન્હાવણીઓ નિર્દોષ—ગોવિન્દોજ માણ
 હમારો રે '

૧૧-૧૯ જીવનાં બંધન—સંસારમાં જન્મ મરણ લેવાં તે.

આવાગમન—જૂનો ૬. ૧૩-૧૨. થાં—(સ્થિત-ચિત-ચડ, થકદ
 ઉપરથી)

સાથેથાં દુઃખ મોડયાં—અંદી, અને 'જીવનાં બંધન ઓડયાં' બન્ને ઠેકાણે
 અલંકાર સહોક્તિ છે. જે પદાર્થનું સાથે હોયું ચમત્કારીક રીતે
 વર્ણવ્યું હોય ત્યાં એ અલંકાર છે સુન્દર, ધનદાસના સુદામામાં એવું
 હાલકરણ છે—'જેમ ઓડે તેમ જીવના બંધન છુટતાં જાય તોહે.'

૧૧-૨૦ સંપત્તિભોગ—સંપત્તિભૂમિ સાત માળ. સરખાવો 'જગજીવન' જીમકનો
 રાજમહેલસંપત્તિભોગ તે બોમ સમાને, ભૂમિ—floor ના અર્થમાં.

આવાસ—મહેલ.

૧૧-૨૧ કપિપત્ની રૂઝિમ પી જેવાં રૂપાળાં અને પુવો સાગળ જેવા રૂપાળા
 યજ્ઞ ગયા સાગળ—લંબુવતીનો પુત્ર
 'વૈભવને કવિ શું વખાણું'—અલંકાર અતિશયોકિત છે

૧૧-૨૨ પાણી—(સં. પાણિ) હાથ.

૧૨-૩ તાપુ—તપ કરે

૧૨-૪ પ્રીછતી—(સં. પૃષ્ઠ ઉપરથી) નણતી, સ્વમનતી—પ્રેરક અર્થમાં
ત્વો—દસમ ૬ ૧૩ 'વસુદેવે સ્ત્રીને પ્રીછતી, લીધા શ્રી ભગવાન દે'
સરખાવો 'કુટુંબ સર્વે પ્રીછન્તુ અને પ્રીછતી ધરનાર દે.'

૧૨-૬ શર્પરી—રાત્રિ સુધાસાર-અમૃતના સારરૂપ

વહી શર્પરી—વિનોદની વાતો કરતા રાત વહી ગઈ, પણ વાતો પૂરી
પછ નહી; એવો ભાવ છે સરખાવો ઉત્તરરામ અસ્તિ—

‘ અધિદિતગનયામા રાત્રિ રેઘ વ્યરંસિત્ત ’

૧૨-૭ પધારીયે—પધારો—માનાર્થમાં. ઠાલે હાથે—મઠ આપ્યા વિના

નરહરિ—વિધ્યુના દશ અવતારમાં ગોયો. વિધ્યુએ દિશ્યુકશિપુને
મારવા અર્ધું મનુષ્યનું અને અર્ધું સિંહનું એવો અવતાર લીધો
હતો. ભૂમો ‘પ્રલોકાદ’ કે. ૧૧-૧૫; ભૂમો ગીતગોવિંદ કે. ૬ મુખ.

‘કર કમળે નખ કંટક ધરી અણિયાળો,

ક્રીટ દિશ્યુકશિપુ દળી વાળ્યો,

જય કેશવ નરહરિ રૂપ, જય જગદીશ હરે ”

૧૨-૮ નાગબુવતી—અમ્બુવાન રીછની પુત્રી, અથ પદ્મણીઆમાની એક
સત્રાહત યાદવનો સ્વમંતકમણિ, હમસેનને યાગ્ય છે માટે તે ત્વેનને
લેઈ કરવો પડે છે, જેમ શ્રીકૃષ્ણે ન્યારે કહ્યું ત્યારે સત્રાહતે તે
ન માન્યુ. આ વાત થયા પછી સત્રાહતનો ભાઈ એ મણિ કોટે બાધી
મૂઝવા રમવા ગયો. ત્યાં સિંહે એને મારી નાખ્યો એ સિંહને
અમ્બવાન રીછ માર્યો, તે મણિ લાવીને પોતાની પુત્રીને પારણે
બાધ્યો. મણિ એકાએક બેસવાથી, મણિ ચોસવાતું આજ શ્રીકૃષ્ણને
માથે આળ્યું. તે દૂર કરવા શ્રીકૃષ્ણે જોજ કરવા માંડી વનમાં ગયા
રીછ સાથે શુક્રામાં શુદ્ધ થયું. અઠવાસ દિવસે રીછ હાર્યો, એટલે
મણિ આખી કૃષ્ણને પોતાની પુત્રી નાગબુવતી પરણાવી

કૃષ્ણ—કંનૂત; લોભી એક સંસ્કૃત કવિ, કૃપણ, અને કૃપાલુ (તરવાર)
એ જે રાજમાં ફક્ત આપાર બેટોજા બેઠે છે, બાકી ખીન બધા
શુભ સામ્ય છે—જેમ સુંદર દેશના દરે છે—

દુહતરનિપદ્મમુદેઃ કૌપનિપણમ્ય સહજમલ્લિનસ્ય ।
કૃપણમ્ય કૃરાણમ્ય યેવ માકારતો મેદઃ ॥

ઉદ્ભટ

‘કૃષ્ણ કેમ થયા કમળા પતિ’—અંદો વિશાખાસની ખંયા છે,

૧૨-૯ કિમલ્લી કહે છે કે 'બહેનો, તમને શું સ્વપ્ન આવ્યું ?' કિમલ્લીને જણવાની સકિત છે. બીજાઓમાં નથી.

૧૨-૧૦ બેલડીએ વળખ્યા—બે જણ સાથે વળગીને આવ્યા. સરખાવે 'બેલડીએ વળખ્યા દેખતી.' ૬ ૧૩-૨૩

વળીયો છેક (સ. રોષ, દેરવ છેક) હદ, આડો આં—અવધિ થઈ ગઈ.

૧૨-૧૧ 'ત્રીની બહીકને લીધે મૂને ત્રેમની રૂબરૂમાં કંઈ ન આવ્યું', પણ સીધી છાતું હવે મૂને કંઈક આપશે ખરા.'

અંહી પ્રેમાનંદે પોતાના કાળની કલ્પનાનું આરોપણ શ્રીકૃષ્ણની પાતતા ઉપર કર્યું છે. પતિ પત્નીમાં આવેલો ભેદ, પ્રપાવવાની વૃત્તિ, પત્નીનો પતિ ઉપર અણધરતો ડર—એ બધું અમને તો અનુકરણ જણાયું છે.

૧૨-૧૪ સ્ત્રીજીવ—સ્ત્રીથી જીવાયેલો. અંહી પોતે સીતા કહેવાથી આવ્યા છે તે માટે પોતાને સ્ત્રીજીવ કહ્યા છે.

રામ—મહદુઃ, મૃત-અચેતન સરીર

રંદા—દુષ્ટ સ્ત્રી. રોષમાં આ રાજા સુદામાના મુખમાં મૂક્યો છે; પણ એ ધણે સખત લાગે છે જુલો ૬. ૩-૧૬ ઉપરની ટીકા.

આ'વા અણધરતાં વચનોથી ચરિત્ર-નાયકના સાધુપણને અંખય લાગે છે.

૧૨-૧૫ એકાંતશ—(એકાન્તચર) એક દિવસ પછતર રહેતો બચ એવી રીતે.

૧૨-૧૬ વિદ્ધે—વિદ્ય- (વિ. નમ્મિ વેચવું) વેચવું તે, વેપાર. ખાશીને-ખાધને. લાકડાં અને ઘાસ વેચીધે, પણ મિત્ર પાસે માગવા ન જઈયે; એ વેપાર બ્રાહ્મણને માટે નિષિદ્ધ ગણાયો છે.

૧૨-૧૭ (શ્રીકૃષ્ણ પાસે માગવા આવ્યો તેથી) મહે અનચક્રવર્ત આને ઊડી કીડું અને લાખ ટકાની લાભ (જુલો ૬. ૧૧-૧૩) ખોધ.

૧૨-૧૮ હામોદર—દામ, દોરડું જેવા પેઠે આગળ વાંધું હટતું તે. સરખાવે દરામ-અ. ૧૧ ' બંધન કીધા દોરડે માટે, હામોદર ધણું નામ. ' અને મામેરું ૬. ૧૩ ' એક લેખણ કાને ખોશી, નામ ધણું હામોદર દોશી. ' શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલમાં હતા ત્યારે બાલપણમાં બહુ મસ્તી કરતા. એક વખત શ્રીકૃષ્ણે યથોદાની રીઠી ચઢેલી વડાણની ગોળ ફેંડી, માખણ ગોવાળને બેંચી આવ્યું. યથોદા રોષે લરાચાં ને એમની કંઠે દોરડા બાંધી, ખાંડણીવા સાથે બાંધી રાખ્યા, જેથી દુદાં રસીને લેવ

૧૨-૩ તાપુ—તપ ક્ષે

૧૨-૫ પ્રીતી—(સં. પૃચ્છ ઉપરથી) ભણતી, સ્વમનતી—પ્રેરક અર્થમાં
ભૂતો-દરામ ક ૧૩ 'વસુદેવે સ્ત્રીને પ્રીતી, લીધા શ્રી ભગવાન દે'
સરખાવો 'કુદુઅ સર્વે પ્રીત્યુ અને પ્રીતી ધરનાર દે'

૧૨-૬ શર્વરી—તત્તિ સુધાસાર-અમૃતના સારરૂપ

વહી શર્વરી—વિનોદની વાતો તરવા રાત વહી ગઈ, પણ વાતો પૂરી
યઈ નહી, એવો ભાવ છે સરખાવો ઉત્તરરૂપ ચરિત—

‘ અવિદિતગનયામા રાત્રિ રેષ વ્યરસિત્ ’

૧૨-૭ પદારીયે—પદારો-માનાર્થમાં ઠાલે હાથે-નાઈ આખ્યા વિતા

નરહરિ—વિખ્યાના દરા અવતારમાં ગોચો વિખ્યાએ ઢિન્નપદ્યસિપુને
મારવા અર્ધું મનુષ્યનું અને અર્ધું સિંહનું એવો અવતાર લીધો
હતો ભૂતો ‘પ્રસ્તાદ’ = ૧૧-૧૬, ભૂતો ગીતગોવિંદ કે લ મુવ

‘કર કમળે નખ કટક ધરી અણિવાળો,

પ્રીટ દિરશ્યકસિપુ ઢળી વાળ્યો,

જય કેરાવ નરહરિ રૂપ, જય જમહીરા હરે ’

૧૨-૮ ભગ્યુવતી—ભગ્યુવાન રીંછની પુત્રી, આ પટરાણીઓમાંની એક
સત્રાણત યાદવનો સ્થમતકમલિ ઉમરોને ધોવ્ય છે માટે તે ત્દેમને
ભેટ કરવો ઇટે છે, એમ શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે કહ્યું ત્યારે સત્રાણતે તે
ન માન્યુ આ વાત થયા પછી સત્રાણતનો બાઈ એ મણિ કાઢે બાધી
મૂળમાં રમના ગયો ત્યાં સિંહે એને મારી નાખ્યો એ સિંહને
ભગવાન રીંછ માર્યો, ને મણિ લાવીને પોતાની પુત્રીને પારણે
બાધ્યો મણિ એકાએક ખોવાવાથી, મણિ ચોરાવાતુ આજ શ્રીકૃષ્ણને
માથે આંધુ. તે દૂર કરવા શ્રીકૃષ્ણે જોળ કરવા મંડી વનમાં ગયા
રીંછ સાથે યજ્ઞમાં યુદ્ધ થયુ અઢાવીસ દિવસે રીંછ હાર્યો, એટલે
મણિ આખી કૃષ્ણને પોતાની પુત્રી ભગ્યુવતી પરણવી

કૃષ્ણ—કનૂત, હોળી એક સસ્ત્રી કવિ, કૃષ્ણ, અને કૃપાણ (તરવાર)
એ બે શબ્દમાં ફક્ત આમર ભેટોળા ભેદ છે, બાકી બીજા બધા
શબ્દમાં સામ્ય છે—એમ સુન્દર સ્વપના કરે છે—

દુદતરનિપદ્મમુદે લોપનિપણસ્ય સહજમદિનસ્ય ।
દૃષ્ટમ્ય જુદાજન્ય વેશ માફારતો ભેદઃ ॥

ઉક્ત

‘ કૃષ્ણ કેમ થયા સમળા પતિ ’—અહીં વિશેષાવાસની ધાવા ॥

૧૨-૬ રૂઢિમણી કહે છે કે 'બહેનો, ત્હમે શું સ્વપ્નને ?' રૂઢિમણીને બહુવાની શક્તિ છે બીજાઓમાં નથી

૧૨-૧૦ બેલડીએ વળગ્યા—બે બહુ સાથે વળગીને આવ્યા. સરખાવો 'બેલડીએ વળગ્યા દેપટી.' ક. ૧૩-૨૩

વળીયો છેક (સ. રોષ, દેરય છેક) હદ, આડો આડ-અવધિ થઈ ગઈ.

૧૨-૧૧ 'સ્રીની બહીકને લીધે મ્હને લેમની રૂમરૂમા કઈ ન આપ્યું', પણ સ્રીથી છાતું હવે મ્હને કંઈક આપશે ખરા'

અંદી પ્રેમાનન્દે પોતાના કાળની કલ્પનાતું આરોપણ શ્રીકૃષ્ણની પાત્રતા ઉપર કર્યું છે પતિ પત્નીમાં આવો ભેદ, કૃપાવવાની દત્તિ, પત્નીનો પતિ ઉપર અણુધટ્તા ડર-એ બધું અમને તો અલુકલું જણાયું છે

૧૨-૧૪ સ્રીજીત—સ્રીથી છતાયો. અંદી પોતે સ્રીના કહેવાથી આવ્યા છે તે માટે પોતાને સ્રીનિત કહ્યા છે

રામ—મહદુ, મૃત-અચેતન સરીર

રંડા—દુષ્ટ સ્રી રોષમાં આ રાજ સુદામાના મુખમાં મૂક્યો છે, પણ એ ઘણો સખત લાગે છે જુલો ક. ૩-૧૬ ઉપરની દીકા.

આ'વા અણુધટ્તા વચનોથી ચરિત્ર-નાયકના સાધુપણને ઝાખ્ય લાગે છે

૧૨-૧૫ એકાંતરા—(એકાન્તનંદ) એક દિવસ પઠતર રહેતો બધ એવી રીતે.

૧૨-૧૬ વિઠે—વિઠય-(યિ.નંદ્રિ વેચવું) વેચવું તે, વેપાર. માશીને-ખાધને. લાન્ડા અને ઘાસ વેચીયે, પણ મિત્ર ખાસે માગવા ન જઈયે; એ વેપાર બ્રાહ્મણને માટે નિષિદ્ધ ગણ્યો છે.

૧૨-૧૭ (શ્રીકૃષ્ણ ખાસે માગવા આવ્યો તેથી) મ્હે અનચક્રવત આવે ઠાગી કીધું અને લાખ ટકાની લાખ (જુલો ક. ૧૧-૧૭) ખોઈ

૧૨-૧૮ દામોદર—દામ, દોરડું જેના પેટ આગળ બાધ્યું હતું તે સરખાવે. દરામ-અ ૧૧ ' બધત કીધા દોરડે માટે, દામોદર ધર્યું નામ ' અને મામેર ક. ૧૩ ' એક લેખણ કાને ખેરશી, નામ ધર્યું દામોદર દોરશી ' શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલમાં હતા ત્યારે બાલપણમાં બહુ મસ્તી કરતા દોરશી ; શ્રીકૃષ્ણે યસોદાની રીઠી થયેલી વતણાની ગોળી ફેંડી, એક વખત શ્રીકૃષ્ણે યસોદાની રીઠી થયેલી વતણાની ગોળી ફેંડી, માખણ ગોળાળને બેઠે ચી આપ્યું યસોદા રોષે લરાચા ને એમની કંડે દોરડી બાધી, ખાડણીવા સાથે બાધી રાખ્યા, જેથી મ્હદા ફરીને લેખ

ફાંડ ન કરે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ દડાના મિથે દાલીયતાને ધમુનામણી
દાડી દાડવા, નહીંમા રૂદી પડવા, ને નંદ-વરોદાને ખજર પડી ત્યારે
યરોદાએ આદેશ હતું, ' આ વખતે માના પુત્રવેદા હૃદયને આ
ઉખળે બાન્યાનો પ્રસંગ સારસી આવતા હૃદયમા કંઈ કંઈ થઈ
ગયું—'હખજી' બંધન આજ સાચું, તે માટે જ પાન્યું' રે-શામળીયા'.

' દામાદરે કીધી દયા '—અલ દાર બ્યાજ સ્તુતિ છે સ્તુતિને બદાને
નિન્દા, અને નિન્દાને બદાને સ્તુતિ તે બ્યાજ-સ્તુતિ

મૂળગા—સમૂળા, બધા, મહારા હતા તે પણ-સરખાવે પ્રેમાનન્દ,
'અભિમન્યુ આખ્યાન'—

' માન દઈ હપમાન માડયુ, જ્યારે વસ્તુ પેટીની નણી,
મૂળગુ' વચ્ચે ને સુબદાનુ, સામીએ લીધું લાણી '

દયા કંઈ—એ વ્યવર્થા હતું જી 'તાદૃશ ગવા' એ, તથા ત્યાર પછીની
લીંદીએ ઉપરથી, ' મહારા પ્રત્યે નિર્દય થયા ' એ પ્રત્યુત્તર થાય છે

કૃપણને... ..સોના તણું—કુનિયામાં રિવાજ છે કે લોલીને પણ ઘન
દોય છે, ભૂલોને, એને આપું નજર સોનાનું છે '.

૧૨-૧૬ બાંધી મૂઠી—દાચ ઉપાડે નહી તે, મહને હાથ આપે નહી તે, કાઠી
ફટા' નહી એવો સ્વભાવ—' બાંધી મૂઠી '—' ભરમ ' અથવા ' કૃપી
વાત '— એવા અર્થમા પણ વપરાય છે—એમકે ' બાંધી મૂઠી લાખની,
ઉપાડે તે—રાખની '.

' બાંધી મૂઠી ' મી ઉલટો સખ્દ ' ફટો દાચ '.

' શ્રીકૃષ્ણને દોસ્તી રાખવી છે, પણ આપણું કંઈ નથી '—એમ
સુદામા બખડે છે

' કૃપણ ' (ક ૧૨૮) ની સાથે ક્રમાત્ સરખાવતા હતું છે ને
કે ' વૃદતરનિપક્ષમુષ્ટિ ' નિરૂદ્ધ—નિર્દય

૧૨-૨૦ આસન..... એટલું—આસન આપ્યું, વીંતણાથી પવન નાખ્યો,
સાર સાર લોનન નમાડ્યું,—એટલું એટલું મહારા જેવા રાકેને
બીજું કોણ કરે કે આ પણ વ્યવર્થમા જ હતું છે, અને જી નીચલી
લીંદીએથી પુરું થાય છે

રોઈ-રોઈ સરખાવે, ' રાકું નચીજ રાક, ' અને સરસ્વતીયંદ્ર
મા ૧ લોમા કુચેદનો પત્ર ' દૂકે કર્મ દૂકે રહેવાને સરખયું આ
ધરતીમાં.

૧૨-૨૧ ઉપર આને કપડી શ્રીકૃષ્ણે, આ મહારી આવતા સ્વાગતા કરી તે બધી,
પુરામત્ત કરીને મહારા તાદૃશ પડાવો લેવા માટે જ હતી

લટપેટ ધીધી-પુરામ કરી.

હરિને નન્દુ તો સુજ ધિક અવતાર—દવે ઋષિ ડેઠાણે આબ્યા.
માયામા મદાત્મા તણાય છે ખરા, પણ તરત વિવેક-જ્ઞાન પ્રકટ થતા,
પાછા ડેઠાણે આવે છે.

અંહી આત્મપાલકર થયા છે પ્રસ્તુતને, ત્હેની અતિપ્રસિદ્ધિને
લીધે, અથવા તે કહી શકાય એમ ન હોવાથી એ ન કહેવું ત્હેણું
નામ આણેપ, ઉદાહરણ માટે સરખાવો-ઉત્તરરામ ચરિત-અંક ૩,
શ્લોક. ૨૧.

૧૨-૨૨ ભાર—પાડ, ઉપકાર. કૃષ્ણ બધાને બદલો આપે છે, એના ઉદાહરણ
સાક્ષરી આવતા ઋષિને સન્તોષ નડે છે

ગોપી—ગોપુલની ગોવાલનીઓ. બાલકૃષ્ણની એ ગોપીઓને લગન
સાગી હતી, અને વિવિધ ભાવથી ત્હેના ઉપર જડાલ રાખતી હતી.
ભાગવતમા મારું છે કે 'શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ, ગોપી વેદની ઋષી, અને
રાધા ભક્તિ'—એમ અધ્યાત્મ અર્થની લટના પણ કૃષ્ણની ગોપુલલીલામાં
યથ રીતે છે ગોપીઓ હામ ભક્તિથી બ્રહ્મસાધુન્ય પામી હતી. સર-
ખાવો ભાગવત—'ગોપ્યઃ કામાદ્.'

"રૂપાપેક્ષાનીનોં આધાં અન્ન—" એકવાર રામકૃષ્ણ તથા
ગોવળીયા વનમા હતા. રામકૃષ્ણ ભૂખ્યા થયા ગોવાળોને મોહ્યા
કે શ્રીકૃષ્ણ ભૂખ્યા છે કહી મુનિઓના આશ્રમમાથી અન્ન માગી
લાવો. બ્રાહ્મણો કહે અમે તો વ્રજ કરીએ છીએ માટે તે પૂરા થયા
વિના અન્ન ન અપાય. ગોવાળીયા શ્રીકૃષ્ણ પાસે માનસંગ થઈ
પાછા ગયા, જ્યારે ફરીવાર કોમળ મનની ઋષિપત્નીઓ પાસે મો-
હ્યા. બધી સ્ત્રીઓ, ધરમાથી રૂષિહુ અન્ન લઈને પડે આવી, અને
રામકૃષ્ણ તથા બધા ગોવાળને જમાડયા આથી શ્રીકૃષ્ણે ત્હેમને
અતિ મુદ્ધિ આપી.

સિદ્ધ-સિદ્ધ; તપથી સિદ્ધ લોકોને મળે એવી (મુદ્ધિ) મુગ્ધી-મોહ,
મુદ્ધિ ચાર પ્રકારની છે—(૧) સાલોહ્ય-પરમેશ્વર ને લોકમાં
રહેલા હોય ત્યા રહેવું તે, (૨) સામિધ્ય-મળુની નિદ્રામાં રહેવું
તે, (૩) સાદૃશ્ય-લગવાનના જેવું રૂપ ધારણ કરીને રહેવું તે
અને (૪) સાણુન્ય-ધર્મરતના સ્વરૂપમા જ લગી જવું—એકજ
સ્વરૂપ થઈ જવું તે

૧૨-૨૩ કુબ્જ—(સં. કુબ્જ વાંડુનું) 'એ કંસની, દાસી હતી. તે
પ્રમુલ્લ હતી. શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે કંસને મારવા સાર મણુરામા ગયા,

ત્યારે કુખ્બ કંસને માટે ચન્દન લઈને જતી રહાગી મળી. કુખ્બએ એ ચન્દનનો લેષ શ્રીકૃષ્ણને હર્ષો ને પગે લાગી. એ અંગેઅંગે કુખ્બ દલી. તોને શ્રીકૃષ્ણે જાણીને અડધાડાં, સ્વરૂપમાં એ લક્ષ્મીન જેવી થઈ ગઈ હતી. સરખાવો—

“ હયા કુખ્બ હાસીકુ મહતી, હાડે પડતી મીતા તો,
તુમ સાથે દિવસે મિલતા દો—તુમ સાથે દિવસે ”

૧૨-૨૪ વિદુર—એ કૃતરાષ્ટ્રના ન્દાના સાથ યાચ એ શુદ્ધિમાન, ચતુર, નીતિમાન, ને પ્રભુમજા હતા. એમની ‘વિદુર-નીતિ’ પ્રસિદ્ધ છે. મોટા યુદ્ધને પ્રસંગે હોરવોનાં મંત્રણાથી એ તીર્થયાત્રા કરવા ગયા હતા. એ સદાચરણી પાટવેશુ’ હિત ઇચ્છતા એમણે જ લેમણે હાક્ષાચરમાંથી ઉઘાડી દતા શ્રીકૃષ્ણ ત્યારે હસ્તિનાપુર વિધિ માટે આવ્યા ત્યારે ‘દુર્યોધનકો મેવે હી ત્યાગો, સાજ વિદુર ધર પાયો’ એમ સુરાસજ એક પદમાં ગાય છે,—જને એમને મોક્ષ મળ્યો છે. સરખાવો નક્ષિંદ મહેતા ‘સુતામાચરિત્ર’—

‘જલત વિદુરાની સાજ સાથે જમ્યા, શૂપડું ન્દોતર’ પાકું ધાણ’
ઉપગાર—ઉપકાર.

૧૨-૨૫ વિવેક—સદ્ અસદ્ જ્ઞાન. સુદામા સન્દ દોવાથી એમને વિવેકજ્ઞાન’ શુદ્ધ’, તેથી જ કાલિદાસ કહે છે. ‘સદસદ્વ્યક્તિદેતવઃ સન્તા’

મનાંન—(જ્ઞાન ઉપરથી વહજવ રૂપ) જ્ઞાન.

કર્મ કહેકર—સરખાવો. કહેવત, ‘કર્મ કાણુ, ને કાયા સુંવાળી’.

૧૨-૨૬ મદ્-અભિમાન. અહીં અલંકાર અનુસાર છે. દોષમાં શુદ્ધ હોવાને લીધે તે દોષનો સ્વીકાર કરવો તે અવગણ.

આ સાથ સાથે સરખાવો ભાગવત ૨૦૫ ૧ અ. ૮-૨૫ કુન્તા-
છત્રી અકિંચનગોચર એવા શ્રીકૃષ્ણ પ્રાપ્તે દુઃખ માટે પ્રાર્થના:—

વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વસન્ન તથ જગદુરો ।

મયતો દર્શનં ષત્સ્વાદ પુનર્મયદર્શનમ્ ॥

ભાગવતકાર સુદામા કને નીચેના શબ્દો યોગ્ય છે:—

અધતોર્ય ધનં પ્રાપ્ય માધન્નુષ્યે નં ત્વં સ્મરેત્ ।

इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददात् ॥

૧૨-૨૬ ક્રોધ ને કામ—મનના ૧૧ અંતઃ રાગુઓમાંના મુખ્ય બે સરખાવો. ગીતા: અ ૩ શ્લો ૩૭,—

કામ યપ ક્રોધ યપ રજોગુણ નમુદ્રધઃ ।

દુઃખમાં સંતોષરો—સરખાવો ‘સુખે સંતોષ સોની, દુઃખે સંતોષે રામ.’

રૂપી ગનાંને ઘોડે ચડયા—જાનરૂપી ઘોડા ઉપર, જ્ઞાનના વિચારમાં મરાગુલ થયા.

પહેલાં દૃષ્ટુ ઉપર તોય આંખો હતો તે જતો રહ્યો; અને ગરી બાઉ રાખી તે સાફ હતું; કારણ કે ઉપરને બૂલારો નહીં—એમ મુદામાને સંતોષ આંખો.

અંટી રૂપક સુંદર છે. ખીરો બહત જાળ રૂપક વાપરે છે જુલો, ' પ્રેમ પલાળ કરી, જ્ઞાન ઘોડે ચડી, સદ્ગુરુ ચબ્દ લગામ ' એ પ્રેમાનંદ પણ દશમસ્કંધમાં અશ્વત્થ રૂપક આપે છે—' વિદ્યાબળે વાળો છે ગર્વ, અભિમાન-અશ્વે ચડયા છે સર્વ '. વળી સરખાવો, ' ગુજરાતનો ત્રાપ '—પ્ર. ૭ અંદી કલ્પનાને ઘોડીડું રૂપક આપ્યું છે:—

" છાતી પર ત્રાપ લટકાવી અડધી ખીડેલી આખે તે મુસદ્દી મદાઅગાલ્ય કલ્પના પર રવાર થયો...કલ્પનાની પાખોનો પ્રમાપ જોઈને હસ્યો...કલ્પનાની ઘોડી વધારે જોરથી ઉડવા લાગી...ઘોડીએ પાખો ફાંટાવી. ભૂત બોમમાં એ વિદુરવા લાગી, અમાપ અંતર આંખની એક પવકમાં નેરો વિતાવ્યું...એક પલ એ ઘોડી ઘોસાવી, અશ્વિની 'અધકાર પ્રવેશમાં ઉડી ગયું."

, ૬૬૫ ૧૩ સુ'.

આ કલ્પનામાં અંતર્યામીની ખૂબી કવિએ પદે પદે આણી છે. ભાવજ્ઞના દશમ સ્કંધમાં આ સંખ્યાલંકાર યથેચ્છ વપરાયો છે, તે સરખાવવા જોડું છે ' યમક ' માટે જુલો. ૬ ૧૧-૧૬.

૧૩-૧ બાજે—' સં. માણ) બાજે, હરિગુણધામ—પરમેશ્વરના ગુણનો સમૂહ.

કંચનધામ—મયન ધામ. સોનાની હવેલી.

કામ—(સં. ક્યામ) કેનણું.

ચાર પહારથ લીધારે મુદામા, જળ દીનાનાથ પ્રદે રે;

સૂરદાન પ્રભુ લીધારે મિલનકે, દુઃખ દારિક હરે રે—મંદિર,

૧૭-૨ અહીં પહેલી લીધીમા ઠામ, ઝામ, ધામ સાથે આવવાથી ચમકે નામને
સખાલકાર થયો છે

નિઃચે—નિઃચ, નક્કી. રહાઈ રહેવાનું નામ તે આજ છે, એ ચોકત, પછી પર ભૂલ્યા છું એમ લાગે છે,

૧૭-૩ અવિલોકન—‘અવલોકન’ ધ્યાનથી વપાસીને જોડે તે. ક્ષેપાણી-
(પ્રા. મંદિનાળ) નિયાની.

૧૭-૪ સાંસે—(સં. સંશય) સંદેહમાં.

પર્ણકુટી (સં. પર્ણકુટિર) પાદડાથી છાયેલી ઝૂંપડી. પૂર્વે સામાન્ય રીતે પર્વતાદિના કાપર-કોતરમાં બાવાઓ વસતા, અને તે વામચૂકા (કુદ-વાકું યજ) હતા, પછીથી બાવાઓની ઝૂંપડીઓ કુટિર કે કુટિ હહેવાવા લાગી

વિચાર છાધિ લેગણા જમ—આ સાથે ધોર્સીગન ઇર્ષાગન રીપ નેન વિહ્ય (Rip van winkle) ના મનની ત્રિષ્ટિ સરખાવવા લેવી છે. આ પ્રસંગનું ચિત્ર રમૂન આપે એવું થાય અરે

૧૮-૫ વિચકભા—જોલો કે ૬-૨

ચામ-દખલુ—ઉત્તર દક્ષિણ, ઠાળા જમણા; બન્ને બાજુએ, ચીતરકે જે પક્ષને માટે ‘સન્ધ-અપસન્ધ’ સખો પછી વપરાય છે.

ધેરા—આડા

૧૮-૬ કીશલ બાસે-પ્રાંતિબાસે—સાજ અને ધનવાન લોકોને ત્યાં બન્દીજાન, ચારણ વિગેરે આવીને જમ થાય છે.

૧૮-૭ ગાતે—(સં. મર્જુ) ચાલે છે.

૧૮-૮ છત્રપતિ—છત્રનો પતિ છત્ર અને જે ચામર એ ત્રણ સામયિક છે. જોલો રકુવંસ-સર્ગ ૩-૧૬ જતાથ શુદાન્તધરાય ધીસતે કુમારજન્મામૃતસંમિતાક્ષરમ્ । અદેય માસીત્ત જયમેવ ભૂષતે શશિમ્રમછય મુખે ચ ચામરે ॥ રિલીપ રાત અમૃત સમાન અક્ષરપાણી પુત્રના જન્મની વધામણી આપનાર રાણી-વાસના માણસને સ્વેદ, છત્ર તથા જે ચામર એ ત્રણ વસ્તુ સિવાય બધું આપી દેવા લાયક ગણતા હતા

૧૮-૯ અંહી મુદામાનો ગભરાટ વર્ણવી કવિએ વિચોદ આપે એવો ઠાવો દાસ્તરજ હાટયો છે. મુદામાને ‘આશય (એને આશય જતા) દૂરી

સરખી કૂંપડી ' કહે, છે) ગયાનું દુઃખ નથી, પણ આવકની (' સડયાં સરખાં ઠાકરાંની ') ચિંતા થાય છે. થરંદ સાથે સાથે પ્રમાણમાં કુદ્ર વસ્તુ પણ ગયાની વાત સંભારીને જરૂર દુઃખી થાય છે. છતાં વાચનારને હેમાંગી વિનોદ મળે છે.

આ સાથે સરખાવો દલપતરામના ' મિથ્યાભિમાન નાટકમાં ' જીવરામ બટના સસરાને વેર ચોર આવ્યો એમ બેમ પડતાં ધરમાં ડીણીડીણી વસ્તુનો એ તપાસ કરી મૂકે છે તે.

હોમરાળા—હોમ દરવાની જગા. હોમ-(સં. હુ હોમનું) અગ્નિમાં મંત્ર બણીને ધી, તવ જળ કે ચોખા નાખે છે તે.

દ્વદ્વામ—દ્વદ્વાસ, એક જગના કાકનાં ખીયા. એ સિવને બહુ પ્રિય છે. જેની માળા સિંચબકતો ડોડમાં રાખે છે.

પવિત્રકુશની સાદડી—દર્મ. જેનાં આસન પવિત્ર મનાય છે જેની કથા એવી છે કે મહા ચરિત્રમાં અમૃત બરીને લાવતો હતો, હેમાંનો એક છાંટો દર્મ ઉપર પડ્યો તેથી એ ધાસ પવિત્ર થયું.

પાસણી-(સં. પિંચિણી. પિંચ-દબડું) ધંડી.

સંભાળની-(સં. સમ સારી રીતે, મૂજ સાફ કરડું) સાવરણી.

શુદ્ધચના ધરમાં પાંચ ટેકણે દિંસા થાય છે—ચૂલો, સપડું, સાવરણી, ખડણીયા, અને ધંડી. તે દિંસાના પાપનું નિવરણ કરવા પાંચ મહાવજ્ર કરવાની તેથી જ સાસની આજ્ઞા છે.

વિપત્તિ-(સં. વિપત્તિ) દુઃખ, આફત.

૧૧૪-૧૧૫—૪મું, સામ્ય; પૂર્વ જન્મનાં કામો.

૧૧૬ મઠયા કર્મોધીન—ગદારાં પૂર્વનાં કર્મોનુસાર મહેને સુખદુઃખ મળી જાય છે. જીતામાં કલા-પ્રમાણે. ગુણકર્મો વિભાગશઃ સત્, રજઃ, તમઃ સુલભી પ્રકૃતિ અને પૂર્વનાં સદેવત્ કર્મો પ્રમાણે જન્મ લેવાય છે; અને આપણું કર્મ બધાય છે; અને લોગબેજ છૂટકો. પરંતુ જ્યાં કર્મ સાધવાન તાથી થાય તો કિંમત્-અનિશ્ચ સુધરે ખરું.

વિટંબણા-(વિટંબન) માપાકર, નડતર, દુઃખ.

કુટુંબ વિલેગની વિટંબણા—રીન-કુટુંબીઓવી વિખુટો પાડી ગદારા જેવા પ્રીતના સંકેતોએ મહેને સિદ્ધા કરી.

હુંડી સરખી—જેવું બધું લાંબાં જયું છે એવી, જેને ખેરવા એકવા
કયું નર્થ એવી છે. મુકવિસ દાલતમાં આપણે કાઠને 'હુંડી' ખાધા
જેવો 'હુંડી' થાય

સરખા સરખા—સડી ગયેલાં, પૂરતો અને ચોખ્ખો ખોરાક નહિ મળવાથી
જેને ગડગૂડાં વિગેરે તિલકવા છે એવા.

૧૩-૧૨ સંકલ્પવિકલ્પ—નૂવો ૬ ૧-૧૬.

આવાગમન—આવવું તે જવું તે—આવ જ દિ'ડોળો જેમ આગળને
પાછળ જેમ વારંવાર ચાલ્યા કરે છે, તેમ ક્રમિ એ સુંદર મકાન
પાસે આવ જ કરવા લાગ્યા સંસારમાં જન્મવું અને મરવું તે પણ
આવાગમન કહેવાય છે, અને આવાગમનનો દિ'ડોળો કહેવાય છે
નૂવો દશમ અ ૭—

‘ સંસાર દિ'ડોળો બાંધ્યો બહો, કાઠ કર્યો હોયે ડાગી છવડારે
આવાગમન દિ'ડોળે રે હોયે, ન પ્રીછે પ્રાણી માયા મળ્યા રે’

આવાગમન દિ'ડોળો—મલકારે રૂપક છે.

સુદામાને પાછો વળવાનો સમય થયેલો તેથી, સમૃદ્ધિ પામેલા
સુદામાના પતિવ્રતા સ્ત્રી આતુરતાથી વાટ જોઈ રહ્યાં હતાં, તેમની
નજરે પોતાના સ્વામી પડ્યા

૧૩-૧૨ જાણીઝાણી—પાણીનો નાજવાવાળો કળસ. કરવડો (કર+કૃત વાળેલું
નાજવું,)

દત્તકમાં એવી છે કે રાજકુંવરી પરણાવવાની દોષ ત્યારે આમ
તથા કરેલા રાજ્યો એકા થતા. મુકરર કરેલે દિવસે રાજમારેલી
દાયણીની સુદમાં પાણી બરેલો કળસ આપવામાં આવતો, તે કળસ
કાપણી જેના ઉપર દોળે લેને તે કુંવરી પરણાવવામાં આવતી.

‘કોઈ કોઈવાર રાજ અપુત્ર મરી નય, અથવા એવે બીજે પ્રસંગે
નવો રાજ કર્યો ન હોય, તે સદેરના બધા દરવાજા બંધ રાખીને
રદવારમાં ઉપાડતા, અને દાયણીને સુદમાં કળસ આપતા જેના
ઉપર એ કળસ દોળાય તે રાજ જેમ મનાતું આવે. પ્રથમ પહેલા
હશે એમ નૂની વાતો પરથી જણાય છે -

દાયણી જેમ સાચવવાનું પુરૂષ તરફ કલસ લઈ નય છે, તેમ અંદી
સુદામાનું સાચવ બંધુ છે તેના તરફ સ્ત્રી, જળની ઝાડી લઈ પૂલ
કરવા નય છે

‘ જ્યારે કોઈ પૂજ્ય જામથી કે પ્રવાસથી ઘર આવતો દેખે ત્યારે
અથવા બીજે મંગલ પ્રસંગે રાકુન અને હર્ષના ચિન્હ તરીકે પૂતલ

૧૧-૧૨ સાવથી ત્હેના પગ ચોપાને સીંગી સ્થામી ભયં છે. હાથ-પણ, પદ, તોરણે આવે ત્યારે તથા એવા કેટલાક શુભ-ધાર્મિકસંગે એમના કરવામા આવે છે.

તે સતી સ્ત્રી, એક હબર સખી (દાસી) ને સાથે હથ પાણીની ખારી ભરીને પોતાના સ્વામીને તેડવા ગયું, તે નાણે હાથણી, ગરા તેડવા નવી હોય એવી દેખાઈ.

અલ્પ કાર ઉપમા.

આપી સુદામા હવે રાખ્યપદના નેટલો વૈભવ પામ્યા એવા અર્થનો ધ્વનિ નિકળે છે ' હસ્તિની ' (હાથણી) સખી ત્હેમના પત્ની ' ગજગામિની ' હતા એવી વ્યવના કરેલી છે.

૧૩-૧૪ હંસાગમની—ભૂલો ' હંસગતી ' ક ૭-૪.

અભિલાખ—(અભિલાષા) મનોરથ, ઈચ્છા, હોશ

અણુવદ—પગને અગ્રે પહેરવાનું ધરેલું.

૧૫-૧૬ સુદામાની પત્નીનું ૩૫ બદલાઈને સુન્દર થયેલું હોવાથી તે ઓળખી ચકતા નથી, અને તેથી જ કાંઈ દેવાગના હશે એમ ધારે છે.

સુદામાના પત્ની ઇન્દ્રાણી સમાન હોવાથી બધો વૈભવ સ્વર્ગ-સમાન, અને ' રૂક્મિણી સમાન ' હોવાથી બધો વૈભવ ' શ્રીકૃષ્ણની સોનાની દારકા સમાન થઈ ગયો-એવો ધ્વનિ છે.

સાવિત્રી—૧ બ્રહ્માના પત્ની; (૨) પાર્વતીનું નામ ભૂલે સંતતશતી ' ત્વમેવ સમ્યગ્ સાવિત્રી ત્વં દેવી જનની-પરોત્તમ.

સરસ્વતી—ભૂલો ક ૧-૧. શક્તિ—પાર્વતી.

૧૭-૧૮ પદમણી—પદ્મિની-રસસાગ્રમાં ચાર પ્રકારની સ્ત્રી વર્ણવી છે. તેમની ૩૫, ૨૪, નાચકાઈ, સુધડતા, વિવેક, ચાતુરી વિગેરે ગુણોને લીધે પદેશી વર્ગમાં ગૂંચા એવી એ સ્ત્રી તે અહીં સુદામાની પત્ની.

પાલવ—(સં. પલ્લવ) ઊંડો, અહીં દુપટ્ટાનો ઊંડો.

સુદામા પોતાની સ્ત્રીને પણ ઓળખી ચકતા નથી, સ્ત્રી મહાનુભાવધારવા વિનંતી કરે છે, તે વખતે ગમરાઈ ભય છે, અને દુઃખ નડાંચી ભય છે, એ વર્ણનો હાસ્યરસના છે.

૧૯-૨૦ પ્રતી નટા—નટા પ્રતી ગઈ.

હસ્ત ગ્રેહેણ—હાથ પકડવા. અહીં હાસ્યરસની અવધિ આવી ભય છે.

૧૧-૧૮ સહેલે—સદન, અમર્યો, મધ—પદ્મ. જોખના—(સં. જોવન;
પ્રા. જોટવણ) જોખનવાળી.

કપટ વિચાર—કપટ ભરેલો વિચાર—‘ હું કાંઈ રખડેલ નથી; કે લપટ
માણસ નથી.

જો કંઠણ લોકાચાર—લોકવ્યવહાર—તેનો માગેરાખા—‘ છે દોઢલો લોકા-
ચાર, લગભગ સખલે આણીવાર ’

૧૧ીં કાંડ ૬ ૧૧૧

‘ ન પધથે યેલા સુન્દરી રે, છે કંઠણ લોકાચાર,
બ્રહ્મચારી મુને સદુ બલે છે, કાં ભાગે છે ભાર. ’

પરાયા સ્ત્રી પુરુષોએ વાતચીત કરી, અડકતું એ લોકાચારની
વિરુદ્ધ છે

૧૧-૧૬ લોભાસક્ત—લોભા આસક્ત—પ્રીતિવાળો, સ્ત્રીઓમાં લપટાઈ રહેલો.

‘ ભક્તને મુખે આ’વા પ્રાકૃત સંસારી જેવા ચમ્પે બીલમુલ ચોભતા
નથી. કવિએ આ’વા કલકી, અને વિવેક સંદિત વિચારો દ્વારા પામર
સંસારમાં બનવું—અનુભવવું એક ચિત્ત દોરવાથી વલ સાધી છે તેથી
રસ ક્ષતિ થઈ છે.

‘ આણ—આણા.

‘ મુને હલે કંઠ્યાણ—સ્ત્રીઓ પોતાને મુક્ત કરે માટે સુઘામા’ લેખને
આશીર્વાદ આપે છે.

૧૧-૨૦ સ્ત્રીનું રાગ—સ્ત્રીનો અખલ સત્તા, ‘ રાકે કીસે સ્ત્રીનું રાગ ’ અલંકાર,
ઉત્પ્રેક્ષા છે.

પાપણીઓ—પાપી (મદને સાધુ પુરુષને વિના કારણ ફેલેલ, કરવા
આવી તેથી)

કાં આણે છે વાલ્ય—શું હામ, મુશિખતમાં નાખે છે; એનાથી
વિરુદ્ધ અર્થમાં પેણ આપણે વાપરીએ છીએ, જેમકે ‘ વાપણીને વાલ્ય
આવી નહીં. ’

૧૧-૨૧ રમે—કાપિ, કલાય; મણે કેશલે નિવેધના અર્થમાં વપરાય છે, અંદી
એવા અર્થમાં છે

રામ—નદ દુવા. ચરણ પ્રતાપ—પગે તેવ્યા લેનો પ્રતાપ

૧૧-૨૨ પોળમાં—(સં. પ્રતાલિ) આ કેશલે મહાનના બંદરના ભાગમાં.

૧૧-૨૩ જરા—પાપણ. જોખન—જુવાની. બેઝરીયે—શ્લોક ૬ ૧૨-૧૦

૬૫તી—નરો ક. ૧૨-૫

સુદામા કામદેવ કરતાં, અને કાવિપત્ની રતિ કરતાં વધારે સ્પૃશ્ય-
વાન થયાં, અને સુદામા શ્રીકૃષ્ણ સમાન બની ગયાં એ વર્ણનો
અહ્યુત રસનાં છે.

રતિ-કામજેડું લલવીયું—કામદેવ અને રતિના કરતાં સુદામા અને
તેની સ્ત્રીનું રૂપ વધી ગયું, તેથી શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રદુમ્ન અને પુત્ર-
વધુ રતિ સરમાઈ ગયાં એમ અતિશયથી વર્ણન કરતાં એકી અતિ-
શયોક્તિ અવંસર થયો છે.

કડકું ૧૪ મું.

આ કાવામાં શર્યાતમાં અહ્યુત રસ છે. સુદામાની દુહારવા
ઈકે પંખાડે એવી છે. સ્વર્ગના વૈભવમાં પણ કાવિ આસક્ત થતા
નથી એ તો સર્વ સ્થિતિમાં સંતની જેઠે એક જ અવ્યય રહે છે.
આથી સુદામાનું ઉદાસ ચરિત્ર સમન છાપ પાડી રહે છે.

૧૪-૧ ૬૫તી રામ્ય શોભાએ ભર્યાં—પતિપત્ની રામ્યાનાં તેમથી ભર-
પૂર થયાં.

કોઠલાં—(સં. દોઢલો—અથવા દુર્લભ ?; પ્રા. દોહલો) દુઃખ,
સુરહેલીઓ.

૧૪-૨ કોઠલાં—(સુલ અથવા સુલભ ૬૫તી)
જગને—(ચક્રતું તદ્દભવ) વફ કીધી.

૧૧-૧૮ સંહેને—સદન, અમરથો, પ્રધન—ટક. જોખના—(સં.) જોખન;
પ્રા. લોઢવણ) જોખનવાળી.

કપટ વિચાર—કપટ ભરેલો વિચાર—' હું' કદાચ રખડેલ નથી; કે ક'પટ
માણસ નથી.

હે કઠણ લોકાચાર—લોકાચારદાર—નવો માગેશમાં—' હે દોહલો લોકા-
ચાર, સમજ સમજે આણીવાર '

૧૧ી દશમ ક. ૧૧૧

' ન થયે યેલા મુન્દરી રે, હે કણ લોકાચાર,
બ્રહ્મચારી મુને સદુ જાણે છે, કાં ભાગે છે ભાર. '

પાશાં સ્ત્રી પુરોએ વાતચીત કરવી, અડકતું એ લોકાચારની
વિરૂદ્ધ છે.

૧૧-૧૯ લોગસકલ—લોગમાં આસક્ત-પ્રીતિવાળો, સ્ત્રીઓમાં લપટાઈ રહેલો.

ભક્તને મુખે આ'વા પ્રાકૃત સંસારી જેવા રાખેલો બીલકુલ યોગદા
નથી. કવિએ આ'વા કલ્પી, અને વિવેક સંહિત વિચારો દ્વારા પામર
સંસારમાં બનવું—અનુભવાવું એક ચિત્ર દોરવાથી તક સાધી છે તેથી
તક ક્ષતિ થઈ છે.

આણુ—આણી.

મુને હજી કલ્યાણ—શ્રીઓ પોતાને મુક્ત કરે માટે 'મુક્તિમા' લેખને
આશીર્વાદ આપે છે.

૧૧-૨૦ સ્ત્રીનું રાજ—શ્રીઓ અમલ ચલા, ' રાજે રીસે સ્ત્રીનું રાજ ' અર્થઘટ,
ઉત્પ્રેક્ષા છે.

પાપણીઓ—પાપી (અને સાધુ પ્રકૃષ્ણને વિના કારણ ફળેલ, કરવા
આવી તેથી.)

કાં આણે છે વાલ્ય—' હું' કામ, મુક્તિવંતમાં નાખે છે; એવાથી
વિરૂદ્ધ અર્થમાં પણ આપણે વાપરીએ છીએ, જેમકે 'વખાણીને વાલ્ય
આવી જતું'.

૧૧-૨૧ રખે—કદાચ, કદાચ; પણ કેહાણે નિષેધના અર્થમાં વપરાય છે, અંદી
એવા અર્થમાં છે.

રાપ—નદ દુવા. ચરણ પ્રતાપ—પરે સેવ્યા લેનો પ્રતાપ.

૧૧-૨૨ યોજમાં—(સં. પ્રતોલિ) આ કેહાણે મકાનના અંદરના ભાગમાં.

૧૧-૨૩ જરા—કદાચ; જોખન—જોખાની. બેલગીયે—શ્રીઓ ક. ૧૨-૧૦

કપતી—નૂવો ક. ૧૨-૫

સુદામા કામદેવ કરતાં અને ઋષિપત્ની રતિ કરતાં વધારે સ્વરૂપ-
વાન થયાં, અને સુદામા શ્રીકૃષ્ણ સમાન બની ગયા એ વર્ણનો
અદ્ભુત રસનાં છે.

રતિ-કામભેડું લલવીયું—કામદેવ અને રતિના કરતાં સુદામા અને
તેની સ્ત્રીનું રૂપ વધી ગયું, તેથી શ્રીકૃષ્ણનાં પુત્ર પ્રદુમ્ન અને પુત્ર-
વધુ રતિ સરમાઈ ગયાં એમ અતિસાચથી વર્ણન કરતાં અતી અતિ-
સાચાં અલંકાર થયા છે.

કડવું ૧૪ મું.

આ કાવામાં યજ્ઞાત્મમાં અદ્ભુત રસ છે. સુદામાની જાણતા
છે પંખારે એવી છે, સ્વર્ગના વૈભવમાં પણ ઋષિ આસક્ત થતા
નથી, એ તો સર્વ સ્થિતિમાં સંતની જેઠા જેઠા રૂપે અન્યથા રહે છે.
આથી સુદામાનું ઉગત ચરિત્ર સધન છાપ પાડી રહે છે.

૧૪-૧ કપતી રાજ્ય શોભાએ લખ્યાં—પતિપત્ની રાજ્યનાં તેજથી ભર-
પૂર થયાં.

સોહા—(સં. દોહદઃ—અથવા વુલ્કમ ?; પ્રા. દોહલો) હા,
પ્રસાદીઓ.

૧૪-૨ સોહા—(સુલ અથવા સુલભે ઉપરથી)

જગને—(યજ્ઞતું તદ્ભવ) યજ્ઞ ક િથી.

૧૪-૩ વસન—કપડાં પાડન—રૂપ, પાલખી વિગેરે.

ઇન્દ્રનો અધિકાર—ઇન્દ્રના જેટલી સત્તા. જેનું સ આનંદ આત્મા
ઉપર ચાલે છે, તેનો અધિકાર ઇન્દ્ર સાથે સરખાવાય એમાં વધારે
પડતું બરાબર નથી.

જે,ય—(સં. જ્યોતિ) કાગડમાલ

જડિત—ખચિત, જડેલું જુલો & ૧-૧૩

૧૪-૧-કુબેર—જુલો & ૧૧-૪-૫ કુબેર તે કોલુ માત્ર-જુલો & ૪-૧૬.

ગાગર—(ગર્ગરી)

૧૪-૭ જુલુ (સં. યુલ) ટોળા અહીં સુદામાની દાનવીરતા જણાવી છે.

૧૪-૮ કોદિધન—જુલો & ૧૧-૨૫

અકાલ મૃત્યુ—ઉમરે પહોંચ્યા વગર થતું મૃત્યુ. સમસ્તઅંશમાં પણ અકાલ મૃત્યુ નહોતું થતું

ઉદાસ—ઉદાસીન, તટસ્થ, અવ્યવસ્થિત તે ઉપરથી લપટાઈને અર્થ-
આસક્ત ન થાય તે, જેનો અર્થ થાય

વિભેગ રાખે લોખનો—સંયોગમાં રહીને વિરક્તતા પાળે છે. જન-
નતા રંગમાં રંગાવા વગર જગત જુરે છે. જીવામાં કહે છે તેમ
'વમપ્રમ મિથામસા'—જળ કમળવત્ રહે છે.

પાળે તાંહાં સંન્યાસ—આચરણ સંન્યાસીના રાખે—'સકામ કર્મ'ને
ત્યાગ કરે જુલો & ૧-૧૦

લોખના વિભેગ રાખે અને ગૃહસ્થ થઈ સંન્યાસ પાળે ક્રીમા
રેખાસે વિરોધ છે, પણ સાચો અર્થ જોતા તે માત્ર આશાસ છે
તેથી અલકાર વિરોધાભાસ છે

૧૪-૯ જડિયિ—મટપિ-જોડે

૧૪-૧૦ લેહાધ્યન—લેહનો અભ્યાસ

અગ્નિહોત્ર નિત્ય અગ્નિમાં રાસોક્ત વિધિ પ્રમાણે ગૃહસ્થે કરવાનો
હોમ-તે

માળા ન મૂકે હમેશા જપ-નામ સ્મરણ કર્યા કરે—સરખાવે—

' માળા તો ખનકી લાલી યોર કાણા બાસ-

સાધુ જનકી એક ઘડી, યોર મૂરખકા જન્મારા."

એથીજ આજો કુટકળખ-જમા કહે છે કે 'તિલક કરતાં વેપન વહા,
જપમાળાના નાકો ગયા ' વિગેરે

૧૪-૧૧ આમાં કાવ્યની શૈલ્યશુભિ કહી છે મત્ર સ્તોત્ર, પાદ કે આખ્યાનના
માદાભ્યમાં જોતુ ફળ જણાવવાનો હેતુ હોય છે સુદામા-ચરિત્રને
હજીયે અક્ષાણુઓ દારિદ્ર જલ્ય તે માદ સનિધારે હોમલેર વામે છે

વામે—જલ્ય, ટળે, નાસ પાળે. સરખાવે— વેગે વાધુ સંસારની વિષમ

વેદના '૨' સુધન્વા આખ્યાન. 'ધામે,' 'ધામે' સાથે આવવાથી
'અંતર્યમકંતી ખૂબી આવી છે

મળે માધવરાય—પ્રભુના દર્શન થાય.

૧૪-૧૨ ધીરજેન—શરવીની ભૂમિ વડોદર—(સં. વટવટ્ટ, પ્રા. વટવટ્ટ—

વટવટ્ટ ૧—વડોદર(૨)—વડોદરા. ચતુરવંશી—ચાતુર્વંશી. ગત્યત
—(સં. જ્ઞાતિ) ન્યાત ભતિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ પણ બ્રાહ્મણે ને
વિભાગથી જોળખાય (જ્ઞા ભણવું) તે જ્ઞાતિ, કે ન્યાત કહેવાય.
પ્રેમાનન્દ ભતિથી બ્રાહ્મણ હતા; એમની જ્ઞાતિ ચૌવીસા (ચાતુર્વંશી)
કહેવાતી.

૧૪-૧૩ નિદાન—નક્ષી. નિદાન-(નામ) (૧) નિર્ણય, (૨) કારણ, નેમકે
'માધવનિદાન'—એ રોજની ગિરિસાનો નિર્ણય કરનાર મંથ છે,
પહેલા અર્થ ઉપરથી આ ક્રિયા પરોવણ વપરાયું છે.

મૃગુવારે—શુક્રવારે ભૃગુ એ બ્રહ્માના પુત્ર અને મોટા ઋષિ હતા.
એકવાર દેવતાની સભામાં પ્રશ્ન હતો કે સર્વ દેવોમાં મોટું કોણ ?
ભૃગુએ કહ્યું 'વિચાર કરીને કહ્યું પછી એ પ્રથમ બ્રહ્મા કહે ગયા;
ને તેમને હંડવત ન કરતા બેઠા બ્રહ્માએ ક્રોધ ચઢાવી શાપ દેવાનું
'કર્મ', પણ પુત્ર ભણી મદન કરી ગયા પછી એ શિવ કહે ગયા.
શિવ રહ્યામાં ભેરવા આખ્યાન—એ એ બેલવા—સ્મરણવાસી મદને
આડ્યો નહીં 'કેટલ શિવ ત્રિશલ લઈ લેવા, ને ભૃગુ નાહા. પછી
વિષ્ણુ પાસે ગયા, ને તેમને નિદ્રાવશ બેઠા તેમને ચીડવવા ભૃગુએ
એક લાત મારી વિષ્ણુએ ભગવત થઈ. નમસ્કાર કરી, ઋષિના પત્ર
ચાપવા માડ્યા—એમ કહીને કે મદને લાત મારવાથી તદ્દમારા પત્ર
દુઃખતા હશે. આતું ચિત્ત વિષ્ણુની છાતી ઉપર ભૃગુદાંતન અથવા
શીવલ નામે જોળખાય છે. પછી દેવસભામાં એમણે વિષ્ણુનું
'મોટાપણુ બહેર કહ્યું'.

બધા દિવસોના નામ કોઈ ચદ કે ઋષિના નામ ઉપરથી પડેલા છે,
અને મહિનાના નામ નક્ષત્રો ઉપરથી પડેલા છે. ગ્રીકથામાં પણ
હાલનાં અંથે નામોના મૂળ આવીને રીતે મળી આવે છે

પદમધ—(સં. પદમધ) કવિતા રૂપ, વિરોધ છે. વિરોધ્ય
'આખ્યાન' સરખાવે 'મામેર મેતાતલુ', પદમધ કરવા આય. .
પદ બધ (સં. પદમધન) રાજ નામ વસીકે પણ કવિએ
વાપર્યો છે, ત્યારે કવિતાને બધ—રચના—ગોઠવણ એવો અર્થ થાય
છે. ભૂલે 'પદમધ બાધુ' કયા કેરો, આખ્યાન બોખાદશરે

તેમજ શ્રમરણ કરીયે શ્રીરામનું વણઝારાદે,
પદ્મ ધ મનાહર યાવ, સમજ મન માસરે.'

આખ્યાન—કથા

૧૪-૧૪ ઉદર નિમિત્તે—પેટને વારતે, શુભરાત સાથે. કવિ આ લીટીઓથી
પોતાના જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.

નંદરખાર—ખાનદેશ છલ્લાનું ગામ, ત્યાંના રાજાએ કવિને સારો
આસરો આપ્યો હતો.

નંદીપુરા—નંદરખારનું એક પડ.

જથા—થયા, જેવી અનુસાર-તે પ્રમાણે

૧૪-૧૫ શુદ્ધિમાને—શુદ્ધિના પ્રમાણમાં, યથામતિ

કરનાર—લીલા કરનારે (શ્રીકૃષ્ણે) લીલા-ચરિત્ર, રચના ગોઠવ્યું. જે
(સં. જપ, પ્રા. જઝ, જે) જથ સરખાવો- કમી ને પાપે જે
ઉચિત-પરમેશ્વર.

પરિશિષ્ટ ૧.

સોમકૃત સુદામાસાર.

(૨૨મ્મા સાલ્ય-આશરે પંદરમું સેકું.)

ગણપતિ સરસ્વતિ દ્યુ આધાર । ગાસુ કૃષ્ણ-સામ-માર ॥
 સંશિળના કુળા કમસાય । ગાતાં પાપ સમૂપા નયિ ॥ ૧ ॥
 વિષ્ણુ નદામા કેરી નારિ, । પ્રી પ્રતિષ્ઠ જોહતી શ્રદ્ધિ દારિ ॥
 આપણક મિત્ર મોહું મુકુંદ । હીન તણુક દાવાજો જોવ્યુંદ ॥ ૨ ॥
 અક્ષા પૂર્ણ (૧) બઈ જે ચલિ । પ્રાર્થાં પૂરિહ ના નહી કલિ ॥
 નર્ધન દુધ તે થાપિ ટોક । એહનિ પોતક િ ત્રીલોક ॥ ૩ ॥
 નામ માલિ દાનક અભવાસ । તે માગ્યા કિમ ન પૂરક આસ ॥
 હરિ યજી પૂર્વા દરા માસ । તે આપણક નહી મેલિહ નાસ ॥ ૪ ॥
 વાવમિત્રનું મોહું રાજ । સસીર કમલ જે આપક આજ ॥
 મિત્ર મોહું સોલિધ્યા નઈ કરક । અંગ તીરિ કો તરસિ ન મરક ॥ ૫ ॥
 અનંત આપધી આપણિ સાધિ । દુ ॥ પીડક આપણનિ વ્યાધિ ॥
 હરમી સરખી સોધિરિ સાધિ । દુ આપણક ધરિ કરી અજાધિ ॥ ૬ ॥
 દુષ્ટ સરખઈ શ્રીદાઈ વિજે । સ્લોક તણુક મંત્ર નિસમક તે ॥
 આપણિ ચત્રભુજ સરસ મ્યંત । દુ કાક એક જમ પ્રાર્થુ વિત ॥ ૭ ॥
 વિત વંણુ સપ નહી સંસારિ । વિત વંણુ સોલરિ નાવક બારિ ॥
 વિત વંણુ અગીત અજુર નયિ । વિત વંણુ સમા અસમા થાપિ ॥
 વિત વંણુ હીધૂં ન નયિ જાન । વિત વંણુ વ્યોજી ન જોહક વણ્ણિ ॥
 વિત વંણુ બિશુક જૂડક કલિ । વિત વંણુ બાદાર્યાદાર (૧) ન રલિ ॥ ૮ ॥
 વિત વંણુ ભાવ ભજક જેલ્લ આડા (૧) । વિત વંણુ રૂ દિ મોડામોડિ ॥
 વિત વંણુ આપ અપુત્રિયર (૧) લઈ । વિત વંણુ પાવિ જેલ્લ ને મરક ॥ ૯ ॥
 વિત વંણુ અંગી નાવક તેજ । વિત વંણુ સમા હતારિ હેજ ॥
 વિત વંણુ જાનદના થજિ નહી । વિત વંણુ સદુ વિરોધી કહી ॥ ૧૦ ॥
 વિત વંણુ નહુ મલિસ્તાધર્મ । વિત વંણુ માગ નહી ખટકર્મ ॥
 વિત વંણુ જી ન નયિ નારિ । વિત વંણુ બંદી ન જોલ્લઈ બારિ ॥ ૧૧ ॥

વિનં વાંચું મનોર્થ શ્રદ્ધ મનમાંદિ । વિત વાંચું વસિ નહી રાંણું રાધિ ॥
 વિત વાંચું કીર્તિ ન રહિ નવ વાંદિ । પ્રી પતુતા આલસ છાંડિ ॥ ૧૩ ॥
 કો કરસંણુ કો આરુ છાંડ ૧ કો વિલા કો પાડવ વાટ ॥
 કો આસ કો ભોગવધ માંમ ૧ આપણુ એક નારાઈણિ નામ ॥ ૧૪ ॥
 કો જડી કો નાંણુ યંત્ર ૧ કો ભેસી કો સાધક મંત્ર ॥
 કો સુભટ કો કરુ સંજામ ૧ આપણુ એક નારાઈણિ નામ ॥ ૧૫ ॥
 કો વાપી કો વણુ તલાવ ૧ કો કવિતા કો નાંણુ રાગ ॥
 કો ધાત કો નિપાયિ ધાન ૧ આપણુ એક નારાઈણિ નામ ॥ ૧૬ ॥
 કો વણુ કો ચલ્લાવધ વાંદાંણુ ૧ કો કયા કો વાંચક માણુ ॥
 કો કપડી કો વંચક કાંગ ૧ આપણુ એક નારાઈણિ નામ ॥ ૧૭ ॥
 તેક રોક દ્રારિદ્ર નયિ ૧ બીજુ એક નથી અપાયિ ॥
 એકનાર પ્રી પ્રાર્થ કરી ભેચિ ૧ પછક કમ કરિય તે દોચિ ॥ ૧૮ ॥
 સુખી પ્રિયા સદાસુ બણુ ૧ નવનયિ વિમલ ભક્તિ આપણુ ॥
 પ્રાર્થા પૂઠિય ચડિ નવિ ચડિ ૧ સોનાની નવલ પાંચી માંદિ પડય ॥ ૧૯ ॥
 વિત વાંચું દુખ દહુ જે યથા ૧ ચાચંતા કષ્ટ દહુ જે તથા ॥
 ચાચવા વેલા શ્રી જગનાથ ૧ નાદાંના થઈ હરિ ઓહુ હાથ ॥ ૨૦ ॥
 ચાચવા વેલા શ્રી નારાઈણિ ૧ પ્રાંત્રાંણુ ભળીનક રાખુ ન મંણિ ॥
 ચાચવા વેલા દેવ મોરારિ ૧ પોલીઆ થઈ રહેઆ બલિદારિ ॥ ૨૧ ॥
 ચાચવા વેલા અંસરંણિ સરંણિ ૧ યોગન તળનિ વાંધુ કહુ ॥
 ચાચવા વેલા દેવ અનંત ૧ પડયા કહુના ઉભડયા દંત ॥ ૨૨ ॥
 ચાચવા વેલા શ્રી ભગવાન ૧ હણી થઈ આગું જાન ॥
 ચાચવા વેલા શ્રી જગદીસ ૧ માતપિતાપંથ ખંડાંબુ શીસ ॥ ૨૩ ॥
 ચાચવા વેલા દ્રષ્ટિ થયા હરિ ૧ ક્ષવ મૂળાંબુ રાગન સિધરિ ॥
 ચાચવા વેલા યાદવ વીર ૧ સવરિ તણુ છે હાંધુ શરીર ॥ ૨૪ ॥
 ચાચવા વેલા સર્વાધાર ૧ સધરિ સિદ્ધાના સગના પ્રિદાર ॥
 ચાચતાં જે નરમુલ નયિ ૧ ત્રણપદ તેદ તુલયાયિ (૧) ॥ ૨૫ ॥
 કો કલિદિ વાંજી અવધા ૧ પ્રસ્તાવ માંદિય કહી આડકચા ॥
 બણુ સદાસુ સાંભલિ નારિ ૧ ચાચતાં રોદિહ્યું સંજારિ ॥ ૨૬ ॥
 નારાઈણિની નંદા હરિ ૧ એક બોલિય ડાહવણિ હરિ ॥
 શ્રી જાસુદેવ હજે નર રસ્ય (૧) ૧ તે સધલા જઈ વિહુડિ વસ્ય ॥ ૨૭ ॥
 વસતી પ્રિયા છણીપારે કહિ ૧ વસંભરતું બદ-જે વહિ ॥
 નેદની ભક્તિ શરીસુ નેહ ૧ આપણી ચાંતા કરસિ તેહ ॥ ૨૮ ॥

જેણે અહિંસ્યાનંદ દીધું અંગ । ફળના પામી રૂપ સચંગ ॥
 ગોપી શુદ્ધાભિધી સમ ધરી । નામગી પાચિ મામગી ઉધરી ॥ ૨૯ ॥
 નલ ફેરનિ દીધી દેહ । નાગ્નિજિ નાહાના ત્રોડયા નેહ ॥
 કાલ દ્રી કીધું નવિષ । યસોદા રાખ્યા ધરતા દષ ॥ ૩૦ ॥
 કાવાનવ પીધુ દોચિ વાર । ગૌ ગોવાનની કીધી સાર ॥
 જેણે ગુરૂપૂત્ર કીધું પ્રસાદ । સમર્થા સાદ દીધું પ્રહિલ્વાદ ॥ ૩૧ ॥
 જેણે રાખ્યું પાંડવનું ધરસુત । બ્રાહ્મણના વાલ્યા દસપુત ॥
 પચાલી કારણિ વડવાર । તતિર પ્રતિ પૂર્યા ચીર ॥ ૩૨ ॥
 શક્ત ગવતુ રાખ્યું પરીક્ષિત । અવતાર તેષ ઉધર્યું અમરીષ ॥
 ભક્ત જડની કંપા કરી । મયકદ રાખ્યું પાંડવ સદરી (?) ॥ ૩૩ ॥
 વ્યાધિ તણા સહીયા અપરાધ । બલિભદ્ર સખ્યું કરડ વાદ ॥
 અજગરનું સિંધ વાયુ નહ । માતપિતાના છોડવ્યા બધ ॥ ૩૪ ॥
 અમસેનનિ આપ્યું રાજ । રષિ પત્નીનું કીધું રાજ ॥
 અભમેલ નિવાર્યું ચમદૂત । જહાસ રાષી ચઢ અવધૂત ॥ ૩૫ ॥
 આહીર પ્રરાગ હજ્યા ગોપાલ । સરથા કીધા વરા ગોવાળ ॥
 સ્વરૂપ નારિ સત્યજામા કરી । અગ્નિ રાષી ત્રહણિય પુરી ॥ ૩૬ ॥
 પશુ તણી પધરિ નામું નાગ । દ્રયાપ્યું (?) ધરક વેરાગ ॥
 સેન સહિત રાજાનું જન પદ । વિમાનિ બધસાર્યું રાજ ધન કેડ ॥ ૩૭ ॥
 મી જપતા પામી રૂઝમળી । સાર કરી જેણે શીતા તણી ॥
 ભક્તિ કરતા બાગુ મહુ (?) । જેણે છોડવ્યા નવધ ગહુ ॥ ૩૮ ॥
 દેવક સરીખો લીવા લીધ । ભક્તિ જાણી વિભીષણ દીધ ॥
 સ્વર્ગલોક જેણે આપ્યું અદ્ર । ચીંતવતા થાપ્યું ધરિ ચદ્ર ॥ ૩૯ ॥
 ભક્તિ કરતુ રાખ્યું ભાલ । જેણે વિદુરનંદ દીધું પ્રદાન ॥
 બ્રહ્મા આપ્યા જેણે નેહ ચાર । તે આપણી કરસિ સાર ॥ ૪૦ ॥
 વિનતા વચન માનીક જસઠ । લ્વાભ એહ હરિ દરશન દસિ ॥
 કાલે હાથે કિંમ મિલ્ મોરારિ । તદલ બાપ્યા ગૂઠા ચારિ ॥ ૪૧ ॥
 વાડવ મનિ વિમાસણ ધણી । મુઠધ ૨ (?) ચાલુ હરિ બળી ॥
 શૂર સરખી નહી એ ભોટ । પદ્મજા બાપ્યા વસે લગેડી ॥ ૪૨ ॥
 મનિ પહુક દારિકા મુગરિ । પ્રમોદ પામુ સુષધ દારિ ॥
 સાહામા આવી મિલ્યા શી વાસુદેવ । હરખ્યા મિત્ર હયા તે બેલિલ ॥ ૪૩ ॥
 સેનિ લેણ બધઠા શ્રીનાથ । કુસવ પ્રગન પૂજ્ય યગનાથ ॥
 અર્ધ પદ્ય વિષ્ણવ કર્યું । તે નરપોદક મરુતિ ધર્યું ॥ ૪૪ ॥

શ્રી વાસુદેવ વર્ણસાથ પાચિ । અનેક અંબના નાંખી નાચિ ॥
 દુબલની બન્ન મર્ત સીક । સ્ત્રોત દણુ મંત્રિ યસમથ યત ॥ ૪૫ ॥
 વિચાર કરી કે હા તાપ માદિ । મહાલકષ્ણ વસિ બધસાચું ખ્યાદિ ॥
 રખિ પ્રત્ય તથ જોડયા નાચ । વિદ્યારુની હાદી વાત ॥ ૪૬ ॥
 કાષ સદામા તે ચ્યંતિ ચાચિ । ઇધલિ કાગિ રદઆ વનમાદિ ॥
 આપણુ જુરઈ નેઈ વાદ । મદાન દીધૂ વિનૂત માદિ ॥ ૪૭ ॥
 દે પ્રથ સસપુ બાણુ ૧ મોટુ દુન્ય એક અગ્નિ તણુ ॥
 અનેક પદાર્થ તમથી દયાલ । તમ્હ નિ મદાન હસુ જોપાલ ॥ ૪૮ ॥
 ચક્ર સ્ત્રોત સરણુ સંધર । કમર્યાં બડુ વર્ણાં ઇસરુ ॥
 રાચિનથ રંક રંકનથ રાચિ । સાહાનિ ચાર ચારનિ સાદ ॥ ૪૯ ॥
 સર્વે સુધી કરવા સક્તિ દયાલ । તમ્હનિ મદાન હસુ જોપાલ ॥
 યે કપનથ કંઠથ, કંઠપનથ કપ । કૂંપનથ સ્થલ સ્થલનિ દૃષ ॥ ૫૦ ॥
 તે વૂ અરિ વલિ ભૂપ પ્રતિપાલન દાર । તમ્હનથ મદાન હસુ જોપાલ ॥
 સદામાથ સુલુ રણિ કરી । ભાવિ ભક્તિ સંતોષવા હરિ ॥ ૫૧ ॥
 નંજું બ્રાહ્મણુ છિ નર્મન । કાંઈ એક માનવા કપરિ મન ॥
 વાસુદેવથ માંડયુ અપાચિ । દીધા પપથ કામિદ્ર ન નચિ ॥ ૫૨ ॥
 રખિ પ્રતિથ તથ જોડયા આદાન ૧ કાળી અહંસુ નાણુ જાચ ॥
 કાષ એક ભેદિ મોઠલુ તમ્હાં બણી । યોદી દુ તક માણુ ધણી ॥ ૫૩ ॥
 રૂઝિ તળી મરિ મ્યંતા પદી । સારંગવર માનથ સૂપદી ॥
 લાભાંઈ પદૂઆ કલવથ । કાપડ કરિ કરઆ પાડવથ ॥ ૫૪ ॥
 વાસુદેવ તથ જોડયા હસી । કેદ સદામા ગાદિ કરી ॥
 એક મૂઠી લાટી જમનાચ । બીજી કમલા સાદક દાચ ॥ ૫૫ ॥
 પ્રકનમતિ કુદા પરમદા । બ્રાહ્મણુ તેહ ન ભણે મર્મ ॥
 ચાંદનપુરી-માદિ રહક એક રાતિ । તે વાદન આલુ પ્રભાતિ ॥ ૫૬ ॥
 ભતા તણા કીધા ભુદાર । કુદાની વસ્ત્રા દેવચોરા ॥
 નરાસ યથ નથ વસ્યુ ન ટોલ । કુદિ જોશુલ ભક્તિના યોલ ॥ ૫૭ ॥
 નર્મન દીધી નાથૂં દાન । નંજું ભક્તિ તળસિ વાચરાન ॥
 વાસુદેવ નદ ઇચા અતિમણી । મૂલનિ કાંઈ નાથૂં તે નહી ॥ ૫૮ ॥
 વિચાર કરીનથ વાણુ મન । સ્ત્રોત એક બેદ બેદ હરિદરરાન ॥
 નેતા અંતરિ નાવથ જે । સાકોંગા આવી આલીંગન દીધૂં તે ॥ ૫૯ ॥
 પાન દૂધ ફલ અર્ધ આરતી । ૫૧ મખાલ્યા કમલાપતિ ॥
 અમર દયાબાં અતુરા હરિ તણી । ક્રોધ અધિ દૂષ અતિધણી ॥ ૬૦ ॥

સદામુ આબ્યુ સ્વસ્થોનિ । ચલચ્યંત હહ દેષી આસિમોની ॥
 સાવ સોવર્ણમધ દીઠા અવાસ । નજી ન્યારિઈ ક્રીધુ પ્રકાશિ ॥ ૬૧ ॥
 ઠિ વેકુંઠ કિ સવ લ્લોક ॥ કિ સ્વર્ગ કિ સદ્ગુપ્તુ કોઠ ॥
 તંદલ તણું સંભર્યું દાન । સહી પ્રસાન દુઆ ભગવાન ॥ ૬૨ ॥
 શ્રદ્ધિ પાપલિ કત્તમ આરામ । વાપી દુપ ઉદ્દનાં કાંમ ॥
 અનેક પ્રેમલ કુસુમ હલ્દાર । પાવન પંધી સંપિનઈ પાલ ॥ ૬૩ ॥
 પુનરપિ દીઠા દાસીદાસ । મલ્લિમધ સ્થંભ તણા અવાસ ॥
 સદામુ આબ્યુ ધરદારિ । હરપ સહિત દુઇ તે નારિ ॥ ૬૪ ॥
 અબલા આવી સોહામી ચાલિલ । અવલે નિહો અગ્રકકઈ અસ્તિ ॥
 પાથે નૈઠરી તણુ અમકાર । માણુક મોલી સર્વ સંજુગાર ॥ ૬૫ ॥
 અંબક સરગમઠ અંગિ । ચોલી ચાર દુઠા શ્રીરંગ ॥
 ઘણા દવશિ ને દાધી દેહ । લક્ષ્મીનું તેજ પામ્યા તેહ ॥ ૬૬ ॥
 પ્રિયા સહિત પરમધિ સંચરઈ । રત્નદીપક ચિહ્નો ખૂલ્લે ધરઈ ॥
 દંત સેવા સોવનમધ નડી । રથિ પત્ની તિહાં બધકાં ચડી ॥ ૬૭ ॥
 અનેક સંપત્તિ દીઠી મરિ । અંદ્રુવિ મોલીની સધરિ ।
 ચમર ઠલાવઈ ક્રરઈ વિચાર । ભવિર ભકિત હમેઃ મોચર ॥ ૬૮ ॥
 એ ભકિતનું એવડું મહિમા । રંદ દેહીનઈ કીધા રાય ॥
 એવડું કાંઈ ન દીધું દાન । ને વલદ-એવડું વરદાન ॥ ૬૯ ॥
 એહણું વિપ્રીત છિ નગદીશ । એહનિ થી દીનઈ આશીસ ॥
 સોમ ભણુઈ સદામા-સાર । સાંભલતાં છૂટઈ અવતાર ॥ ૭૦ ॥
 ભાવિ ભકિત નર માયિ ને । અનેક પદાર્થ પામઈ તે ॥
 હરપ સહિત નર માસિ ને । મન મનોર્થ ફલસિ તે ॥ ૭૧ ॥

(હતિ શ્રી સદામાસાર સ પૂર્ણ સમાપ્ત । ચેલા રાજપાલ પંનાય)

પરિશિષ્ટ ૨.

નરસિંહમહેતાકૃત સુદામાચરિત્ર

(૨૪૫૧ સાલ પદરમું-જોળમું સેકું.)

પદ ૧ છું-રાગ પરલાલીયાનો.

જદુપતિ નાથ તે, મિત્ર છે તમતણા, જાઓ વેગે કરી કૃપણ પાસે,
પ્રીત પ્રાપ્તલી, હેતુ ધરશે હરિ, મનના મનોરથ સફળ થાયો. જદુપતિ ૧
ધેર બાળક સદુ, દુખ પામે જદુ, જન્મ ને વસૂળી રહે છે ભણા,
નિરધન સરનિયા, પુણ્ય કીધા ખતા, કર્મના દોષ તે આવી પૂર્યા. જદુપતિ. ૨
જદુપતિ જાવો, ભક્તિવશ માધવો, કરશે કરુણા પ્રભુ દીન જાણી;
ગામડીસ્નાનથી, કાઢી અધ નારાયે, નિર્જાતાં કૃપણને પ્રેમ આણી. જદુપતિ. ૩
કૃપણને હળિમળી, શિખ આવો વળી, જાણ્યો દુખ અંતરંગમી,
ચિન્તિ મનમાં ધરો, આજસ પરદરો, સદાય થાયો નરસૈના સ્વામી. જદુપતિ ૪

પદ ૨ છું.

સામજો સામિની, કાન ધરિ કામિની, કવણ કહોણું હું કૃપણ થાપી,
ત્રિભુવન નાથ તે, મહિપતિ માધવો, કેમ જોણાય ત્યાં વાત આપી. સામજો. ૧
દિવસ જાળા યયા, જાતપણુને ગયા, નરપતિ નવ પ્રીત પ્રીત જાતી;
દુર્બલ રહું હું, બિહુલ બાપરો, નવ લલુ ચોડી પેદી ચૂની. સામજો. ૨
હમસેન અકુર, જોહવ છે ત્યારો, બળિમદ્ર ને અનિરૂદ પાસે;
કાઢી જોહા જ્યહાં, હસો રહીશ કયા, કાણુ આવી મહારો કાય સદારો. સામજો. ૩
જડિત રાનો મણિ, કાતિ ભાસે ધણી, વિમિર નાવે તેની જ્યોત પાસે,
ત્યાં કેમ જોવી રાડું, વેણુ વદતો યડું, ધમણુ ધમતો રહુ આરોઆસે. સામજો. ૪
મૈત્ર વેસી રહો, સુખદુઃખ સહ સહો, જોગવો કર્મ ને સાગ્ય ચોટ્યુ;
દુરિજન લોક તે, છાને લવવા રહે, નરસૈના સ્વામીજી જિરફ મોટું. સામજો ૫

પદ ૩ છું.

સ્વામિ સાચું કહ્યું, જોણું નવ રહું, કંઈના વચન તે વેદવાણી,
ભવતણું નાથ તે, ભક્તિ ભયરવણી, તેહ હું પ્રીતુ રનેહ આણી. સ્વામિ. ૧

નાયિ હરિ વેશજી, ભક્તિ ભાવે મળ્યા, રાગને રંગ તે એક થાટે,
 લખપતિ કોટિવંશ, મને નાણે રળી, શક સરિખો ત્યાહા નહિરે સાહે સ્વામિ ૨
 બ્રહ્મચર્યદેવ, દયાળ, શ્રીકૃષ્ણજી, નિજ જન ભણિને સુધ લેશે,
 પ્રીતની રીતતે ભય નહિ થીસરી, બાળવીવાતણા ચરિત્ર કહેશે સ્વામિ ૩
 “નયિ કામ જોડવા, લેટ લેઈ જવા, કેમ કરી બહુશે કૃષ્ણ કામી,
 હત નયિ આપણુ, વહન લલમણુ, નિરખતા લાગે નરસેનો સ્વામિ ” સ્વામિ ૪

૫૬ ૪ શુ

વિનતિ વળો કહું, લેટ લાવી દઉં, પોતિયે વાડુવ ગાડ બાધો,
 ભાણી થોડે થણ, ભાવ લોજન તણ, ધન્ય કૃષ્ણમું એહ સમિ વિનતિ ૧
 બિલહીના બોર, તે ભાવે આરોગિયા, જા ‘ અન્ન આદિરનુ લીડું’
 ભક્ત વિદુરની બાજી ભાવે જમ્યા, ભૂપતુ નોતર પાછ કીધું. વિનતિ ૨
 પેરે પેરે પાડવ કષ્ટ નિવારિયા ભક્ત કારણ કંઈ દુષ્ટ તાર્યા
 હવ ને નીચનુ, એને છ પારખુ, પતિત અધર્મિ કંઈ કાગી તાર્યા. વિનતિ. ૩
 ભક્તિવરા વિદુલો, સંત સાથે મળ્યો સમોવડને નવ ચુકે ટાલે
 સંત સમરે ત્યહા, આવી હસો રહે, ભક્તના મન તણો ભાવ જાણે વિનતિ. ૪
 ભણો વેગે કરી, નિરખો મુખિપુરી, ધન્ય ધન્ય તારાની એહ ન્યાણો,
 નરસેનો નાયને, નિરખો નિદર કરી, કામનિયે કવને બાહે કાલ્યો વિનતિ ૫

૫૬ ૫ શુ

ચાલિયો વાટમાં, જ્ઞાનના ઘાટમાં, મિત્ર મોહનવણુ નામ લેતો
 ધન્ય એ નાર જગતાર સદ્ગુણે, ‘કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ’ મુખ એમ કહેતો ચાલિયો ૧
 ‘આગવું’ મુત્યુ પ્રમાણુ છ પ્રાણિને, લોભ ક્રોધે ત્યાહા પ્રીત વૂટે,
 કહું મે અબલા, મુખે બેસી રહો, માનર્ગ તો બધો મમ છટે. ચાલિયો ૨
 માગિયું મે નથી, શું મુખે કહુ કથી, ભોગવું કમ જે ભાગ્ય લાગ્યો,
 શ્રીપતિનાથે મને રક સરખવિયો, એમ કરતો દિન દિન આગ્યો. ચાલિયો. ૩
 આપી હસો રહો, કહ મદનદ યથો, મરી સૂરજ રાસિ જ્યોત સાસે,
 હર દયા આણીને, હરિજન ભણિને પોતિયે જમ કહુ કૃષ્ણ પાસે ચાલિયો ૪
 મદિરે તેડિયા, ચાલીને બેઠિયા, ત્રિવિધના તાપ તે સર્વ નાકા
 હેમ સિ હાસને, લેઈ લેસાડિયા, તાણના વિપ્રના વચ્ચ ફાટા. ચાલિયો ૫
 તેલ કુલેલ મર્દન કરાવિયા શુદ્ધ લ્હોલો સ્નાન કીધું,
 કનકની પાવડી, ચરણ આગળ ધરી, કૃષ્ણે ચરણોદક સાંધ લીધું. ચાલિયો ૬

પુનિત પિતાંગર, પહેરવા આપીયું, કનકને માળે પડવાન દીપાં;
ભાવતાં ભોજન કૃષ્ણ હાથે કર્યો, લીધું આચમનને કાજ સિંચાં, ચાલિયો. ૭
કૃષ્ણ પદંગપર પોતે પદરાવિયા, દધિ-મુતા વીજળે વાસુ ભરતાં;
સત્યભામાદિક, નારી નિરખી રહી, નરસૈનો નાથ પદસેવ કરતાં. ચાલિયો. ૮

૫૬ ૩ શું.

ભાગ્ય જે જે બાધ, કૃષ્ણ સિદ્ધકર્તા, રૂઢિમણી આદિ સૌ નારી જાણે;
હજીર જેગ્ય તે, ભોજ પહોચાડિયા, અજ અંબરીપથી અધિક તોણે. ભા. ૧
આ કૃપાભૂત તે, પ્રગટિયું કયા ચક્રે, વજ્ર મેઘાં દિરો કર્મ કુટયો;
ત્રિગુણને કુર્લભ, સેજ રમા તણી, વરા કરી નાથ ને પાપ છૂટયો. ભા. ૨
અંજ આતિ કમકમે, ધમણ ગોઠે ધમે, હજરસે ને વળી નાક વળે;
જે જે કોટક હરી, દેહ-દશા ફરી, કૃષ્ણ તે કૃષ્ણને સંજ સુતો. ભા. ૩
પહોડિને હઠિયા, સનાને બેસાડિયા, વડન પખાળવા નીર લીધું;
કનક જારી ભરી, શીત જળ આપિયું, કનક કટારે તે પાણી પીધું. ભા. ૪
શ્રીમુખે જાણિયા, કહેને બાધવ તમે; જલચારી કે ગૃહધર્મ કીધો;
કુશળ છે બાલગોપાલ સદુ તમવણા, ભાગ્ય મોટું મને ચિત્ત લીધો. ભા. ૫
ગૃહસ્થના ધર્મમાં, હુંય વળગી રહ્યો, હું ને મારી બધી ગત્ય ભૂલ્યો;
મિત્ર મુલમાની શુદ્ધ લીધી નહીં, કામની કેફમાં કુજ ફૂલ્યો. ભા. ૬
સાંદીપન ગોરને, ઘેર આપણુ બળ્યા, ધન્ય ધન્ય દિવસ તે સફળ કહાળ્યો;
એક રેણી રહ્યા, વન વિષે આપણે, સર્પણ ભાગતાં મેઘ આળ્યો. ભા. ૭
અન્ન લીધા વિના, ભૂખ્યા બેસી રહ્યા, ગોરાણીએ આપણી પીઠ નજી
વિસરી ગયુ છે કે, વીર તને સાંભરે, સાંદીપની ગોરની અચળ વાણી. ભા. ૮
ભાભીએ ભેટ જે, મોકલી પ્રજા બણી, ભાવશું ભાષ તે લાગે મીઠી;
સંકાચતો ગાંઠડી, પિત્ર આપી પદે, નરસૈના સ્વામીએ નજરે લીધી. ભા. ૯

૫૬ ૭ શું.

છપન ભોજ ન્યાં, કપણ તાંદુલ ત્યાં, આપતાં ઠર સંકોચ આવે;
જે રે નેહએ તે, આવી મળે કૃષ્ણને, તાંદુલ ભેટ તે તુલ્ય કહાવે. ૭. ૧
(૫૬) ધામ લીધા હરી, મૂઠી તાંદુલ ભરી, પ્રેમે આસેજિયા તૃપ્તિ પામી;
ઇદ્ર કુબેરથી, અધિક વૈભવ કર્યો, રૂઢિમણી કર મહો શીય નામી. ૭. ૨
એક રહ્યાં અમે, એક જીભ તમે, ભક્તને અટળ કાન કરતાં;
પ્રેમદાએ પ્રેમનાં વચન એવાં હતાં, હાથ સહાયો ત્રીજી મૂઠી ભરતાં. ૭. ૩

પરિતાપયત તે, વિષ્ણુ સમન્વેષા તહીં, ચાલવા ઘર બાજી શીખ માગી;
નરસેને નાથે દુર્લભપણું ટાળિયું, બૂખના દુઃખની શીડ સાગી. ધ ૪

પદ ૮ મું.

વિષ્ણુ ચાલ્યા વળી, કૃષ્ણ સાથે મળી, ચિત્તમા ચોચી વિચાર કરતો;
આપ્યું તો કાઠ નહીં, ત્રીક બળી નહીં, તે તણે ચોચ હૃદયે જ ધરતો. વિષ્ણુ ૧
અથ મહાસિદ્ધિ તળી ગિદ્ધિ નવનિધિ તણી, સપતિમા રહો વોત્ર માણી;
કામની કથને હું દારિદ્ર આપિયો, અમાણી ત્રીક તો નવ બણી. વિષ્ણુ ૨
આજ ગોપાલ જે, વાટ ભેતા ધરો, તેહને ભેઈ અમે શુંય કહેશું;
મિત્ર મોહનતણું, હેત જ્યારે પડતો, નમનીને, કત્તર મ્મ દેશું. વિષ્ણુ ૩
એમ ચિંતા કરે, નેત્રથી નીર ઝરે, મ્મની વાત મનમાહિ ધારી,
નરસેને નાથ તો, અતિ બન્ને ટાળિયો, પીતાબરી પણ લીધી ઉતારી. વિષ્ણુ ૪

પદ ૯ મું.

ધન્ય તું ધન્ય તું, શાય શુભોદય, દીન બહી મને માન દીધું;
નહિ મુજ જોગ તે, જોગ પહોંચાડિયા, અજ અંબરીશથી અધિક કીધું. ધ. ૧
કનકને આપને, મુજને બેસાડિયો, રત્નમણિ કૃષ્ણને હાથ સાહાયા;
હેત હરિ હરિ હરિ, ચરણ તળાંસિયા, ખટ રસ મોજન ખતિ ખાવું. ધ. ૨
ખાંદપણું તણો, રનેઈ નવ વિસરિયો, મિત્ર મોહનતણી પ્રીત સાચી;
હેતથી હજી મળી, માન દીધું મને, રત્ન બેસાડિયો કનક માચી. ધ. ૩
ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણજી, સંત સેવા કરી, ધ્યાન ધરતો હું નિજ દ્વાર આળ્યો;
રત્નમણિ મણિ, બવન ચોલા ધણી, દેવ શું દારિકા આદિ લાળ્યો. ધ. ૪
કનકની ભૂમિ ને રત્નના યામલા, અકની જ્યોત ઉદ્યોત દીસે;
ખાન ને પાન વિહારે સ્થાનક ધણું, કામની નિરખતા કામ દીસે. ધ. ૫
સખેત નવ વરસની, દીકી લા સુંદરી, નારી નવજોનના બહુ રૂપાળી;
સોલ શશુગાર તે, અંગ સુંદર ધર્યો, દેવ વિમાનથી રહ્યા નિહાળી. ધ. ૬
સદસ દાસી મળી, દીસે વીંટી વળી, કામની કંચની પાસ આવી;
સ્વામી રે સ્વામી, હું દાસી છું તમતણી, ચાલો મંદિર વિષે પ્રેમ લાવી. ધ. ૭
ગોમતી સ્નાન કરી, કૃષ્ણજી નિરખિયા, પ્રુખ્ય પ્રહર ચયું પાપ નાકું;
તે યજ્ઞ સમૃદ્ધિ આ સહજ તે સાધી, મદી ગયું આપણું જાણ્ય માકું. ધ. ૮
કૃષ્ણ કહેતા તે નિજ ધામ પધારિયા, નવન જોળત યયા વર ને નારી;
વિનતિ ઉચારતાં, રજનિ વીંટી ગઈ, નરસેના સ્વામીની પ્રીત લારી. ધ. ૯

પરિશિષ્ટ ૩.

ભાલણકૃત સુદામાચરિત્ર.

(૨૨યા સાલ પંદરશુ-સોળમું સંકુ; લખ્યા સાલ સં. ૧૭૭૦).

પદ ૧ શુ-સમ ગોડી.

શુદ્ધદેવ કહે પરીશિતને, સાંભળ તું રાત્રનહ;	સાંભળ શાય ૧
એ'શીમે અધ્યાયે સુદામા, ચરિત્ર કે' જાન —	
વળી-રાત્ર એણીપેર પૂછે, કૃષ્ણ ચરિત્ર વહારણ;	સાંભળ. ૨
કયા મુને કહો સહી, બ્રહ્મ વણે નહી પાર.	
શુદ્ધદેવણ કહે છે સહી, વાણીએ કરી લેવું વામણ;	સાંભળ. ૩
મને કરીને વિંતવવા, સ્વામી સુ'દર રથામ.	
કહો' કરીને સામળવાને, નેત્રે નિરખવા નાયણ;	સાંભળ. ૪
મસ્તકે કરીને નમવું, થાણે બહુ' હરિદાસ.	
કર્ષ કરીને પરમેશ્વરનાં, કાર્ષ કરનાં તેહણ,	સાંભળ ૫
એણે પ્રકારે સકલ છદિયો, સમર્પવી ત્યાં કીદ.	
તેને માનુષ દેહ, પામ્યાનું, સાધન થાયે રાવણ;	સાંભળ. ૬
અર્ધવાસ આવે નહી, એ મુણે કૃષ્ણ કથાય.	
હવે ચરિત્ર કહું સુદામાનું, સાંભળ તું રાત્રનહ;	સાંભળ. ૭
તેહ પ્રકારે અતિમુખ પામ્યા, કહે એમ શુદ્ધ વચન.	
તેહ સુદામાને સહી, દરિદ્ર વણે નહી પારણ;	સાંભળ. ૮
મુખ માહે મે'લે સહી, તે વસ્ત્ર નહી તેણે કાર	
વસ્ત્ર પહેરવાને નહી, ધરવાને નહી આચારણ;	સાંભળ. ૯
મંદિર રહેવાને નહી, બચવાને નહી અન્ન.	
તેની, સી તેા સાધવી, વા'લા શ્રી બચવાનહ;	સાંભળ. ૧૦
એક ફાલ મે'લે નહી, રસના એથી રામ.	
બાલક પેઠે ને ધણાં, અશીષયે ૩ વનહ,	સાંભળ. ૧૧
વણવણે છે અતિ ધણું, મુખમાં મે'લવા અન્ન	

બાંધક વલવલતાં સહી, દેખોને એક વારણ;	
પીધુ કને કર જોડીને આવી, તેણે સમે ત્યા નાર.	સાંભળ. ૧૨
આ જીવશી મરણું બહુ, તમને નિશ્ચે કહિયેછ;	
બાંધક તો અતિ કલકલે છે, દુઃખ કથી પેર સહિયે.	સાંભળ. ૧૩
સ્વામી તમારે મેં સુરશે છે, મિત્ર શ્રીમત્તવાનછ,	
સોલ સદસ્ય માંહે લીલા કરે છે, દુઃખભંજન તેડું નામ.	સાંભળ ૧૪
સ્વામી રો કામ આવશે, પછે આપણે નાંધછ;	
એક વાર તમે જઈને જોડો, તે આગલ ત્યા હાથ.	સાંભળ ૧૫
પૂર્વે કાંઈ કીધું નથી તો, કથમ આપે ભગવાનછ;	
મિત્રસ પાલક જેવું નામ છે, તે પૂરશે આસા રામ.	સાંભળ. ૧૬
મુદામા ત્યારે એમ કહે, સ્ત્રી પ્રત્યે પચનછ;	
મિત્ર કહો છે મુજનો, તે યદ્ય જોડો રાજનછ	સાંભળ ૧૭
હીન દુર્બલ હું સહી, ચાલવાની નહીં હામન,	
જ્યવસ્થા દેખી હાસ્ય કરે, કથમ નહીં સ્ત્રી કામ.	સાંભળ. ૧૮
વજ્ર પહેરવાને નહી, ફાટ્યાં તો ઉપાનછ;	
પાત્ર તુંબી સાચું ન જાણે, કરવાને જલપાન.	સાંભળ. ૧૯
તે માટે બેસી રહો, જ્યમ વિધાતા રાખેછ;	
મુજને દેખી હાસ્ય કરે, ચાલશે ધન પામે.	સાંભળ. ૨૦
ત્યારે અખલા એમ કહે, મારા પીધુ તું મૂઢછ;	
નિશ્ચે તમને કયા કરશે, સ્વામી ગરમારક	સાંભળ. ૨૧
એમ કરતાં જઈ જુઓ, ફાંસન હરિતું ચાશેછ;	
બાહ્ય પ્રભુ રાધનાયછ, તે મિત્ર થકો કથમ વાશે.	સાંભળ. ૨૨
પદ ૨ જુ—રામ ગોડી.	
સ્ત્રીને પ્રેર્યો મુદામો, મનયું કરે વિચારછ,	
મેં તો પૂર્વે નથી પૂજ્યો, સ્વામી શ્રી ત્રિપુતાર.	સાંભળ-મુંદરી. ૧
ચંપા હું માધવટો નવ નાહો જગાંયમુના તેહછ;	
પ્રયાગ પ્રાચી વિષે આપણે, દાન ન આપ્યાં એહ.	સાંભળ. ૩
ચંદ્રાચલ તો પ્રત ન કીધુ નવ પુજ્યાં ઉમચાએહછ,	
પણા વિપ્ર વૃંધ્યા નહી, જંચામૃત તો તેહ.	સાંભળ. ૩

† પ્રતિષ્ઠા. * (સં. ઉપાનહ) બોડા. ‡ માધ સ્નાન.

* એક માસનું વૃત્ત (જેમાં શુક્લ પંક્તિમાં એકેએક મળણે વધારેને અને કૃષ્ણ પંક્તિમાં કમી કરેલાં તે).

એમ કરતાં જઈ જોઈ, પણ પૂર્વનું નહિ હતુ,	સામળ ૪
કયાથી આપણ પામીએ, એ નથી પૂર્વનું વિષ	
સ્વામી કરણા સાગર છે, એ તો કુમ્ભ કુમાનજ,	સામળ ૫
કર્શન જોને નાયનું, અન સર્વ થાય તત્કાલ.	
કહોજ એક ચોંટા દર, મધુ કને અમો બનું,	સામળ ૬
પરમાદે કાઢ નથી તો, એટ દીધી પેર પાનુ.	
શ્રી સામળી સુદામાની, તેણીએ કર્યા વિચારજ,	સામળ ૭
પાસે મદિર મારોરીનુ, તેને ધર ગઈ નાર	
ચાર ધર તાડલ માનીને, પોતે તે તો લીધાજ,	સામળ ૮
છણીને તે વસ્ત્રે બાધી, પિયુના કર માદે દીધા.	
વસ્ત્ર છૂડું તે તો સદી, તાડલ ન રહે તે માદેજ	સામળ ૯
બીજે વસ્ત્રે લપેટીને, કરમાદે દીધા તેદ	
શ્રી કને ત્યા આસા મામીને, ચાલ્યો વિચારતો મનજ,	સામળ ૧૦
ત્યા જઈને ગું કહીયો, પેસવા નહીં છે શાનન.	
કલાવિત ધમ કરતા પામીયો, દાર કૃષ્ણનું એદજ,	સામળ ૧૧
તો ત્યા જઈને શુ કહીયો, ચિંતા મોટી તેદ	
એમ કરતાં આવ્યો સદી, નગર દ્વારકા માદેજ,	સામળ ૧૨
સન્ન પાસ લને જઈ મંડો, કોતો ન વાર્યો ત્યાદે	
અવર્યામી આત્મા, સ્વામી શ્રી બનવાનજ,	સામળ ૧૩
મિત્ર સુદામા આવ્યો છે, બંધુ સ્થામવવાન.	
પ્રયુજએ તો બલિષ્ઠું ને, આવ્યો છે સુદામા મિત્રજ,	સામળ ૧૪
કમિળી પ્રત્યે એમ કહ્યું, તમો કરજો તેની બુઝિ	
હું તમને અદર્શિય કહેતો, ગાત છે મિત્ર એકજ,	સામળ ૧૫
તે કૃપા કરી આજ આવે છે, હું નથી લલતો વિવેક	
તમે સહુકો શાધ આલો, તેને ભટના આજજ,	સામળ ૧૬
બાલજ પ્રયુ રઘુનાથ આલ્યા, કરવા તેણું કાજ.	

એને સમે ત્યાં મિત્ર, સુદામો આઝ્યો સહી,
ધાધને મળીયા નાય, કંઠ ન મેલે ગ્રહી.

શરીરે તો રયામ, પાસવાં ડગમગે,
સ્રીઓ દરે વિચાર, એ મિત્ર કોને ગમે.

જેને મળવાને ત્યા નાય, જતાતા તમે,
તે કયાંકા છે મિત્ર, તમને કહુ છું અમે.

ત્યારે સાન કરી જગદીશ, સુંદરી તમે સુલેહ;
તે એક મિત્ર કહે નાય, રજે સંદેહ ધરે

એવે સુદામાનો હાય, જમણે કરે કરી,
તેને ભુવન મુગર, આઝ્યા તેડી હરી.

કંચનને આસન, મિત્ર જેસાર્યો તેડ,
રૂકિમણી + નામે નીર, પ્રભુ પગ ધોએ તેડ.

સુદામાને ચરણે, *બ્યાલ ફાટી ધણી,
પ્રભુને ખૂંચે હાય, કોમલ કરે લઈ.

રૂકિમણી આદે નાર, આવી સહુ એક,
ચરણામૃત ત્યા સર્વ, સુંદરી વહે એક.

પછે ચંદન ચર્ચ્યાં જાત, પુષ્પની માલા ધરી;
અગર લોખાન ઉખેલ, આરતિ પ્રેમે કરી.

આરોગાઝ્યા તેડ, અતિ આહાર કરી,
પાસે બેઠા આપ, પોતે ભોજન કરી.

રૂકિમણી તો વાય, વિંજન પોતે કરે,
શ્રી હજુ ત્યા તેડ, બીડી મુખમાહે ધરે

અન્ય સ્રી વળી એક, આવી છે કને,
અન્યો અન્ય વાત, માહોમાહે કરે.

એતો કો અવપૂત, આઝ્યો છે અહિં;
પ્રભુને યયો વિજય, આવડું કરે સહી.

નસ નિસરી છે કરમાહે, ચરણે બ્યાલ સહી,
તેના તણાસે પાગ, પુન્યનો પાર નહિં.

બ્રહ્માદિક દર્શન, જેનું પામે નહીં;

એક વિપ્રનુ શાઝ, હરિ-સ્તુતિ કરે અહીં.

સંઘા પોતાની જેઠ, દરિ પોટતા સહી;	
પ્રભુ તણસે પાય, વા ધાલે રઠિમણી.	૧૮
ત્યારે સંઘે ત્યા વિપ્ર, મનશું વિચાર કરે,	
શું નજીવા દશે નાગ, જે તો સેવા કરે.	૧૯
શું બ્રહ્મા કે રૂદ્ર કે નારદ સહી;	
નણીને તો એક, પૂજા કરે અહીં.	૨૦
ત્યારે અંતર્યામી નાય, તેણું હૃદય લલુ,	
જે સુદામાનું મન, દબડાદિધા થયું.	૨૧
પૂર્વની કર વાત, તો એનો સદેહ હરે,	
તો લગ્ન મૂકે એક, નાય વિચાર કરે.	૨૨
હવે શુભની કહે છે વાત, સંસારી નેટલે,	
બાલણ્ય પ્રભુ રઘુનાથ, સદેહ દર્યો તેટલે.	૨૩

પદ ૪ શું—રાગ વેરાડી.

હવે સંઘાએ સુદામા પોલીયારે, એમ કહે છે વૈકુંઠનાથ રે;	
સંહીપનિયે લણાળ્યા રે, સામરે મદારા શ્રાવ રે.	૧
વળી તમે પરજવા છા સહી રે, તમ સરખી નાર રે,	
તમે ગૃહસ્થ હીસો છા સહી રે, પુત્ર પરિવાર અપાર રે	૨
પણ શ્રી પુત્રાદીક વાદરા રે, તે શું નથી હીસતો કાંઈ નેહ રે;	
હીસે છે દેહ કાંધ્યા સહી રે, તેણે હુ.એ માન્યું છે એક રે.	૩
પણ શ્રી કને વિદ્યા પામીયા રે, તેનું રાખો છા તમે જ્ઞાન રે;	
નેજે સંસાર બધન છુગિયે રે, પામિયે ત્યા શ્રી રામ રે	૪
હવે જ્ઞાન દેહમાં તમે રાખલે રે, એમ કહે છે પ્રભુજી વચન રે;	
બાલણ્ય પ્રભુ ધમ વચ્ચરે રે, મૂઠિયે હોયે ને પુન્ય રે.	૫

પદ ૫ શું—રાગ સામેરી.

વળી કહે વૈકુંઠનાથ, સુદામાનો બાલી ડાઘ;
એકવાર ગુરુ ગોરાણી ઘેર, રમતા રૂઢી ઘેર.
હાળ.

રૂઢી ઘેરે રમવાને, † ઇધન તો હતા નહી,
ગોરાણીએ આજ્ઞા આપી, લેવા આજ્ઞા આપણુ ત્યહી.

છપન ભારે આપણુ જ્યારે, લેધને તો નિસર્થા; ॥

અઠાલે ત્યાં જુદા, આવી, પાણિ વનમાંહે ભર્યાં.

પછે સૂર્ય અસ્તંગત થયો, સધળે ત્યાં પાણી ભર્યું;

દિવસ દીપ્ત સૂર્યે નહી, જે ભોમિ મંદિર પરવર.

પછે ત્યાંથી (ચાલ્યા) રાત્રે, ચાર પ્રહર હોડયા સહી;

પછે શુક ગોરાણી, વાણા માહે મળિયાં ત્યહી.

શુક સંતોષ થામિયા, આપણુ ઉપર ત્યાંહે હો;

વિદ્યા આપણુને બણાવી, પોતાનાં મન માંહે હો.

અધ્યાય એંશી થયા પૂર્ણ, સદામા ચરિત્ર હો;

બાલણુ પ્રભુએ પોતાના, નહીને કીધુ દિત હો.

પદ ૬ હું. રાગ સામેરી.

કહે છે શ્રી ભગવાન, સુદામાને ત્યાહાં;

બાળી મારી જેહ, સુખડી મોહલી તેહ—

હાળ.

સુખડી મારે કાળ લાબ્યા, રા માટે નથી આપતા;

સુદામો તે લાજ પામે, કરમાંહે યાપતા. ૨

લાજતો તે નસાડે, તાંડુલ જે ત્યાં લાવીયો;

કૃષ્ણજીએ પેર પૂજી, કર પોતે આમળ કર્યો. ૨

કોટ થોડી લાબ્યા હરો, તો ધણી કરીને માનશું;

પત્ર હવસી ફળ ફુલે, ધણું કરીને બણશું. ૩

અહાં વિના તો મહું નહી, એમ કહે ચંદનાથ હો;

ભાવ વિના નવ નિધિ પૂજે, મારે મન નહી વાત હો. ૪

લાજતો તે સુદામો, તાંડુલ આપી નવ શકે;

હાથે ત્યાં મુદિ ભરી, તાંડુલ મુખમાંહે ધરે. ૫

બીજ મુદિ આરોગ્યા, વીજીએ સાહો હાથ હો;

વેશવ આખ્યાની મતિ કીધી, બાલણુપ્રભુ રધુનાથ હો. ૬

પદ ૭ અં. રાગ નટનારાયણ.

સુદામો તો જેહ, બાલણુ તેહ. તાંડુલ આરોગ્યા તેના સહી, આનંદ પ્રણે.

એક મુદિ તેહ, દાસને જેહ, લક્ષ્મિ એહ, આપી ત્યાં તેને સમી. આં

લાક્ષ્મીએ દાથ, શાસ્ત્રી નાથ, નન શું ઉવાટ સર્વે શું એને આપયો આ ૩
 કહે દેવ મુરાર, સામળ નાર, કહુ વિચાર, કરશુ માલ્યો માલરો આ. ૪
 મારા ભક્ત છે જેઠ, સર્વસ્વ તેઠ, આપુ એઠ, હું તેનો તો ઘણ રહું. આ ૫
 કહે યદુનાથ, પાછો કરો દાથ, માત્ર એ દાસ, ભાવણુ મળુ કહે ત્યા
 (૬) રહું. આ ૬

પદ ૮ સુ. રાજ નામેરી

ત્યારે ચામ તો તેઠ, જાણે કરી હરિ જેઠ
 યથો પ્રાત કાળ ત્યારે કહે છે દયાલ

દાણ

- ૧ દયાળ ત્યારે કામ કહે છે, સુદામા મુજો તમો
 ભુવન ભવો દુઃખ મેલી તમને તો કહુ છુ અમો
- ૨ ત્યારે સુદામો તે વિચાર કરે, મુને કામ આપતા નથી
 કચન જ્યાં લોક ત્યાં પડ્યુ છે તો ન્યુન શી વાર ઢગી
- ૩ વેદાભ્યા ત્યારે સહી, ઘણ માન દે છે દયાલ હો,
 વળી ક્યારે (ક) કૃપા કરજો, તમારો છે કાર દો
- ૪ ઉચ્ચ તો જોએ નહીં ને, લાજ તો ત્યાં મન સહી
 ચિત્ત વિષે ધમક કરતો, ચાલીથો પોતે તહીં
- ૫ તાહરે શી ન્યુન ઢગી, સ્વામી વૈકુઠનાથ દો
 આટલી રિજિ હવી તારે, નાખ્યુ થી કંઈ દાથ હો
- ૬ સ્ત્રી ને બાલક માલરા, તે વાટ તો જોતા હશે
 કહેશે કૃષ્ણજી કને મયા ॥ તો રિજિ ધણી ત્યાં લાવશે
- ૭ કહેશે ઉદર ભરવા મયા હતા તે ઉદર બહીને આવિયા
 સ્વામિ તેને શું કહીશે, ભાવ તમને નાવિયા
- ૮ વળી સુદામો જ્ઞાન આણી વિચારે મનશુ સહી
 પૂર્વે મારે દરિદ્રનો સંકેહ એક આજ્યો ત્યહીં
- ૯ પૂર્વે જ્યારે જોશણીએ, કાણ લેવા મોહલ્યા
 ખાલુ બાધી વનમાહે અમે સહુએ સાચયાં
- ૧૦ ત્યારે મળુને ત્યાં ભૂખ વાગી, મારગ માહે તો સહી
 મુને કહુ હુ સુદામા, ખાલુ તો આપને અહીં
- ૧૧ ત્યારે મેં એકાંતે ચારી ખાધુ, કૃષ્ણને નાખ્યુ તેઠ હો,
 તે માટે દરિદ્ર આજ્ય, ભાલણુ કહે છે એઠ હો

૫૬ ૬ મું—રાગ સામેરી.

જ્ઞાન વિચારે આપ, મેંલી તમથી તાપ;

મારે પૂર્વજી નહીં પુન્ય, તો હું આપે સ્વામશ્વવાન.

હાળ.

સ્વામશ્વવાન મુને ક્યાંથી આપે, અપરાધ કોટલો મેં ક્યાં;
હું પાપી દરિદ્રીને પાતે, ભુવન માહે લઈ સાચર્યા.

મુને આરોગાઓ, રાસ્યા હપર પોતાઓ સહી,
લક્ષ્મીએ ત્યા વાપ નાખ્યા, પોતે ચરણ તલાસ્યા ત્યહી.

કૃષ્ણજીએ એમ વિચાર્યું હતો, એને ધન ને આપુ સહી;
તો 'માન માત્ર' હુંદે નહિ રહે, તેજે તો આપ્યું નહિ.

ધનતુ તો કામ નથી, ચિતન કરનો ચાલીયો
સ્વામી સેવા હુંદે રહેજે, એમ કરતો આવીયો

એ નારણ્યી મુને તો પલ્લી, પૂષા કીધી નાથ હો,
વિચારતો તે નાથ માહે, આવિયો પછે આપ દો.

એમ કરતો હુંકરો આઓ, પોતાના શૃદ્ધનો કામ દો,
મુવર્ણ મંદિર ભેગે તો ત્યા, હીસે અતિ આરામ દો.

ધર પાઠવ ત્યા વાઠી દીઠી, સરોવર ને ફપ હો,
અનેક પંખી ત્યાજ ભાલે, ભલે ભલે અનુપ હો

દાસી ત્યા રમે ધણી, ને દાસનો પારજ નહિ

ગજ રૂપ અમ્મ જાળ્યા દીકા, આશર્ય મન-પામ્યો સહી.

આ મંદિર તો મહા તણ, કે ભદ્ર કે ઇંદ્ર કેરું હો,
મને તો નહિં ભેતો દેખી, તસ્કર લહેરો કાચ હો

પણ્ડુની મારી મુલગી, તે મુલગી તો ક્યા ગઈ,
ભાલજી પ્રભુ તમો વાર કીધું, મુલગી લીધું હરી.

૫૬ ૧૦ મું—રાગ સામેરી.

એવું વિચારે તેહ, સી પોતાની નેહ, -

અનેક દાસી સાથ, આવી ઝાલ્યા હાય

હાથ બાધ્યા નાથનો તે, કુલતો પડે એમ કહે;	
અપરાધ મેં હાંધ નથી છોડી, સા માટે મુલને થદે.	૧
ત્યારે સ્ત્રી દસીને કહે, સંમળો મારા નાથ દો;	
આ વેશવ સરળો બાપીયો, તે સ્વામી વૈકુંઠનાથ દો.	૨
આ વેશવ સર્વ તમરો, તમો મંદિર માટે પધારીએ;	
આસન ખેતો કનકને, નાથજી સર્વ નિદાલિયે.	૩
ત્યારે સુદામો જોવા લાગ્યો, થઈ રહ્યો આતંકાર દો;	
તોરણ મુક્તા ફળ તપ્તા, હોદોલા રખલકે દાર દો.	૪
ગર્યાને ચંદ્રવા બાળ્યા, એ વેશવ ઉદ્ધને નથી;	
ત્યારે સુદામો તે મનશું, વિચાર તો કરે ત્યહી.	૫
મેં કૃષ્ણાર્પણ કો પાત્ર વિધે, હાંકલ તો કીધું નથી,	
કૃપાનાથ માટે કૃષ્ણજીએ, વેશવ તો આપ્યો સદી.	૬
સુદામો સર્વ ભોગ ભોગવે, દસી સાથે આપ દો;	
એક ફાલ મેલે નહી, ફોયી વૈકુંઠનાથ દો.	૭
સુદામો મન દ્રઢ કરીને, વળી ભેનું ચિંતવે;	
આ વેશવ ને ત્યાં મંદિરથી, રખે. મુને (૬) વિસરે.	૮
તે સુદામો સર્વ ભોગ ભોગવે, તે કૃષ્ણને પાગ્યો સહી;	
એ ચરિત્ર ને સામજે, તે કૃષ્ણને પામે ત્યહી.	૯
હોવા સુદામા તણી પ્રેમે, ગારો સુલસે બેઠ દો;	
લાલણુ મેશુ રમુનાથજીને, અંતે પામશે તેહ દો.	૧૦

—(કથમ-સ્કંદગાંધી પદ ૪૫૬ થી ૪૬૮.)

દામોદરસુત જગન્નાથકૃત સુદામો.

(લખ્યા સાલ સ. ૧૭૨૧)

[શ્રી ગણેશાય નમઃ । શ્રી રામણ સ્ત છે । શ્રી જ્ઞાતાધુખી સ્ત છે ।
સુદામો લખો છે]

સગ ટોડી-મિત્ર કાપી.

સુદામા- હર ભોડી કહું કંઈ, કાઈ ઉઘમ મન આણો,
પત્ની ઉઘમ વિલુ નહીં આપ્ય, હાથ પુસતક લઈ જાણો,
નિત્ય સદાસત સોનો સર્વે, ઉઘમ પુર્વ પ્રમાણ,
ઉસણાએ સરખુ સર્વે, એ ઉઘમને મંડાણ-
કંઈ કહું કરો, માનો માદારી રાખ, મત મનમાલે ખારો, -ટેક- ૧
ઉઘમ^૧ રાખસ રાજ, કાજ ચોતાડું કીધું,
સજ રામણું સાજ, રાજ લકાણુ લીધું,
સુખીવે સાધુકં સારે, પામો તાદાસ^૨ દાર,
લગાડા કહું ઉઘમતણા, તો કહેતા ન પાધું પાર- કંઈ. ૨
આલસથી આચાર, ધરમ કર્મદં નાસે,
ધનવંત યાએ મૂલ, સજન કો નાવે પાસે
અવગણુ સર્વે આજસ થે, સદા સર્વદા દીન,
કર્મ ઉપા^૩ કવપી રેહે, પણ જગતનો આધીન- કંઈ ૩
આલસ અજ ઉચાર, સદા લગે ગાહો કાહો જાણે,
૧૦ક્રમીએ કોસ સહસ, લખાથી^૪ અધક ન પાળે
અધકાર અજાનથી દગમગ ધરખી ઠનાએ,
ભેડો પીડો^૫ આલસ તમે, જે દારદ દુર પવાએ- કંઈ. ૪
નર્ધનને નહીં સાન, માન કોએ નહ આપે,
હોએ વવેક પુરાણ, તોહે ગૂરખ કરી યાપે,

૧. અર્થ (૧) ૨ સાસ. ૩. સુદાએ. ૪. સરખુ. ૫. રાખસ-મનુષ્ય.

૬. યેય. ૭. દાર. ૮. દુષાત-દાખલો. ૯. આધાર રાખી રહે. ૧૦. ચાવીએ.

૧૧. અધિક

મુવચન કહે, સાચું કહે; કાર્ય ને માને જાણ,
એક યજી જોણ કશું, ને નર્મન સભ સમતોલ— કં. ૫

હૈં અવીનવી નેહ, તેહ પ્રત્યુત્તર-નાપો,
કરો મંદર ચીચાટ (૧), ૧૨જડિ આવસની કાપો;
૧૨મુચન વચારી સંચરો, જોઓ કહેતો સાચ,
કહે સરખા કાચર તમે, શું ૧૪સર દડ જોડા હાય— કં. ૬

સુદામા- ભામા બુલી ભર્મ, મર્મ શીખામણુ આપે,
૧૫જહવાએ જનજોલ, જોલ પોતાનો યાપે;
મતિ પુછીને પરવરે, વતની એ આચાર,
પુછી જો પંડત યજી, હ વનતાનો વેહેવાર;
નાર નમી છુ-જોલે મ વચન, વિરોધ નવિભવે સહુ-દેહ. નાર. ૭

વહી વિવિધ પર વાણ, સાદાસ ભર્યાં દાંખડે (૧),
પ્રીછ નહીં પ્રમાણ, વાદ મુજ સામે મંડે,
આ જનમ હમે ૧૬ જોલનો, સ્વામી પુરખ પુરાણ,
કહે આગત કશ જોડણ, હ મુજી પોતાનું માણ— નાર. ૮

ચાર વેદને સાજ, ખટ દરંજણુ હું જણું;
વેદક થોતિશ સર્વ, ગર્વ ધતિદાર વખાણુ;
અરાટાદરા અલવે કહું, રાખદ સાદાસ સંજીવ,
અરધીને આપુ સહી, તો એક અદભારી રીત— નાર. ૯

પોતાનું પુર્વાર્થ, સીઅને શુ જણાવું,
ઉપનીખદનો અરથ, ભણે તેહને દુઃખ 'સણાવું',
૧૭જાવ કયા રસ રોલવું ટાઅ ન આવે જોડ,
પરમંદર જહ પ્રારથુ તો એદજ અંમને જોડ— નાર. ૧૦

મતિ કરમે સંતિતિ, સંપત સી કર્મ કહી ને,
નેહ પ્રારબધ પ્રમાણ, તેહ આપોયે લહી ને,
૧૮અણુજ મ આ દું અંગના, એદ આપણો ભોગ,
શીખા વણુ કમ પામીએ, તો જણાણુ વસ સંચોર— નાર. ૧૧

સુદામા- નથી જોઅવું નાય, સુવર્ણ અથ પટનાં ૧૯ પ્રાંગણુ,
પત્ની: નથી માગવી ભવ્ય, શુવનને મોટાં આંગણુ,

૧-૧૨. મૂળાવું ૧૬. સાકુન. ૧૪. સિર. ૧૫. જનવરે જન ઠાવનાં નેહું
એટલું અર્થ. ૧૬. જોળજો. ૧૭. કાવ્ય. ૧૮. અણુસંતોષ. ૧૯. પદેરવામાં કાંડા
(મરાઠી પાષણુ).

અનં વના શુ આદિ, સંતતિ સુધી જાવ, ૧૧૮ ૧૨
અવર કશું કારણ નહી, પણ બિદલ મોહરે સોલ— ૬૫. ૧૨

વિહાર ૦ વીઆલુ રાવ, વાત કહીરે રોન કરાવુ,
પિતા લાવરો પ્રાત, મોઢકા તુજ ૨૨ ચરાવુ;
લોકે તવ આગે કરે, ૨૦ આઠ મોઢિક આપિ,
એ દુખ દાધી દુખલી, નાંહુ દુ રો ન ખાધી સાપિ— ૬૫. ૧૩

સસુર સધાળ્યા સ્વર્ગ, તિહવારથી એ સુખ માણુ,
આજ દવસ પર્યંત, જમી નહી બરીય ને લાણુ;
રોખ મ ધરોરે રોખ, કો મમ કાને એક પેઠ,
શયુ તલારા સમઢો તો, વચન કુ ડું નેટ— ૬૫. ૧૪

કાણુ એક નીચુર ૫ નાહલ, સુદામો મનિર ૧૧ વમાસે,
કોણુ કંઈય ન લાગી (૧) લાગ્ય ને શી ગતિ ધારે;
કહાં નાંહ ને કમ કર, ૨૦ કમવ ચરાવુ શીય,
શરિ રાખ જ બેલયા, તે લાજ રાખે ચમકીસ— ૬૫. ૧૫

સુદામા નારિનીર ૮ એ છે ૨૯ ઘેરી, પેર તે કહી કરશ,
વાઈ ન સુજે વાટ, પાટ અવાઈ મરશ;
૩૦ તિસિ કાતા હીસે નહી, નીસરણ નિરધાર,
૩૧ અંબલાઈ હોમો યજો, હો સાર ગધર કહી સાર— ૧૧૮. ૧૬

સુદામા- કહે મુંઢરી સુધિ સ્વામિ, ૬ અણુબોલાવી જોત,
પત્ની: તજો કહુ તે સત્ય, હું છલે જવ છોલ;
તિસિ કારામતી દાખણ, કાતા સામવણુ,
મનવાહત ફવ આપશે, તે સ્વામી અશરણુરાણુ— ૬૫. ૧૭

તજો કોહો છો વાત, બ્રાતરે મનમતો માદારે,
રમ્યા જમ્યા એક કામે, ભવ્યા એકવેરે પરસારે,
વાદાવપણે વજગા ધણુ, બાલપણે ખડુ ફંદ,
હીડે દિવસ ધણુ યજા, ને મોટો મિત્ર મુંકંદ— ૬૫. ૧૮

તિહાં તજો જમ્યા ૬૫, ૫૫ યજ વિવંજવે પિલાઓ,
દામોદર દાવાર યદો, મનવાહત પાઓ,

૨૦. વિકાલકમ, અપ્રજરા વિમાલક, રાત્રી લોજન ૨૧. રાવન.

૨૨. ખવરાણું. ૨૩. મા ૨૪. જાપણ ૨૫. નિદાણને-જોધને ૨૬. વિચાર
કરે (ચિન્મય) ૨૭ સિરાણુ કમલ હોમીને મણુ પ્રસન્ન કર.

૨૮ જય. ૨૯. પેર ૩૦. કોઈ દિશામા. ૩૧ મદા મયને ૩૨. મન-
માઓ, મનમતો ૩૩. પરસાજ, ઝોમગી. ૩૪. યજો.

मातृमातृपयोचो नही, सधसे याये सादे,
रणे कर्णिय (१) करता तिसी तो आगतः मन भाडे— क'य. १६

मुदाभा' ते इनने आ देर, जेने हाकर नेता (१),
बाळता रगता साय, पाय आर्धजिन वेता;
छपकोडनो हाकते, दु इचीन ३६ पुचिल इपीन,
वज्रमादाव मोढोव पापु नही, तो इह आगव हनु दीन—नार. २०
तेह मोटो अधकारदार हुं री येरे न'व,
हा इहे मादारी चात सभाये इही निध थाड;
धन छुटे धर यडी, बाव दागे वरपर,
भैरव यडी मोपू धपू, दशान देमवु हुर— नार. २१

मुदाभा- वेराभा वेरात अर्थ छपनीअध आहो,
भ'नी: पंडित भरम प्रकार दिवाराय हाक न लहो;
वार'वार वीयार रो जीन लुडरो क'य,
जे अक्षरने ओधरी (१) पछे जाधी मुम अ'य— क'य. २२

नेदने मानो मित्रवेद मित्र त्रासो हो लता,
तेह न'नीश, पति नगत, मुगति वगत-मति हाता;
शीव अदा सेवे सदा, वेदाभ सुस्वर करि गाये,
अंतरयाभी वरा अदने सभ छे रंढने राये— क'य. २३

तूम सानिध जेणे नाथ, दाय सुवेभाखा आपी,
पुत्र ४०पवाओ आशी, वाख अरुनी धिर बापी;
मे सुखो हाडा वढमा, हा लुखो वरधार,
आदि वरा रो न आतजो, जे हाखुने करार— क'य. २४

मुदाभा: सुखी नारिना जोव, तोव करे अन्य विचारे,
हाक लगे सत्य, मत्य पोतानुसार,
दीवीभा मन माने नही त्रैगुनी जे येर,
निर्धार निश्च करी ने परखी संताचे येर—१५ १५निध-देह. २५

पंडित मन परताप, अक्ष अजिगी आवे,
यात्र सखा यदुनाय अति आश'हा आवे,
पात्राव तो यहेरव नही, कर न कमंडव धात,
मान वरो अदने दिव तो विसभी वारो वात— क'य. २६

પ્રેમદાએ પરતણ, કંઈ અતિ ૧૨અણુમણે દીટા,
કરતો મન ધણો કહેય, જોલ જોલી તવ મીટા,
પાત્ર બરી પાણી તણ, મુખ પખવાણુ ચેર,
યગ ધોઈ પાલવ હુલે, પછે વિનય ચેરિ પિર (૧)—

ક્રમ. ૨૭

પલંગ પાથરી દીધિ વિષ તાહા દીધ લંબાસન,
એક કર ઢોલે વાથે, ખીજે કર પગ ૪૨સવાસન,
મુખ રીઝ સ્વામિ હણુ, સદન સરીર મુલાયે,
પાત્ર બરી પાણી તણ, તે રાખડ સાબલવા નખે—

ક્રમ. ૨૮

૪૩હસઈ અતિ બલી હોએ, બવણુ સૂણી જ્ઞાન'દ પામી,
હોરો લાભ અરેખ, હરખશુ રમની વામી,
રામાએ રસોઈ કરી, મોદિકને મિથાન,
આદરશુ અરોગાવીઆ, તે સોપીને સન્માન

ક્રમ. ૨૯

૪૪દીપ'દન કર દેખ પક્ષા, પ્રેમદા પદે નાળી,
૪૫ભુજ-મંદાણુ ૪૬સાઈ કહેલે, રૂઠમણી રાણી;
કમખા સાટી ૪૭અસાવડુ, માગી લેલે કંદ,
રૂઠમણીને મંદર હોએ જે ઉતરીઆ અનંત—

ક્રમ. ૩૦

જવ ભેટો ભગવાન, માન મમ કરીો કાઈ,
બુજમંદણી સંભારિ, ગાદિતર દેલે સાઈ;
ચરણ કમલ થત રાખલે, અન્ય ન ઇચ્છા અવુપ,
નેત્ર બરી બરી નરખલે, તે સુંદર સ્વામ સ્વરૂપ—

ક્રમ. ૩૧

તંદુલ ૪૭પસતી પ્રાણ, વિષ જવ વાટે વલીઆ,
મુગન દવા સાપ્રતિ, સકલ જે સાદામા મલીઆ;
ભણુ મહુરવ નેલા બપી, અશુભ સર્વે શુભ યામે,
જવ સ્વામી સનમુખ હોએ, તવ વિપરીત નેલા નખે—

ક્રમ. ૩૨

પંચ ૪૮ પલે પગ દેય, લેય પણ ડાણુ નીસારો,
૪૯કમલ કમીચો દીલ, તાહાપંડાઈ, યામે વાસો,
ચંતા ચતુર્થણી લંબી, શુ યારો માહારાજ,
જનમ લગે યાચું નહીં તો, શી પિરે રહેરો લાજ—

ક્રમ. ૩૩

૪૧ અણુમનો-મન વગરનો. ૪૨ સંવાદન-સંપણું તે. ૪૩.

હત્તાદી (૧) ૪૪. દીધું (૨) ૪૫. મંદ હાથની-મરીબ, કુર્મગણી.

૪૬. (પ્રા.) સ્વામી; કુવા, આરીવાદ. ૪૬અ-જરીઆન. ૪૭. પ્રસૂતિ, ભેટ.

૪૮. એક ધણીએ પગણું મૂકે. ૪૯. ચાલતા દિવસ વહી ગયો. ૫૦. સ્થાન, જગા.

નકુપર સાગર પાટ, પાટ દેવા દિત લાગે, ...
 શખલનો નહીં સંધે, વાત તો નિસમી લાગે; ...
 પરચદીપ જગત લગે ગચ્છો, પેખી ન સકો થાચે, ...
 અવગણના એહવી હોએ, જે યો-વિદ્યા પદરો (૧) ભયે—
 એમ આલોચત અંન, જન સુતો તેહ કાંદાં, ...
 પ્રાતઃકાલ પ્રમાણ, ભગો દ્વારકા માંદાં;
 એકદિશ સખદ સાચર તણા, એક દિશ નવ નિર્સાણ, ...
 વેદ ધોખ અવણે સૂર્યો, તવ જગી ઉઠો જાણ— ...
 દુ સુતો તે ગામ, કામ નહીં કિંદાં દુ આવાં;
 કે અમરપુર એહ, કે કા દેવાસે લાગ્યાં;
 સ્વપનવત સુષો ઇશ, ઉઠી ઉભો માએ,
 પ્રજા કોહોને પેર કરી, જે કાણુ નગર કાણુ રાય—
 નગર દ્વારકા આંદ, જહાં શી હસ વીરાળે,
 આંજય રાયે ઉમરેન, એન રા રહે છાને;
 પુછીને પશ્વેઓ તાંદાં, ભાંદાં શી કાકર દ્વાર,
 ત્રિપ્ર વિદેશી જેખીયો, તો પૂછણુ લાગા પ્રતીદાર— ...
 કાહો સ્વામી કાણુ ગામ, નાંમ કાણુ કાંમ કહેણુ, ...
 અમ રાયણુ કાંઈ કાજ, રાય કહેયો કરવે હે યુ (૧)
 નામ સુદામો માલક, નગર ઉભેણી કાંમ,
 શી કાકરને વીનવો, જે આવો દરણુ કાંમ— ...

મહીઆ માધવ એમ, જમ મહિફુંદન જરીઆ,
સકલ સંભા, સુત સર્વ, ઉધનાદિક પગ પડીઆ,
શીખ કરી સુખ જી કહુ, પપહિત હઠઆનુ હોંકિ,
આન અદમે આન દશુ, અતિકરશુ સુદામાશુ ગોઠિ—૯ ૪૨

હરિ વલગી કપાળ, આનંદ પદઅતમહ પેઠા,
આપી ઉચાસન, હરિ હેઠા યહ બેઠા;
હરાલોદક આણ પડઅહર, આપ ચંખાસે માએ,
હરિ ઉભા હલભવ કરે, ને રૂઠમણી દોલે વાએ— ૪૩

ધન દવસ અમ આન, રાય અમ મહે પંધારી,
કપા કરી ધરી પ્રેમ, પોતાના કહી સારા,
૨ નિ દગમ આરોચના, મલવા તદી મને ઝઠ,
પણ સત્ય બચન સહુ મ જો, ને અતરયામી એ— ૪૪

મુક્તાઈલ ધણા પદઆણ, પાણિ રૂઠમણી વધાવા,
લાવી તેલ કુલેલ, અગ મરદન કરાવા,
અ ધોલીને ઉઠીઆ, વજ્ર પદવિધોમત અંગ,
પ્રજી પાસે થા નવ દલે, તેા વાત કરે મન રંગ— ૪૫

રચી રસોઈ પાક, રોકે હોઠા હલે જમમું.
દીવસ ધણીની વાત, રાત આપણુ નીમમશુ
ને ને રવાદ સોહાવતા, હરિ હતશુ ૧૦ પ્રીસાવ,
વિપ્ર વરોળે આરોગો એ, આણુ છે અમને ભીવ— ૪૬

આહાર નહી લવ લેઇ, સુદામા તમે અલપ આરોગા,
અમે જમુ જ ૧૧ અસેખ જોએ કે વૂ ભરિ ભોંગા
આરોગીને ઉઠીઆ, શુધાયમન કરે સાધ,
તાબોલે જીડી કરી, હરિ આરોગાવે હાય— ૪૭

વિપ્ર વચારે ૧૨ કાલાન માન મુંહમે દે-એ, વૂ,
કરે કુલ જ બ્યાસ અર્ગ ગોતમ મું નેવૂ
કે કો નામ સુદામ છે, માહા મોટા રૂખીરાજ,
સેવા સામતિ શુ કરે તે માનીને મુજ આન— ૪૮

આતમારામ આલોચ, શોચ સુદામા બાલી,
કહી વાતની ચાવ, બાવપણી કાહાલી,

૫૫. હેવાનું હેલ હોઠે. ૫૬ અંત પુર ૫૭ બોર. ૨૬ામુ. ૫૮

આણીને. ૫૯ પ્રકારે ૬૦ પીરસાવે (પરિ+વિશ્). ૬૧. અરોધ-અધુ.

૬૨. શ્રીકૃષ્ણ.

શ્રુતે આત્મા નોત્પન્નતા, ભક્તતા વિવિધ વચેક,
 વિધારથી બહુ વિલસતા, તાહા આપણુ તે ભે એક— ૬૫૧. ૪૬
 તે દન ૧૮વિષ્ણુ રાજ, આજ અદને સંભારા,
 પુરષ પ્રીતની રીત, પોતાના કરી સારા;
 પત્ની ૧૪પ્રેરેશ આવીઆ, બાબીને બાલી પ્રીતિ,
 કમિન રૂંદે રહેતા કરી, તે કાણુ તકારી રીતિ— ૬૫૨. ૫૦
 સ હેસો રો ન કહો, મુદ્દ બે લાખી કાઢાળ્યો,
 આસિ ગન ઘો ૧૫અદમ, જાણ અતિ આદર આવો
 સિદ્ધ ભાષીએ લાળવી, તે રો ન આપો અદમ.
 મા તાપે આમા વિના એ આગે વખાણો જમ— ૬૫૩. ૫૧
 સંકુચે સુશમા મન, જન રવો નીચુ ભોજ,
 ઉકયા દીન-દેઆવ, ગાઠ આપણુ ૧૮ગોઠ,
 એક મુઠિ મુખમા ધરી, તાંડુલ ભેઆ જંમ,
 ખીણ મુઠિ મન હરે, હર સાહો રૂઆળી તમ— ૬૫૪. ૫૨
 અર્ધ લહે અખીયેસ, કે ખીણ રૂકમળી રાણી,
 કે જાણે અકુર, કે જાણી ઉર્જવ જલ જાણી,
 આનંદે એમ ઉચર્ધા, આજ અમે સંતુષ,
 તાંડુલથી ૧૭ઉપવાસત હવા, પણ ખીણ ન ખુજી મુઠ— ૬૫૫. ૫૩
 દેવ ઉદ્રાદક બેઠ, તેહને અપ્રીત વલ્લભ,
 પ્રેમે આપે પત્ર, પત્ર અમ અતિ દુર્લભ
 નાના લોખ નવા હરે, અમુદનો નહી અર્ધ,
 ફલ મૂલ મુખમા ધરે, એ પ્રેમે હરે પ્રીત્યર્ધ— ૬૫૬. ૫૪
 નેહને મુજ શુ પ્રેમ, પ્રેમ ધર તે શુ તેહેવો,
 અનં ન ગોળી મુદ્દ, ભરત માહારો મુજ નેહેવો;
 અનાવ્યાસ આવે નહી, સ્થીર છુદ્ધિ આવે થાએ,
 મુજને ઇચ્છા એટલી, એ પ્રેમામૃત કો પાએ— ૬૫૭. ૫૫
 ફવસ કાલા વિપ્ર, સિપ્ર અતિ આનંદ૧૮ અમીઆ,
 દિન દિન ચઠતિ જુઝિ, મુકિત ચુદ્ધર સંજ રમીઆ,
 એક દીવસ યજ્ઞ સાબર, મન ગયુ ૧૯ મેહેલા પાસ,
 કારણુ ૬૫૮ મતે કહુ, એ ચલણુ તણી હોએ આસ— ૬૫૮. ૫૬

૬૩ વિષ્ણુ, ૬૫૧ (વિષ્ણુ) ૬૪ પ્રેર્ષા, મોહલેલા ૬૫. અમને
 ૬૬ કાઢી ઠાકી ૬૭. ઉપવાસ-સંતુષ. ૬૮. નિર્મળા-પસાર રર્ષા
 ૬૯. મહિલા-અંધી પત્ની.

આજ નહીં પણ કાલ, કાલ નહીં પણ ૭૦ પરમેશ્વર,

કૃષ્ણ કૃપાની ખાણ, ભણ નહીં જાણણ મર્મ;

ચંત ચંતા અતિ ઉપનિ, ભર્મે શુદ્ધો ભક્ત,

સત્યમેવ સંધાવતું, તો નહીં રહાનો ધર્મ—

કૃષ્ણ. ૫૭

કૃષ્ણ કહે અમ વચન ૭૧૨સન રોષુ નવ ભજે,

ચાલો કેહેતા ભીત, વિન મુઝ ચક્રમક યાજે;

જદગદ્ કંઠ બેઠુ કુઆ, ઘડીત ઘયા રહે ભજે,

બોસારો મમ મુદને, નહા પુનરપિ દરશણ હોજે—

કૃષ્ણ ૫૮

૭૨અનો—અને પ્રીતિ, રીતિ સુદામા મળીવા,

કરતા અતિ ૭૩ આલોચ, રોચ સુદામા પદિ પહીઆ;

ધર ધણી ભય શું હરો, શશુનો અતિ સંતાપ,

કૃષ્ણ સંત મહા દિન કમ્યા, પણ કાઈ ન આચ્યુ આપ—

કૃષ્ણ. ૫૯

જો આપત અમ અર્થ, મર્થ તો ન્યુન નહોતી

કર્મ તણી ગતિ ભારી, અહારી આસ ન પોહોતી,

રોચ કરે ધરનો ધણ, ધીરજ ધરે મનમાહે,

શો સંતાપ શરીરનો, જો કરશે કૃપાનિધ સાહે—

કૃષ્ણ ૬૦

એમ કરતો સંકલ્પ, નિઃકલ્પ મનિ સ્થિર નહ યાજે,

પોહોતો નગરને વાસ, સ્વાસ કરી ધર બણી ભજે,

શુધ મધ સુઝે નહીં, કોણ અહારી કામ,

૭૪અ ઉઘાલી કોણે લઈ, પણ હ ચાલો ભણી નામ—

કૃષ્ણ. ૬૧

રહી ન મહારી શુધ, શુદ્ધિ મળે પ્રમ હાસો,

માની જીવની શીખ, બીખ માગણ હું ચાલ્યો;

વાત અઘટતી નવ દવી, જો શુધ બેઠવુ યાજે,

શુ થયુ જો યારો હવે, જો ભોગવણ બેણી કાચે—

કૃષ્ણ ૬૨

ગયો યાત્રા યત મિત્રનુ માહાતમ ભેઠ,

કરી ગયાતા આસ, વાસ પોતાનું ખોઈ,

એક અવાસ કોણે કરા, પૂછ પડોશી ભજે,

રાવ કરે જઈ રાજમા, જો એમ અઘટતુ યાજે

કૃષ્ણ. ૬૩

નિહાજે છે શુ વમ, સિમ્મ દરિ કપા કરી છે,

એક અવાસ સુદામ, ધામ નવનિધ ભરી છે,

૭૦ પરમ દિવસે. ૭૧ છબ રોષી શકાવી નથી. ૭૨. અન્યોઅન્યે

૭૩ વિચાર ૭૪અ-૩૫ દાવી

એમ કરતાં દુષ્ટે પડે, અળલા મન કંઠલાસ,
પધારવા ગ્રેમે કરી, એ આપણા અવાસ—

કૃત્ત. ૧૪

મુકો વચ્ચે કુચીલ, પીલ પીવાનર પેદેરો,
નેએ આપણ નીગ, ઘસ કપાની લેદેરો,
હર સાહીને કામની, દેખાડેજ સવેસાળ,
અ કપાથી નીપજુ ને, કરણા સિધુ દુપાલ—

કૃત્ત. ૧૫

ને આ અરય સહાર, પાર સખા કા બંહે,
ખરચે ખરચણદાર, ન ખુટે કરો પ્રમાણે,
હીરા મણી મુનવા રત્ન, જેહ તણા નહી મૂલ,
ગણણદાર ન સકે ગણી, તોલણદારા તોલ—

કૃત્ત. ૧૬

અંન તણા અંજાર, પાર ન આવે તેહનો,
ધૂત, શુદ્ધ, સર્કરા આદ, વાર નહી પોહોને મેહેતો,
અશ્વશાય અશ્વશાય, સદ શિખિદા રય ન પાર,
કરી ન ન્યૂન નયણે પડે, તો ચાહા વાહા જેજેહાર—

કૃત્ત. ૧૭

વિશુદ્ધ હીધી વિશુદ્ધિ, પાર તેહનો કાણ પામે,
સવનીધ ઉતરે પાર, સારની વેદના પામે,
૭૫આથેહે અર્થ સરે નરી, ઉદમ નરી કેદે હાપ,
કપા તણુ નાણુ સહી, તો જે જે જે, જાગનાથ—

કૃત્ત. ૧૮

(ઇતિશ્રી મુદામા મહંમદી હામોદરમુત મીથીપ જગનાથ બાંહીમુત
ફત સંપૂર્ણ. સં. ૧૭૬૧ ના આવણ મુદી ૪ લી. સવાનીદાસ મદવલ)

સુદામાનું આખ્યાન.

(દસમસ્કંધની પ્રાકૃત ગુર્જરભાષા ટીકામાંથી)

(લખ્યા સાલ સં. ૧૭૬૫)

“વલી રાત પવિત્રતે શુક્રેવને પુણ્ય ॥ જે શ્રીકૃષ્ણજીની લીલાચરીત્ર કહો ॥
ત્યારે શુક્રેવજી કહે છે ॥ એકવાર સુદામા એકવે નામે ॥ આંધણ હતો યથા
લાલ સંતુષ્ટ ॥ તેહને સ્ત્રી પતિજતા છે ॥ તે એકવાર સંતાન રીલાતાં દેખીને
આપણાના સર્વારને નમસ્કાર કરીને ચલે દષ્ટિ રાખીને વીનવી કરવી હવી ॥
જે સ્વામી તાહારે શ્રીકૃષ્ણ શ્રી પ્રીત છે ॥ તે આપણી પ્રભને કુધાએ કાં
પાડે ॥ તે પ્રમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ હવડા હથીગાયર દારિકાને વીંચે છે ॥ લીલા કરે
છે ॥ તે સ્ત્રીએ આંધણને પછો વિનય કરી ॥ દારિકા પ્રત્યે પ્રેર્યો ॥ તે વારે
સુદામાએ વિચાર્યું ॥ જે શ્રી ભગવાન કચ્છાસમરત્ન કરાન મુખને વારો એ
મોટાં લાલ છે ॥ માદારાં નેત્ર સફળ થારો ॥ પછે આંધણની સ્ત્રીએ શ્રીકૃષ્ણ
પ્રત્યે પ્રેરીને કાંતના તંદુલ મુગિય ધરધ માગીને વસને કચ્છ વીટીને બાંધ્યા ॥
તે કૃષ્ણજીને ભેટ મોકલી તે લેઈ સુદામા દારિકાં ચાલ્યા ॥ તે દારિકા માહે
સાંત પોષ્ય ત્યાં કાણે વાર્યા નહી ॥ સોલસહસ્ર સુંદરીના ધર વચે રૂઢીણી
જનું મંદીર છે ॥ ત્યાં બેઠા છે ॥ તે સુદામાને દેખીને સાહાંમા રૂઢીણી
સમેત બાંધ્યા પોને પગે લાગી ભેટ્યા માહે જાણીને આસન ભગે સ્થાવી
આંસન ઉપર્યે બેસાર્યા ॥ શ્રીકૃષ્ણે ચર્ણ પચાલ્યા ॥ ચર્ણોદક મસ્તકે ધર્યું
ચંદન પુષ્પ મૂપ આરવી કરી આસનાબ્યા ॥ પછે તાંબુલની બીડી આપિ ॥
વીંચે કરી રૂઢીણીજી વાસુ નાચે છે ॥ શ્રીકૃષ્ણ ચર્ણ સવાહન કરે છે ॥
અનેરી સમસ્ત સુંદરી-મ્યલીને વિચારે ॥ જે એ કાણું અવધૂત આવ્યો છે ॥
દાર્ય પાંગે બસ નીકલી છે ॥ પાંગે વાલ કાટી છે ॥ એહને એવડું પૂજે છે
તે શું બિંદુ બાગ્ય બુધો શ્રીકૃષ્ણ ચર્ણ પધાલે છે ॥ તલાંસે છે ॥ પછે
શુકનો ધરની વાત ॥ મુજબ લાગા ॥ જે આપણું અવતિમાહે સંદીપનને ઘેર
ભણતા તે સાંભરે ॥ આપણું એકવાર ગોરાંણીયે ॥ ઇંધણ લેવા મોકલ્યા
હતા ॥ ત્યાં અઘાએ જઈ હવી ॥ પછે સૂર્ય અસ્ત હવા ॥ સઘલે પાંણી
મર્યાણ ॥ દીસા વિદિશ ઘરૂ નીચૂ દષ્ટે પડે નહી ॥ પછે એકએકનાં દાંપ
સાદિને ચારે પોહોર રાત્રી ચાલ્યા ॥ પછે બ્યહાંણા માહે ગોર મ્યલા ॥

પછે શુ સંતોષ પામ્યા ॥ આપણને પૂર્ણ વિદ્યા કહી ॥ છ ॥ इति
अध्याय ८० ॥

તે વાર પછી શ્રીકૃષ્ણજીએ આરે પ્રદર વાતો કીધી ॥ પછે થીકુંજે આપ
દીધું ॥ તે તકે કાંઈ બેઠવ લ્યાબ્યા હા ॥ તે આપે ॥ ચાલી હરો તે પ્રણી કરી
માનીરો ॥ માદારો બક્ષ મુકને એ તુલસીનું પત્ર પુષ્પ ઉદક ક્ષત્ર નદ ને
સમર્થે તે વળી કરી માનુ ॥ તે માદારી બાલીએ દેતે કરી મોહ્યું ॥ તે
લ્યાવો ॥ પછે સદામો લાજતો તંદુલ આપી સર્વે નદી ॥ પછે શ્રીકૃષ્ણે તંદુલ આપણુપે
છાડ્યા ॥ પછે તે તંદુલ ત્રેલોક્ય વૃત્તિ કીધું ॥ એક મુદિ આરોખ્યા ને બીજ
આરોગે ॥ તેલે લક્ષ્મીજીએ હાથ સાધા ॥ ને સ્વામી અમને ॥ માહે અલ્પતા
આપયો ॥ પછે એક મુદિએ પૂર્ણ લક્ષ્મીનો વિદ્યાસ વેભવ આપ્યો ॥ પછે
પ્રાતઃકાલે મુદામાને યોધ કીધી ॥ પછે લેલાવાને સંપાતે ગયા છે ॥ પછે
મુદામો લાજતો પાછો વલ્યો ॥ ચીતવા લાગો ને જીને કુ શુ કહેય ॥ વધી
વીચારવા લાગો ને દુ દરીદ્રી પાપી મલીન તેહને શ્રીકૃષ્ણ લક્ષ્મીકાત સંદાંખા
આવી મલ્યા ॥ ચર્ણ પચાલ્યા ॥ થીકુંજે સેન્યા બેસાડયો ॥ અર્ધપાદ કીધું
લક્ષ્મીજીએ વાણુ વિનન કીધું ॥ અમર દાલ્યા શ્રીકૃષ્ણ ચરણ ચાપે છે ॥
એવડી કપા કીધી ॥ પછુ કાંઈ આણું નહી ભવ્ય ને કાંઈ આપીયો તે
મૂઝને વિચારયો ॥ એ કમરણુ યો મૂઝને ધણી કીધા કીધી ॥ ને કાંઈ નાંખું ॥
એહવુ વિચારતો આપણુપાના આમ પ્રત્યે આવે છે ॥ એમ કરતો દ્રઢો
બાળ્યો ॥ તે પોતાના ધરને કામે સુવર્ણના મંદિર છે ॥ અનેક મલ્લિ ઝાઝાર
કરે છે ॥ ધર પાસલે વાડી તથાન જુયા ॥ અનેક પક્ષી હંસ કારંડવ અનેક
દાસીના સદસ દીસે ॥ આવીને પોરે રતો ॥ વિમાસવા લાગ્યો ॥ ને એ
ધર બંધાના હરો ॥ કે રુદ્રના હરો ॥ કે ઇન્દ્ર જીવન હરો ॥ એહવુ વીચારતા
મુદામાની જી અનેક દાસી સહીત સાહામી આવીને ધરમાહે પધરાવ્યા ॥
તે વારે જીમે હજુ જ્યે સ્વામી ધન વીચારો હા ॥ હયા સમુદ્ર ભક્ત વલ્લભ
શ્રીકૃષ્ણ તુકા છે ॥ તે સદામાના ધરને વિથે ॥ કીધને કામે અનેક મલ્લિ ઝાઝાર
કરે ॥ ॥ મનોહર સેન્યા ઉપર્ણ ચંદ્રુવા ॥ વૈભવ ઇન્દ્રના ધરનાથી અધીક
એહવી સંપત્તિ કીસે ॥ તે વારે સદામાએ વિચારું જ્યે ॥ એ કાંઈ પાત્રને
વિથે કાન નથી કીધું તથ નથી કીધો ॥ એલે હયા સમુદ્ર માહે વૈભવ આપ્યો
છે ॥ રથે એ વૈભવ યો શ્રીકૃષ્ણ મૂઝને વિચારે ॥ તે વૈભવ લેગવાતો યકો
એક કાણુ નારાયણને ન વિચારે ॥ તે સદામો ભોજ ભોજવતો યકો શ્રીકૃષ્ણને
પામ્યો ॥ હવે ને કો સદામાનુ આદ્યાન સાંભરે ॥ તે ધણી લક્ષ્મી વૈભવ
પામે ॥ છ ॥ इति अध्याय ८१ ॥

[इसमें २६ धनी दीक्षा प्राप्त करने वाला संवत् १०६४ वर्ष के चैत्र शुद्ध
३ शुक्रवासर के विष्णुविश्वं प्रसक्तं न. कामेश्वरेश्वर पारम्य निविधर नारायणी
पञ्चाङ्ग ८८ पाल्पमस्तु]

પરિશિષ્ટ ૬.

ધનદાસસુત સુંદરકૃત સુદામાની કથા.

(રચ્યા સાલ સં. ૧૭૯૩)

રાગ સામગ્રી

- વદા પરિશિષ્ટ શુક પ્રત્યે એમ, હરિના ચરિત્ર યદ રસા કેમ-
ને તમે ખીલ' કહો મુનિજન, હરિગુણ સામળવા મુજ મન. ૧
- ક્યાં ચરિત્ર તમે બળરામ, તે એમો સામળવા ચિત્ત દેઈ કાન;
દારો કહો ચરિત્ર હરિના રમ્ય, એ સામળવા તૃપ્તિ નહોં મન. ૨
- કહેસો સામળવા છે તમે ધણુ, એમ મો લણુસો મુનિજન,
શુકદેવ વદા છે વચન, સામળો વિષ્ણુમક્ત રાજન. ૩

દાન

- સામળો હવે કથા કહું, ભગવાનનિ રાજન;
તમારું ચિત્ત હરિકથાપર, ખીલપર નહોં મન. ૪
- સકળ સમા સદુ સામળે, તેદેમા તમારો ધણો ભાવ,
શરીર તો અસાર છે, એહેમા સાર હરિગુણ ગામ. ૫
- રસનાએ હરિનામ લેવું, તાદારે રસના સાર;
મધુર વચને બોલવું, એ મુખી મનનો રાગ. ૬
- કરે કરી હરિ પૂજ કરવી, વળી એ પ્રુણ દાન;
મસ્તક તે હરિને નમાવો, એ સાધ વિપ્રને જાણ. ૭
- નેત્રે હરિના દરશણ કરવા, સામળવા શુભ કાને;
પગે કરિ હરિમંદિર જાવું, વીરો એ સાવધાને. ૮
- તો દેહ ધરયાતું સદૃશ છે, નહોં તો તથા જન્મ મયો શન્ય;
દાણુમંથુર એ દેહ સામે, આવે સુકિન પ્રુણ. ૯
- તે માટે હરિમક્તિ કરવી, વાક્તિવે વરા રયામ;
હવે સુદામાની કહું કથા, એ સામળો સાવધાન. ૧૦

આનંદક રૂતિ પાજે મુદાગો, હરિ કપર તેહનું મન;
ફણમાત્ર તે વીસરે નહીં, એહેવા બ્રજ રાજન.

ચોડું ઘણું અંન મળ્યું તેહમાં, રાજે છે સંતોષ;
સાંદીપનને ઘેર આળ્યા, ભણવાને ઉદ્યોગ.

સકળ વિદ્યાએ પૂરણ શુર્ય, એહેવા શર સમર્થ;
વેદવિદ્યા ધનુર્વીર્યા, ભણે એ મનોર્થ.

એહેને મટે ભણવાને આળ્યા, રામ દૃષ્ટુ બેઠું પ્રાતઃ;
સાંદીપન બહુ માન દેઈ, દેતે શીખરે રણિયાત.

પાટી દેખાડવા મુદાગા પાસે, આવે દેવ મોરાર;
વડો નિશાળીયો તાહાને મઠમાં, યહ છે મિત્રાચાર.

ખાણુ ખીણું જાણુ બોજન, મુણું એકે ઠામ;
મુદામા સાથે પ્રીત એકેથી, યહ છે ભગવાન.

ચોસેટ દહાડે ચૌદે નિદ્રા મળ્યા શીજદુરાય;
શુરમુત ફણમામાં આપી, હરિ યથા વિદાય.

મુદામાને બેઠી રોયા, જુગદાધાર;

માણુતાવ ફરી મળજે મુજને, માણું છું એક વાર.

મુદામા ગદગદ કંઠ ધણ કહે, ભક્તિ હળે મુલ રયામ;
મળી ફરી મયુરામાં આળ્યા, હજધર શ્રી ભગવાન.

મુદામા ઘેર આળ્યા ભણીને, માંડયો ચૂદસ્થાશ્રમ;
દુગી મઠી વચ્ચ અંજલ, નિત્ય એમ કીન.

પાણુપાત્ર મળે નહીં, અલક્ષ્મીનો વાસ;

હરિદ્રે ઘણું પીડયા ઋષિને, મળે નહીં કાઠી થાસ.

પતિવ્રતા ધર્મ પાજે પત્ની, પ્રેમ ધણ છે પેર;

ભૂખ્યાં બાળક વણવણે, એમ હરિદ્ર આંખું નેટ.

મળ્યું તો ઋષિ ખાધ નહીંતર, ભૂખ્યા હરે છે સેન;

પત્ની પુત્રનું પુરું પાડે, કાઠોનું કામ ફરીને એમ.

પછે અંન જડતું રહ્યું, તવ શું કરે સીજન;

સ્વામીને કેમ હદ મુજથી, જે આણી આપો અંન.

ન હદું તો અર્થ કેમ થાયે, લાળે વણુરો કાજ;

લાજ મુશી કહેવા આળ્યા, છેક અડતું છે આજ.

કરજોડીને ત્યાં ઉભાં, ચિતલી સ્વામીનાય;

તમારે શ્રીદૃષ્ટુ સરખા મિત્ર સામળી વાત.

તે માટે જ્યોત્સના, પુરો મનનાં કામ;
તમે કહેશો વેદનાં છે, કેમ જાણું તે કામ.

એમ નહીં હવડા દારિકામાં, રહે છે સ્વામીન;
દરિદ્રદુખને કાપશે, કાઠ કર્યું નહીં મેં પુણ્ય.
કહેશો દીધા વીતા કેમ આપશે, આપશે જાણી દીન;
એમ નહીં તે કરણાનિધિ છે, જાણુરો દરિમન.

આજસુધી મેં કશું નહીં, સ્વામી નેવડ વના રહે દેન;
બાળક છવે કેમ કરી, માટે માનો વચન અશ્વમેવ.

ધીરજ કેમ ધરું સ્વામી, શું છે આપણું સુખ,
નખ મોઠા વચ્ચે છરણુ કેળી, ધાય છે મને દુખ.

દાસતાની તુમી સાદરી, તેપર સેન કરો છે નાથ;
તે માટે જ્યોત્સના, દુઃકલું જોડી દાય.

તમે કહેશો કેમ માણું, માગતાં આવે લાજ,
વિશીષણે જઈ શીખ નામ્યું તો, આપ્યું લંકારાજ.

તમે જાની જાણો છો, દુઃકલું તે અન્યાય,
પણ શું કરિયે જાણું મરણું, એ વાતની નહીં લાજ.

અજયક મત ભાગશે, એમ જાણુરો સ્વામીનાથ,
એમ નહીં એ વિશ્વ સર્વે, માગે છે એ પાત.

જગત સિદ્ધક દાતા એ છે, જુઓ વિચારી મન
શ્રીના વાયેક સામળીને, બોલ્યા કાપિ વચન.

અંતરજામી રહ્યા બ્યાપિક, જાણે મનની વાત
આપનારો દોષ તો નહીં બેઠા, આપશે વિશ્વનાથરો

શ્રી કહે અગ્નિ પાસે આવે તેહની જાણે ટહાડ,
માગ્યા વિના કેમ આપશે, વિવાદે થાયે રાડ

સામળી સુદામો મહે જાણું, એ મરો મળશે સ્યામ;
બેઠ શું જઈ મુકું આગળ, પાસે નહીં કાઠ દામ.

મિત્ર આગળ મામ મુખી, માગનાં છવ જાણ;
દીનવચન જઈ કહેવું એથી મૃત્યુ સારું ધાય.

શ્રીને શિષ્ય એમ કહે, તમે છતાં દારણો, દુઃકલું;
કહો કાશી ને ભગવત આગળ, બેઠ મુકું મુંચ

દરખ પામી પડોશજીને, આવી કદિ એ વાત;
ચાર મુદિ તાંદુલ તેણે આપ્યા છે તત્કાળ.

સ્વામીને હાથ લીછએ આ, તાંદુલ ખૂરે આસ;

૮ બાધવાને મળે નહીં હાથ વચ્ચે સારું પાસ

દપરાદપરી બધેન કીધા, ચીયરા દશવીસ,

૯ રતનની પેરે તાંદુલ બાધ્યા, જેમ છોડતા ચહે રીસ.

એ તાંદુલ લઇ શીખતાથી, નીસરયા તુનિજન,

દરિદ્રપાએ આવી પોહોતા, દુવારદાપુર ધન.

ગોમતીમા સ્નાન કીધા, પ્રયોગ તર્પણુ ધ્યાન

તિલક દ્વાદશ ધરયા બજે, ચાલયા જપતા હરિનામ

જણુ પાળી કુખી ગયા આનન, જેતા નમ્રતા ધામ

સાન કથન રતનમણિમય, શું કરે પુનર્ન વખાણુ.

એ રીતે આવી પોહોતો, નદવના ધરપાસ

જુએ તો તો ગોરી અટાળી, તે રેખી નિરોયે યાચ.

દરિદ્રપાએ જય ચાલ્યા, લીધું નહીં ટાંકએ તામ-

સોળ સદસ ગાદિર મધ્યે, રૂખમણી ઘેર રયાગ.

તે કામે આવી કલા કપિલ, વિચારયું તવ મન,

કયા ધરમા નહં હેવે, કીદા પ્રાણુલવન

ઠીને તતક્ષણુ સાહામા, ગયા શ્રી ભગવાન,

જુજ પસારી લીધા કપિને, ભેટયા આદરમાન

બહમદ કહે યયા શ્રીહરિ, નેત્ર ભરયા તવ નીત,

બાહે ખરી પ્રભુ લેઇ ગયા છે, પોનાને મંદિર,

સિંદાઇતપર બેસાડયા કપિ નેઇ યયા રણિયાન,

પૂજતી સામગ્રી સીમે, મંજારી તત્કાળ.

સામળી રૂખમણી કહયા, કરવા રૂખીની સેવ,

નોનણુપાત્રમા પૂજ લેઇ, આઠ્યા છે તત્કાલેવ

સુદામાના ચરણુ અહીં, પંજાળે મહારાજ,

રૂખમણી જળી નામે ઉપર પુરયા મનોરથ આજ.

અર્ધ પાઈ પૂજ કરી, લેઇ ચરણામૃત ધયું શીપ,

કૃતારથ અમને કરયા, આજ પધારયા રૂખે ઇસ

સામળી સોળ સદસ આવી, જેવા હરિના મિત,

૧૦ નેઇ સદુ દમવા લા ૧, એ શું જુઓ હરિની ખીત

હેલે દુર્જન વચ્ચે ઘરણુ, દીસવા કદરૂપ,

• સતભામા કહે મિત્ર હરિના, કુટડા ધણું રૂપ

એમ કાનેકાન કરે વારતા, એ ભૂધુ દેવગીરાજ;	૫૬
શ્રીકૃષ્ણ કહે એહની સેવા કર્યો, તે વહાલી મુજને નાર;	૫૭
સાંભળી કે વીળણ લેઈને આવી દાળે વાય;	૫૮
કે પાન ખીટી જળની લોટી, લથી લેઈ રોનાકાજ.	૫૯
સુદામાસુ પ્રીત વારતા, કરે શ્રીપરિબ્રહ્મ	૬૦
યાકયા હોરો મિત્ર તમને, યથો મારગમા થમ.	૬૧
કાંઈ તમને સાબરે, કે નહીં પૂર્વની વાત;	૬૨
સાંદીપનને ઘેર આપણુ, ભણતા બેહુએ સાય.	૬૩
ભણીગણી પછી તમારો, કેમ યથો નિર્વાહ;	૬૪
પરણ્યા છે કે નહીં હીરો, એવેન પરણ્યાના આંહ.	૬૫
વજ્ર ભૂધુ નહીં એ કેમ, ચાલે ગૃહસ્થાશ્રમ,	૬૬
બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થાશ્રમ જ, પછે વાનપ્રસ્થ,	૬૭
એ પછી સંન્યાસ કહિયે, તરવા મારગ ધર્મ;	૬૮
મિત્ર માહરા કહ્યે પામ્યા, દુખે ગયા છે દીન.	૬૯
ગોવિંદે માઠી ગોઠી, મિત્ર સામજો મહારી વાત.	૭૦
ચિંતા શી પડી આવડી જે દુર્ભજ હીસે કાય,	૭૧
સંતાનસુખ નહીં ધરમાં, શું જાણીયે આપણા વાજ,	૭૨
કે જ્ઞાને કરી ત્યાગી યથા, સંસારપર નહીં ભાવ.	૭૩
તરે કરી ઈંદ્રી વશ કર્યાં, કેહમત મન તેરાજ,	૭૪
એટલાં દુખમા કહ્યું દુઃખ તે, કહો મુજને, અનુરાજ.	૭૫
રૂખી કેહે તમ વિલિને કરી, પામ્યા છે અમે દુઃખ;	૭૬
અંતરજમી મળ્યા છે, તો હવે થરો સુખ.	૭૭
સામજિયા આજ મળ્યા તમને, સાબરે છે કે શુન્ય,	૭૮
ગોરને ઘેર એક સ્વરે કરી, ભણના વેદની ધુન્ય	૭૯
જીને સોપી ગયા ગુરુ, કરના જગતના જામ,	૮૦
ગુરુપત્નીએ વિચારયું, આજ ઇંધણ નહીં ધરમાડ.	૮૧
આપણે ચાવી એ કહ્યું, છે-અરયું છે શિવ	૮૨
કહ્યે કહ્યો મળે નહીં, હુ રસોઈ રૂંડી શી રીન.	૮૩
સામજી તત્કાલ ચાલ્યા, કુનાઠા લેઈ સ્વધ;	૮૪
અમે તમે બળભદ્ર સાથે, ગયા વનમાં સંધ.	૮૫
ખોડ ફાટી ભારા ત્રણે બાંધા છે તત્કાલ;	૮૬
સાંભરે કે તહીં તમને, જીવો વિચારી મન;	૮૭

તે સમે વાયું આપી આવી, વરસ્યા બટુ વરસાવઃ	૭૪
રવિ અસ્તાંત દિશા હુલ થઈ, સુઝે નહિ કાઈ માટે,	
નદી નાળાં પૂર ટાહાટે, ધુટએ વન માટે,	૭૬
અકેહના કર/અંદી ચલ્યા, વિપત પડે બટુ વાટે	
રખે ડો બુલા પડે થઈ, અધારી ધણી રાત,	૭૭
વસ બીગાં વળી હપર, વરસે છે વરસાવ.	
એ રીતે આપણ રાત સઘળી, રસ્યા ડો મુનિતન,	૭૮
સુદામા કેહે સામરે મુને, રહ્યા રાત્રે વન.	
શ્રીકૃષ્ણ કેહે વળી સામરે, મિત્ર હતું તમને વાત,	૭૯
પ્રાત થયો ધણી ભારી ત્રણે, ચાલ્યા લઈને વાટ.	
શુરએ આવી કહ્યું સીને, દાંહા ગયા એ બાળ,	૮૦
ગોરાણી કેહે મોકલ્યા મેં, લેવા સરપણ કાળ	
રીસ ધીધી અતિથણી, તે એ શું કીધું કર્મ;	૮૧
રામકૃષ્ણ બેઠ બલુવા આબ્યા, એ કહિયે પરિવ્રજ	
સકુમાર બાળક મોકલ્યા, મમ કરી રાખું ધીરજ,	૮૨
હજી લગી આબ્યા નહીં, વરસે મેઢે ચમકે વીજ	
રાત્ર થઈ નદીપૂર આબ્યા, શુ કરે તે બાળ,	૮૩
સીને એ રીતે બહુ શુરએ, ચંતામા ગઈ રાત.	
બાળક વનમા રહ્યા બૂખ્યા, શુ કરે હવે જોયે,	૮૪
પ્રાત થયો આબ્યા મિળત, આપણને દેખી મન મોહ	
ધાઈ આવીને ભારા ન આબ્યા, લીધા હૃદય સાંધ,	૮૫
એમ કરતા તમને કહ પડ્યું, કહી મુખ્યા મન્તક કાપ.	
પ્રસન્ન થયા છે આપણને ઘેર તેડી ગયાં રેઓલ્યાસ	૮૬
તમારી વિદ્યા તમને ફળે, લીધો આશીર્વાદ	
ગો દોહોતા કર વધારી, દોહોલી આપી થડુ દાન,	૮૭
ગોરાણીએ પ્રત માળ્યો, સુવા તે આપ્યા બાળ	
વીદા થઈને ઘેર આબ્યા, એ સામરે મિત્ર વાત,	૮૮
તે દહોડાના આબ ફરીને મળ્યા ડો રઝિયાત	
સામળી ફળીજ વણા, મુઢને સામરે મદારાજ,	૮૯
આજ નમ માહારો થયો સફળ, દરણણી સરયા કાળ.	

પ્રથમ અમવા પુષ્પ કે ફળ, કરે મુજ અરપણ;	૧
તેણે કરી હું સંતોષ થાઉં, ધરો નહીં રીઝ મન.	૨
લાભીએ ભેટ મોકલી તે, આગો અમને વસ્ત;	૩
લાભ્યા છે શી ગાહી, કાંઈ દીસે એકમા તલ	૪
ઋષિજી મન વિચારે, તુઝે ભેટ મુકું શુંય,	૫
શ્રીકૃષ્ણનો વેશવ ભૂઓ, રહ દુર્બળ બાલણુ હુંય	૬
કંચન મણિમય કહિયે રચના, સુપ્તલોભી અવાસ,	૭
મુકતારણના તોરણ કારે, તેજપુજ પ્રકાર.	૮
અશ્વસિદ્ધિ નવનિધિ ધરમા, ભરયા કાપ બંડાર,	૯
શું નેઇને એ તાદુળ આપુ, કરે મન વિચાર.	૧૦
શ્રીકૃષ્ણ મન વિચાર્યું, એકને આપતા આવે લાજ,	૧૧
હસતાં હસતાં તાણી બીધી, ગાહી નદુત્તમ.	૧૨
દેખીને ધણું પસન્ન થયા છે, છાંટે છે પોતે ગાહ,	૧૩
સુદામાનું દારિદ્ર ખાવા, ખીત ઘણી એ માટ.	૧૪
જેમ છાંટે તેમ ભવના બધન, છુટતાં નવ તાડે,	૧૫
છાંડતા તાદુલ દીકા, હરખ્યા ઘણું મનમાડે.	૧૬
ઋષીને ભગવાન કહે છે, તમે કેમ જણી મનગી વાલ,	૧૭
ભગવાનને એ વદાસાં છે, મટિ લાભ્યા છે એ ભાવ.	૧૮
સ્રી સર્વે આશ્રમ પામી, આ શું માહે એમ કહે તારી,	૧૯
આવહું એણે બંધન કીધું કર્યું જવન બહુ ભારી ર.	૨૦
માહોમાહે જુદે છે નારી, એકવી શું છે વસ્ત,	૨૧
જે દેખી રણિયાત ન થાય છે હરિ જોડે છે હસ્ત	૨૨
એક મુદિ લેઇ આરોગ્યા બીજી બરી, લશ્મીએ જાડયો હાથ,	૨૩
રાંક તુજ આપ્યું હવે શું, આપસો મુજને નાય.	૨૪
પછે તમને ગમે તે ખડું, સમજ દેવ મોસર.	૨૫
ભાગી સ્ત્રીને વહેંચી આપ્યા, ગ્રેમે તાદુળ સાગ.	૨૬
એક તાદુળ ભાવનો તે, કહિયે લક્ષ સમાન	૨૭
રૂપમણીને કહે શ્રીહરિ, તે નાણને મનમાદ.	૨૮
એ સરખું મેં આપ્યું નહીં, એમ વદા જુગદાધાર	૨૯
આપ્યું તે રૂપમણી નાણે, બીજી ન ભરો નાર.	૩૦

- શ્રીકૃષ્ણ હશે મદારામિત્ર ભૂખ્યા, કરો સામગ્રી તૈયાર;
મારગમા ધણે શ્રમ થયો, સામળી સીધે વાત. ૨૧
- ચોકો પાણી અંન સામગ્રી, કર્યું છે સર્વ તર્ક;
રૂખમણી હશે ઉઠાડે, હવે રૂખીને લાવત ૨૨
- પ્રેમવાત ઠરિ તાદાથી, હડયા રે ભગવાન,
સુદામાને તેવ મર્દન, ઉપ્પોદક શુભ સ્નાન ૨૩
- મિથ્યાન્ત ભોજન શીતળ જળ, સુખવાસ બીધી બસાસ,
રત્નડાળીત સેવ્યા ઉપર, સુવાડયા રૂખીરાજ ૨૪
- શ્રીકૃષ્ણ રૂખીના પા ત્યાપે, લક્ષ્મી દોળે વાય
નિદ્રાવશ તવ થયા રૂખીજી, સુતા પછી જડુચ. ૨૫
- પ્રાત થયો વિદા મા િ ચાલ્યા, સુદામા સાવધાન,
વળાવાને ગયા સગે, પોતે શ્રીભગવાન. ૨૬
- સુદામાને ભેટયા શ્રીહરિ, ફરીને મળવું હયાકો,
હાલે હાયે વળાવી પ્રભુ આબ્યા મહિમાકો. ૨૭
- સતસામા હશે ભંજીવતીને, કૃપણ થયા જીઓ હેત,
બ્રાહ્મણ દુર્બળ ગયો તેહને, આપી નહીં કોઠી એમ. ૨૮
- રૂખમણી કેહે સમજે શું તમે, પ્રભુની વાત છે ગદ,
આપ્યું પણ મુખે નવ હણું, જીઓ જોવા ગરડારડ ૨૯
- મારગમા રૂખી ભય ચાલ્યા, કરતા મન વિચાર,
ભટ્ટં થયું આપ્યું નહીં મુઠને દ્રવ્ય દેવ મારાર. ૩૦
- મિત્રે ભણ્યું દ્રવ્ય આપ્યું તો, માયામા થાય મમ્મ;
તે માટે હેત કર્યું મુજપર, રાખ્યો માદારો ધર્મ. ૩૧
- પાપને મૂળે અવતરે,એ મૃત્યુ લોક અવતાર,
હું રંક કૃપણ પતિતને કાણ, આવડું કરનાર. ૩૨
- તેલ સુગંધી મદનકામા, ઉપ્પોદક એહવો લાવ,
યાદા છા મિત્ર નાહાઓ ધણે જળે ઉતરે પગ યાક. ૩૩
- ભોજન કરાવી સેવ્યા ઉપર, સુવાડયા, ગયો શ્રમ
ઉશ્વસા મખમલ તળાઈ, સમેદ્રેણુ બેઢવી નરમ. ૩૪
- યાદા છા મિત્ર એમ કહીને, ચાખ્યા મદારા પાય,
રૂખમણી ઉભા સેવા કરે, દોળે વીજળવાય. ૩૫
- એટલું સુખ કાઢાવી મુજને હું રહને જીઓ પ્રેમ,
હું પામર તે ઉશર કહિયે, વિચારે નયિ એમ. ૩૬

- બહુ' ધનુ' કાંઈ ન આપ્યું મુલને, કર્યુ રૂઠું કામ
 સુખે દરિ સ્મરણ નહીં, દુખે સમરીએ રામ ૩૧
- વળી રૂપી મન વિચારે, કાંઈ આપ્યુ નહી મહારાજ;
 ખાળક હહેરો પિતાણ, શું લાભ્યા છે અમકાન. ૩૮
- વળી હહે ધન મહે કરીને, પડતા કુળીપાલ
 સમણ કર્યું મુજ સુખાયે, મુને કર્યો એ ઉપકાર. ૩૯
- ભક્તિ મોટી સર્વથી, જાણે વરા ચાયે ભગવાન,
 એમ વિચારે કરતા આવી પોહોતા, દીકું જાપિયે મામ. ૪૦
- વાટિકા વૃક્ષ પરમ પુંદર, ભર્યો સરોવર અયાગ,
 ભગ પુષ્પ સુગંધ બિદેકે, રેખી વિરમે ચાય. ૪૧
- નેતા નેતા ચાલ્યા નગરમાઢ, આવ્યા મંદિર સમીપ,
 સત્તેજામી આવાસ મણીમય, દીકા છે એ રીત. ૪૨
- સાવકંચન રત્ન હીરા, જડીત ચંદ્ર અમુલ,
 વિશ્વકર્માએ રચી રચના, યાય નહીં અમૂલ. ૪૩
- ઇલ' અટાળી ગોખલળી, બેસવાના કામ;
 સુખા રણના તોરણ લળકે, શું વખાણું ધામ. ૪૪
- સોમણ પુતળી રત્ન ધરમા દીસે જોત પ્રકારા;
 જાયેલા ભજન તકીયા, તુકા છે અવીનારા. ૪૫
- દેમકળસ એ ધન હપર, દેવવિમાનની લાત,
 સદસ સદસ દાસ ભૂખણ, પહેરયા મણીમય જડિત. ૪૬
- રત્નજડીત સેન હપર, ચંદ્રવે મોટી મુલ,
 ઈંદ્રના નેહેલી કહિયે બીગુલી, શોભા મંદિર રમ્ય. ૪૭
- મહાગીત ગજ દેમ સા.મે, ખુસે છે તે કામ,
 ભયકાન જસગંદ બોલે, અપહરા નૃત જાન. ૪૮
- દોહોરી નોખત વાળે દારે, થાઈ રહો નાસારન,
 એશું વિશ્વકર્માએ કર્યું, ફણચા વિચારે મુની ધંજ. ૪૯
- મનુષ્ય પામર શું હરે, એ કહિયે રચના દેવ;
 અહરં પદરં જીએ જાવિણ, ધણ જડે નહીં જા જીવ. ૫૦
- કામ ભૂલ્યા પણુ જામ નીચે, દીસે દો ધનવંત;
 એક ભોવનમાં ને રહે નેણે રોળ્યા ચરણ ભગવંત,
 દસ્તિ રોળે આગણે, વળી હય કરે હાંસાર,
 અપુત સેનક ઉભા દારે, વળી એ પ્રતિહાર.

તાલ મોંઝ મૂલંગ વાજે, ગાય મોંઝ ગાન;	
સુદામાજીએ વિચાર્યું ડો, છત્રપતિનું ધામ.	૫૩
મદી માહારી હાંઠાં ગઈ, ને હાહા ગયાં સ્ત્રી બાળ;	
એ રૂં મુજને જાત થઈ, છે દિસા બુલ જ'નજ.	૫૪
સંજ્યા સરખાં છાકરાં, હીસે હુ'દી સરખી નાર,	
દુદી સરખી હુ'પડી, તે દિસે નહીં નિરધાર	૫૫
વળી મનના વિચાર્યું એ કહિયે માહારો કામ;	
એટલી વારમાં કોણ કરે, અકુનમ કરતા રયામ.	૫૬
સજ્જમાનમા જુએ સોમજી દારકા, રચી છે અતિસાર.	
સજ્જમા સુધિ સંહાર ક- તો, એને કરતા ગી વાર	૫૭
જુએ સખાએ મુજને હણું નહીં, છેડતા છેડ મુખી નેહ,	
સાવ કંચન રત્ન મણીમય, આખ્યા મંદીર એહ.	૫૮
આગળથી એ રચ્યાં મંદીર, જાણે લક્ષ્મી વાત,	
ખીજું કો જાણે નહીં, એહેવા મિત્ર માહારા જાત,	૫૯
અકેક હણુ તે ઇદ્રાસનપે, અધિક માન્યો રયામ.	
જુએ સેઠ તે ઘણી કરીને, માની લે ભગવાન.	૬૦
ગદ ગદ કંઠે યથો સુદામો, નેત્ર વહે જળધાર,	
કાઠી કાઠી પ્રજ્ઞામ પ્રજુને, ક્ષેં ડો નમસ્કાર.	૬૧
હવે યતિપતા ઘેર વાટ જુએ છે, સ્વામીની રહી સીત;	
સોજો સજ્જગાર સદસ ભૂપણ, પહેર્યાં જંચન ચીર.	૬૨
નેપુર રણજણુ વિજ્ઞા, વાગે મણિમય જડાવ;	
ગજુખંધ બાજુખંધ બેરખા, હર કંઠણુ સુન્તાહાર.	૬૩
રત્ન મણીમય જાવ અગુકે, ચોસે છે મુખચંદ્ર;	
નવ જોખન રૂપ વિશાળ સતિહું, એ રૂપા શ્રી ગોવિંદ.	૬૪
રત્ન આસને બેસી જરણે, જુએ સ્વામીની વાટ,	
હાંધ એક દાસી સેવામા તે, કરે છે હામદાન.	૬૫
કો પાનખીડી જળની જારી, કો પુષ્પના લેઈ હાર,	
અગર ધુપ સુગંધ બેહેકે, ચોખા રહી નવ જય.	૬૬
સેવકને એમ હલે મુખથી સુદામાની નાર,	
માહારા સ્વામીને પ્રતાપે કરી, એ મળી રિદ્ધ અપાર.	૬૭
ભગવાન તેહેને પ્રસન્ન થયા, આવતા હોશે વરદ;	
એમ હલોને જુએ છે એહેવે, તથાજી નીરખ્યા નાય.	૬૮

સહજ દારી સંઘ પોતે લક્ષ્મી સરખું રૂપ.	૬૬
પૂજની સામગ્રી લેઈને, આળ્યા છે સન્મુખ.	
ઋષિ મન આગળ હવા, કો આવે છે સી આહો;	૭૦
દેદાળી યે લક્ષ્મી પોતે, વિચારે મનમાહો.	
એટલે સહજ દારી સાથે, વીંધી લીધા બહા,	૭૧
મુદામાને હશે નારી, દરિદ્ર તથા તમારે પુન્ય	
પૂજ કરીને ચાલે સાચા, સ્વામીનો પ્રભો હાથ,	૭૨
દરિદ્ર પાછો થયા મંદિર, ભણુને સ્વામીનાથ	
એમ હહીને ત્યા તેહી, મંદિરમા યતદાર	૭૩
શ્રીકૃષ્ણ સરખું રૂપ રૂપીયું, થયું તેજ પદાર.	
પદ્મભૂષણ વિવિધ પેરના સાન મહિમય જડાવ,	૭૪
બાળક દીકા રૂપ મુદર, વર્ધો ભોજાર	
સિંધાસણ પર બેસાડિયા ઋષિય ચમર હજે ચોપાસ;	૭૫
હથોળે સેવા હવા આગળ ભણીયે ઢેસાસ	
સ્ફટીક મહિમય હહીએ મંદિર, સોનણનાં સહુ પાત;	૭૬
ઋષિનો વૈભવ ભોલો, કુમેર તે કોણ માત.	
તાલ યાત્ર મુદંગ વાગે, આનંદ આચર થાય,	૭૭
ભવ્યને ઋષિદાન આપે, દરિદ્ર તેહનાં ભયે.	
ઋષિ મનમા વિચારે, રમે માયામા થાઈ મન્ત,	૭૮
સદેવ માહારી મનવા રહેને, શ્રીકૃષ્ણને ચણું,	
પ્રભુએ આપ્યું તો ભોગવડું, પણ ચિત્ત રહે લક્ષ,	૭૯
જન્મ જન્મ શ્રીકૃષ્ણની, સકિત હોય અવિતાર.	
એમ આકું વાતું તજતા ભયે, વિષયપર નહીં મન	૮૦
અવજા હીત ન ધ્યાન હરિનું, નીગમે એમ દીન.	
અંતરભગીએ ભણ્યું એહેનું, મન રહે લક્ષ,	૮૧
દરિદ્રાશ્રિયે અત પદવી, પામે વૈકુંઠ વાસ	
મુદામાત્ર ચરિત્ર ગાયે, સાસળે નર ને નાર	૮૨
દરિદ્ર તેહેને પાં નહીં, તે પામે જ્ઞાન કાર	

(પલણુ.)

પામે જ્ઞાન કામ એ, શુદ્ધ હશે સાચળ રાયરે,
મનપાસના સુવ સુવ હશે સુંદર, એકચારીનો અલ્યાયરે.

(હસમ લેખનાં કાવા ૧૯૩, ૧૯૪).

મોતીરામ કૃત સુદામાપુરી.

રાત-ધીરાતા પદનો.

પદ ૧.

સુદામાની ઉપરરે, કેવી હરિએ કીરપા કરી;
મિત્ર સાચો જણાવિ, દયા દિલ માંહે ધરી.

ટેકો ૧

આર પાંચ બાલક સુદામા કેરા, અન વિના વરખાલ;
બુખે મરે ને થીસો રે પાડે, એ દુઃખ કેમ સેવાય,
નારી કહે કવ જોડે, સ્વામી તે તો વાત ખરી.

સુદામા ૨

નગમાં અન મળતું નથી ને, બાલક કરે છે પોહાર;
મારા દેવામાં દુઃખ જો મોડું, તમે બુખ્યા [છે] ભર્યાર,
નથી ધરમાં ખાવારે, મારી વાત માનો ખરી.

સુદામા ૩

વલખાં મારે છે બાલક મારાં, જલવિનારે એમ મીન;
મક્ષ મોજાને વજ્રે વિના, શી રીતે ભરો દીન,
વિચારો સ્વામી મારાં, શું રે કહું ફરી ફરી.

સુદામા ૪

કર્મ સરિખા મિત્ર તમારે, ચોદ તે લોકના રાય;
પ્રભુ પાસે જઈ મલો તો સ્વામી, કાઠજ આપણું માય,
મોતીરામના સ્વામી રે, દુઃખ સદુ લેશે હરી.

સુદામા ૫

પદ ૨.

સુદામાજી બોલ્યારે, કાંતજ સુંદરી મારી;
યેલી કાણે કીધારે, અઠલ ક્યાં ગઈ વારી.

ટેકો ૧

મિત્રની પાસે જવવા જતાં, વળત પાત્ર ને પડે માન;
ધણા દહારાનો વિલેખ પડ્યો છે, ઝાળખે એ સગાન,
સુદામાજી બોલ્યારે, જોની હું વિચાર કરી.

સુદામા ૨

અકર્મી આપણુ સરભયા નિર્ભાગી નરને નાર,
સંતસાધુની સેવા ના કીધી, [નથી] કરાવ્યો મધને દાર,
પુન્યદાન વિતારે, ક્યાંથી હોય સુખમારી.

સુદામા ૩

સુખની નેડે દુઃખ અડધું છે, દુઃખની નેડે સુખ,
અંતરમાં વિશ્વાસ રાખીને, જોસો તો આગરો ભુખ;
કેઈ દિન કરણા કરશે, જોકું વાળે ગીરધારી. સુદામા ૪

તમે કહી વાત ખરી છે, સ્વામી માનું નિર્ધાર,
એકલી હોલ તો ધીરજ ધાર, [પણ] છેલ્લે કરે પોક્કાર,
મોતીના સ્વામીને, વિનવી જઈને કેલે મારી સુદામા ૫

૫૬ ૩.

ધરતું દુઃખ જણીરે, સુદામા મન સમજ ગયા,
દારિકા લણી જવારે, પોતે તતપર થયા. ૨૬. ૧

સાંભળ નારી વાત કહુ છું, [દુ] ભડકું કમનની પાસ,
કાલે હાલે મને નેહને સર્વે કરે ઉપહાસ,
નથી ભેટ કરવારે, તેને માટે અટકી ગયા. ધરતું ૨

એકું સાંભળી વેલી વેલી, આવી પાડોસીને ધામ,
સ્નેહ જણીને સ્વામી મારા, જલ દુવારીકા ગમ;
ભેટ કરવા [કહ] આપોરે, દુર્બલપર કરી દયા. ધરતું ૩

પાડોસાણને કયા આવી ત્યારે, કાંઈ આખ્યા રોર ચાર,
ખાડી ખુડીને તાડલ કાઢવા, તરત કર્યા તેવાર,
દસ વીસ ચીધરા ખાધીરે, આખીને મહે જોલ કલા ધરતું ૪

કરજોડીને નારી કહેછે, સાંભળ્યો કરશે સુખ,
સ્વામીજી મારા એકું લાવને, પૂર્વની ભાગે ભુખ,
મોતીરામના સ્વામીરે, મટપટમા બ્યાખી રલા, ધરતું ૫

૫૬ ૪.

સુદામાજી વાલ્યારે, મંચ દુવારીકા લણી;
હૈયે ટોસ મોટીરે, પ્રભુજીને મળવા તણી ૨૬. ૧

જલ કમંડલ કરમા માલ્યુ, જસમ વગાવી રોરે,
તાલસ પોટવી ખીજે હાથે, ધરીને ચાલ્યા ધીર,
લેણિકા કર આવીરે, રેપુ તો પગે લે મણી. સુદામાજી ૨

ચોડે દહાડે દારિકા પોચા જોમતીમા મ્યું અસ્તાન,
દુવારીકાની રોભાડે લેતા, ધંદ્રપુરી મુકે માન,
જરાપ મોના કેરીરે, ગળે હીરા રતનમણી સુદામાજી ૩

સુદામાનું રૂપ દેખીને, બાંધક પુઠે પળાય,
નારીઓ નેધ નેધ હાસ્ય કરે છે, રૂઝા હીસે છે રાય;
ધન ધન નારી તેનીરે, સેવા કરે સ્વામી તણી. સુદામાનું ૪

કુસનજીવુ ધામ પુછતા પુછતા, આવી ઉભા રૂપીરાય,
મેાવ મેઢીને સોલા દેખી, હરખ્યા ઘણું મનમાય,
મોતીરામના સ્વામીરે, ધન કિરતાર ઘણી. સુદામાનું ૫

પદ ૫.

દેવાને અટકાવ્યારે, રૂપી આવી ઉભા જહી;
ક્યાં પ્રધારો ભેગીરે, આણવિણુ નવાય નહી. દેહ ૧

હાસી નેટે સમાચાર કહાવ્યો, રૂપીજીએ તેણીવાર,
પ્રમુછ પાસે જઈ કરીને, મારો કેતે નમસ્કાર,
સુદામાનું આગ્યારે, પ્રમુ તમને મળવા સહી દેવાને ૨

મુખ સગ્ગએ હરી મોહ્યા છે, પટરાણી પાસે આઠ,
સામણીયાને રીઝવા સાર, રૂઝા કરે છે કાઠ,
સેવા કરવા હાસ્ય રે, સર્વે પાસે આવી રહી. દેવાને ૩

એક તો બીઠ્યો વાળી આપે, બીજી તત્તારો પાય,
ત્રીજી (તે) બેઠી ચમર કરે છે, ચોથી ઢોળે (છે) વાય;
પાયમી પાણી પાવારે, છઠી ખાપ ઝાંઝી રહી. દેવાને ૪

કુત ને ગજરા સાતમી આપે, આઠમી પ્રસાવે હાર,
આયન તોન યદ્ય રદુ' ૯, હાસી આવી તેણીવાર
મોતીના સ્વામીનેરે, સુદામાની વાત કહી. દેવાને ૫

પદ ૬.

કાઇ રૂપી આગ્યારે, પ્રમુ તમને મળવાને,
આજખ્યામાં નથીરે, લોક મળ્યા નેવાને. દેહ ૧

જદમા ભરમને કરમા કમ'ડલ, પુઝ્યું નથી મેતો ગામ,
વિનય કરીને તમને કાવ્યુ છે, [મારું] વિપ્ર સુદામો નામ,
દર્શન કરવા આગ્યારે, ત્રિવિધ તાપ ટળવાને. કાઇ ૨

સુદામાનું નામ(ન) સાલળી, મળજી હકયા જડરાય,
લાગે પગલે ચાલવા લાગ્યા, પીતાળર ભોવ રોવાય,
પગપા પ્રડે ગામીરે, નથી બીના પડવાને. કાઇ ૩

જોધવ અકુર ઉંચુ ઢાલે, પીતાબર બેઠું દાઘ,
 મુંદામાને દેખ્યા જેવારે ભેટ્યા ભરીને બાથ,
 નેત્રે આંધુ આંધારે, નથી દેતા સમજવા

કોંઠા ૪

જેલડીએ વસનાડી ચાલ્યા, જ્યાં છે પોતાનો સાથ
 મુખ સત્તલએ રોન કરાવે, મોતી કેસ નાથ,
 પંખો કરમા ઢાલ્યોરે, વાવલીઓ દાવવાને

કોંઠા ૫

૫૬. ૭.

મુંદામા પ્રત્યેરે, જોડ્યા મુંદિરચામ ધણી,
 દુખતા યાને પડીયારે, કહોને વાત કીવતણી.

ટકા ૧

કોઈ દુસ્મન માથે દાવો કરે છે, [૩] દેવાતણો પરિતાપ,
 ભક્ષ કોળન કે વજ્ર નથી યુ, આવડો રો સંતાપ,
 દાયા શું વાધ રોગ ન દે, કે ભાલી મારી વદલણી.

મુંદામા ૨

એટ સામળી મુંદામાલ જોડ્યા, હું રે પુછો બુદ્ધરાય,
 અંતરગતના ભણ તમે છો, સર્વે ભણો મનમાય,
 મુંદામા વિચારીરે, હુપાવે પોટળ તાદુલણી.

મુંદામા ૩

દશી મુશીને સામડીઆએ, તાણી લીધા [૭] તાદુલ.
 મિત્ર કેરી ભેટ જોવાને, છાંદી નાખ્યારે પશુવ,
 સ્વાઈ મૂક્યો સાચારે, નારી સદુ દરબે ધણી.

મુંદામા ૪

એક મુઠીએ હુંપડી ઉરાડી, કીધા કનકના ધામ,
 બીજી મુઠીએ રીધસીપ આપી, કહે છે મોતીરામ,
 પોતાના ધર જેવીર, રચના તો કરવે બની

મુંદામા ૫

૫૬ ૮.

મુંદામાના તાદુલરે, આરોગે પ્રભુ દરબે ધરી,
 દુખ સર્વ નાકારે, જ્યારે દરીએ કીરણ કરી

ટકા ૧

ત્રીજી મુઠી ભરી બંદાનો મારો, આણી અંતરમા બંદાવ,
 નારીને બાલક પોતાના જેવા, થઈ ગયા તત્કાલ,
 ચાંપી ભરી જ્યારેરે, વેકુક તે પુરી કરી.

મુંદામાના ૨

વળી મુઠી ભરે બંદાલો મારો, આપવા નારીનો સાથ,
 રક્ષમણીએ સમજી ઉઠી, અડપે જાલ્યો દાઘ,
 શું મારો છો અમનેરે, નથી જોતા વિચાર કરી.

મુંદામાના ૩

ચાર પાંચ દાંડા પટોણા રાખી, સ્વીછ હીધા રે બિદાય,
સુદામાજી મનમાં વિચારે, એનાથી શુંય અપાય,
કરપીને ધન બદાસુરે, ના રાખી રીત સ્નેહવણી.

સુદામાનાં ૪

ધુતી ધુતીને એકકું હીધું, ધન તે દારિકા માંય,
દુર્ષળ નહીં ક્ષએ ન આશ્ચુ, [એની] ગોવાળજીદિ ક્રેવાય,
મોતીરામના સ્વામી, છલ્યો સહુ પ્રપંચ કદી.

સુદામાનાં ૫

૫૬૬.

મનસુખો કરતારે, આવી પટોચુ ગામ સહી,
ઠેકાણે આવ્યા જ્યારે, બુંપડી તો દીડી નહિ.

૮૬, ૧

હયાં ગયાં મારાં બાલક સર્વે, હયાં ગય મારી નાર,
હયાં ગય મારી જુનની ખુપડી દીરો છે આ દરબાર;
આગળ પાછળ ફરના રે, કાંઈ વાત સુએ નહિ.

મનસુખો ૨

સુદામાની સીએ જ્યારે દીઠા નિજ બરવાર,
બેઠેલી બેઠેલી સામીરે આવી, તેડી ગઈ મોલ મોલર;
મંદીર પેઠા જ્યાહેરે, દેહ તો દેવતાની થઈ.

મનસુખો ૩

ખબર અંતર સર્વે પુછી, અચરત પામી મનમાંય,
ધન સામલિયા કોતક વાર, ગુણ તે વિસાર્યો કેમ લય,
સુદામાજી સમજ્યારે, દરિની તોલે કાઈ નહિ.

મનસુખો ૪

એવાં કારણ સૌનાં છીયાં, આણી અંતરમાં બદાઈ,
કર નેહને મોતી કહે છે, કાસ વણા પ્રતિપાવ;
સુદ લેતે મારીરે, એક તારી માલા મદી.

મનસુખો ૫

ભીમકવિ કૃત સુદામા-કથા.

(૧૨૫૫ સાલ સં. ૧૫૪૧: લખ્યા સાલ સં. ૧૬૪૬)

પૂર્વ છાંયુ.

સુદામા- હવિષ ચરિત્ર ગાવિંદનાં । મધુરાં કીધાં ચહ ॥

પૂર્વકથા. અધ્યા સાત તણી કથા । કેચિત્ ગોઘરિયા તેહ ॥ ૧ ॥

છુપે.

બાંધ બેઠૂ કેરાવરામ । પુરી અવંતી ઉત્તમ કામ ॥

સાંઘીપન બાઘણુ નામ । તેહનંધ વેગિહ ક્યું પ્રણામ ॥ ૨ ॥

વિદ્યાર્થી કૃષ્ણ નંધ રામ । ત્રીજી મિત્ર સદામા નામ ॥

રાત્રિ દિવસ એકમના બણુધ । તેહ તણાં સુખ દુઃખ નવિ ગણુધ ॥ ૩ ॥

સંપદ અક્ષર શીખંધ સાર । વિનિવંત તદવે સચિચાર ॥

શુરની બહુ સમ્રાજા કંઈ । નતિનતિ ગ્રેમ ધણેરુ ધરધ ॥ ૪ ॥

બણુતાં લાગી શુરેનંધ મઠી । ચોહદંધ વિદ્યા દિન ચુસઈ ॥

કરતા પાઠ ન લાગિ ધરી । ભણે કિરિ આમર્થ આવરી ॥ ૫ ॥

શુરે ક્ષણ એ વર વધું । માગ્યું સુત યે સાચર ક્યું ॥

વેગિહ આણી આપ્યું તેહ । કરી પ્રણામ ચાલીયા તેહ ॥ ૬ ॥

(કથા ત્રયોદશી-કંઠ ૧ ચી ૬).

છુપે.

સુદામા બાઘણુ એક સદામા નામ । પીડિત કુધા દરિદ્રી દામ ॥

ચરિત્ર. ક્ષીય આગંધ આપું ગામ । અન્ન માત્ર નવિ પામંધ આમ ॥ ૧ ॥

સદાચાર હરિમત્ત ચવિત્ર । તેહનંધ રામકૃષ્ણ બેઠૂ મિત્ર ॥

બણુધ બાર્યા સ્વામી સુલ્લિ વાત । કાં સદૂ પીડા દિન રાતિ ॥ ૨ ॥

યેહનંધ સખા કૃષ્ણ શ્રીકાંત । દાતા અંતરયામી સાંત ॥

તો કાં દુઃખ પ્રત્યઆચરધ । ગંગા કાંઈ તરસધ મરિ ॥ ૩ ॥

વધી વધી નારિ હરણ વીનતી । વેગિય જલ દારામતી ॥
 વિપ્ર બલુધ મજ ઠાણા દાય । કિમ મિલ્યેય સ્વામી જગન્નાથ ॥ ૪ ॥
 દિલિના માગી આજ્યા ચેદ । તંદુલ ગાંઠી બાંધીયા તેદ ॥
 દેશવ દારણિ લેય સુધી । માલ્યુ વિપ્ર ન લાગી પ્રીતી ॥ ૫ ॥
 રીન કુંજેય દુર્ વર્જિત બાગિ । વ્યાવ દેશા જેદ પાંચિ ॥
 કિમ મિલેય મનિ લગ્ન ધરિ । વિભાસણ કરત સંગરધ ॥ ૬ ॥
 વેગિય બાલણ પુરુષ જેદ । યથા મેરુનયં સૂત જેદ ॥
 નમસે દારામતી મજરિ । મિલ્યેયા સ્વામી દેવ મુશરિ ॥ ૭ ॥
 શિવદાસન છાંડી શીરંગ । પ્રેમ સદિત કીધૂ આદિમ ॥
 પાગ પખાવય ત્રિલોચન ધણી । ચરણોદક વંદિ રુદિમણી ॥ ૮ ॥
 જોય કૃષ્ણ તલુ મદિમાય । બાલણ દેશ ધોયે પાય ॥
 ચેદનિ ચરણ રેણુ ઉદરિ । બલ્યા રાંદર મસ્તકિ ધરય ॥ ૯ ॥
 અર્ધપાદ કીધૂ ભગવાન । યથાપુત્રિય દેહ સનમાન ॥
 ધટરણ ભોજન રહિત કલંક । યાદ વિપ્ર પુટયા પર્યંક ॥ ૧૦ ॥
 બાલણના હરિ ચોપિ પાંચ । રાણી રુદિમણી વીનય વાયે ॥
 માલમાલિ કરય જેદ વાત । એ ગુરુતલ વચીયા દિનરાતિ ॥ ૧૧ ॥
 મોગંદ કૃષ્ણ સૂરગી સહી । તે લાભય આપય નહી ॥
 પત્ર પુષ્પ દુલ અક્ષત વારિ । ભક્તિ લેયાં બલુધ મુશરિ ॥ ૧૨ ॥
 સંગમો આપી સુધી । કૃષ્ણ અરોગ્યા દોષ મૂકડી ॥
 ત્રીયાં ચતિય અરિય જગનાથ । કમલાદેવી સાલુ દાય ॥ ૧૩ ॥
 મોલ્યાવી દિન પાંચ વલ્યુ । હરવિત પંચ બાળી તે પંચુ ॥
 તતજણે જે પાંચુ નવ નિધિ । ઇંદ્ર તલુ ધર કેરી રિદ્ધિ ॥ ૧૪ ॥

[ઉપરાંત પરિશિષ્ટો ઉપરાંત પુનઃસુત કૃત 'હરિરસ કથા' ની ચોખી મૂકને હોય લાગી છે. એની રચનાસાથ જાણવા સાધન નથી, કારણકે ઉપરનાં ચોટાંક પત્રાં ગયેલાં છે. લખ્યા સાલ સં. ૧૯૧૨, લખનાર અંગાલાલ સેવકલાલ માતરના મામલતદાર એમ લખ્યું છે. કાવ્યને બારખંડ કે 'વર્ગ'માં વહેંચેલું છે, દરેક વર્ગને છેડે—

શુકદેવ પરીક્ષીત સંતાદ, દશમસ્કંધકથા આહવાસ;
પુનઃસુત શ્રી હરિ આધાર, એટલે કથા થઈ વિસતાર

અથવા પુનઃસુત જન રામલવણ, એટલે કથા થઈ સંપૂર્ણ,
એમ ઉલ્લેખ હોય છે. અગીઆરમા વર્ગની રાજઆતમા

'નામ સુદામા વિપ્રનું, નમરી અવંતી વાસ,
તેહેને રૂપ આપી ઘણી, પુરી મનોરથ આસ.
તેહે વીરતારી વર્ણવું, મત માનો નિસ્થાર'—

એમ પ્રસ્તાવના કરી, કહી ૮૪ થી ૧૭૨ સુધીમાં "નમ્ર અવંતી ઉત્તમ ગામ, વસે વીપ્ર સુદામો નામ" થી રાજ કરી સુદામાનું આખ્યાન આપ્યું છે.

કાવ્યમા કોઈ કવિની છાયા જણાતી નથી. ભાષા પ્રાસાદિક છે. બીજી આવૃત્તિનો યોગ આવતાં એને પરિશિષ્ટમાં સ્થાન આપી રાજાય એમ લાગે છે. કારણ કે કાવ્યવિસ્તાર રમ્ય છે. સુદામાને શ્રીકૃષ્ણ ગાય આપીને વિદાય કરે છે; ઘેર આવતા, મૂંપડી ન દેખતા "કેહે સુદામો સામળ ગાય, મંમ મંદિર સુ ખાસો મામ, આપણ બહુ આસરણા આપ, ગયા બુપડા હરિ પ્રતાપ." વિગેરે ઉપરનો ભાગ બહુ સુંદર છે.

આ ઉપરાંત બીજા કેટલાએ કાવ્યો ખાજુરે પડ્યાં હશે, તે તો એ પ્રકાશમાં આવે ત્યારે જાણાય.]

પૂત.

પૂ. ૩૨ કંઠુ-મા. કંઠવકમ્ ઉપરથી, સંસ્કૃત કાવ્યોમા સર્ગ કહે છે, તેને પ્રાકૃત કવિઓ કંઠવકમ્ લખે છે. 'કંઠુ' એવો 'મીઠું' શબ્દ પણ એવા અર્થમા વપરાય છે કવિ-પિતાની પ્રશંસા કરતા, પ્રેમાનન્દે કંઠવા-મીઠામા કવિતા રચી, એમ વલ્લભ નણાને છે. હયારામભાઈના તેમજ વલ્લભના 'મીઠા' તો પ્રસિદ્ધ છે પૂ ૩૫ રેકંધ-એટલે ડાળી, ડાળી એમ વૃક્ષનો ભાગ છે, તેમ ભાગવતના પ્રકરણના સમૂહને રેકંધ કહ્યા છે. કારણ કે શુકદેવજી ભાગવતના પ્રારંભમા વૃક્ષનું રૂપક આપે છે- "નિગમ-કલ્પતરોર્ગલિતં ફલં । શુકમુખાદમૃતદ્રવસંયુતમ્ ॥ પિયત ભાગવતં રસમાલયં । મુહુરહો રસિકા ભુવિ માલુકાઃ ॥ " મહાભારતના ભાગને 'પર્વ' કહ્યા છે, કારણ કે યોદ્ધાની પેરણા પેઠે એમા એકથી બીજામા જોઈએ, એમ રસ થયેલા નય જે પૂ. ૪૫ કરી- તેહેને અધ્યયન ચિંતા ક્ષી '-સંસ્કૃત કિદુશ ઉપરથી, નૂ. ૧ મા 'એ શ્રમ કિશુ' એમ વપરાયલું છે. પૂ. ૪૭ થકા-(સ્થા યત્ર) યથેલા છતા, 'સ્થકા' રૂપ પણ નૂતા લખાણોમા મળી આવે છે. ગૂજરાતી વિદ્યારી પ્રત્યય 'યકા' અને અવિદ્યારી 'થી' -બન્નેજ એ મૂલ છે. પૂ. ૫૮ વનકલ્પ-સંસ્કૃત યલ્કલ ઉપરથી યથો લાગે છે. નૂ. ૧મા 'વનકલ' છે, નૂત્રો ભાવલુ કાદમ્બરી 'વનકલ્પી' કાદમ્બા કાદમ્બ ગ્રંથ. 'પદકૂલ'ની વ્યુત્પત્તિના તર્કબળથી કલ્પેલી શબ્દસિદ્ધિ આ ઉપરથી લક્ષી પડી નય છે. પૂ. ૭૩ થોક-ટીકામા સ્તોક ઉપરથી એ શબ્દને વ્યુત્પન્ન કર્યો છે, એ કરતા સ્તયક ઉપરથી એ શબ્દ બન્યો હોય એમ વધારે સહજ છે, સરખાવો 'થોકો', પૂ. ૭૫ થે-આ પ્રત્યયમાં સુમાખવાનો અર્થ છે. સંસ્કૃત પાશ્વેન ઉપરથી પાસિ, પાદિ, પાઇ, પે' એ રીતે ઉત્કાન્તિ થઈ હોય એમ લાગે છે. નૂ. ૧ મા ભીમશૃત પ્રબોધપ્રકાશમા 'માતા પાર્હિ તું અધિક' અને કાન્દકહે પ્રબન્ધમા ૧-૧૮૨ મા 'પક પક પાદિ સપરાણા ।' મા 'પાદિ' અને 'પાદિ' એના અર્થમા છે, આ નામયોગીને ભાવલુ, કાદમ્બરી ઉત્તરાર્ધમા મારફ્ટીના અર્થમા વાપરે છે- 'પ્રધાન પાઇ શીખ મ ગાવી', 'પાસિ' નામયોગી સામિધ્યના અર્થમા જળવાઈ રહ્યો છે-નૂત્રો ભાવલુ કાદમ્બરી પૂર્વાર્ધ પૂ. ૨૫૧. પૂ ૭૮ આધુ- 'આપો પૂ થટ તાણી' -સં. અમ્ર-આગળ ઉપરથી. પૂ. ૮૧ અરિષ્ટ- 'માયે તપ્થે અરિષ્ટ' ને બદલે બીજો પાક 'માયે તાવડ રિષ્ટ' છે ત્યા 'તાવડ' નો અર્થ 'તાપ' સેવો. તે માટે સરખાવો હસમ. પક ૬૮-૨ 'અંગે અતિ દુર્બળ હીસો ઇ,

ક્રીડાં તાવઃ ખમતાં ' . પૃ. ૮૭ છોડ્યું. ' જેમ જેમ ચીંચરાં છોડ્યાં નાથે ' સંસ્કૃત ક્યુ ઉપરથી; તેમજ ' ઇખીયાજી હૃદી આલે રે. ' માં 'હૃદી' શબ્દ પણ ક્યુ ઉપરથી જ થયો છે. પૃ. ૯૦ સાહાસુ- ' સાહાસુ' નેક હસ્યાં દંપતી ' સં સંમુલ-પ્રા સંમુલ-પૃ. ૧૦૦ પેઠા-સં. પ્રતીલી, ન્હૂ ગૂ. માં 'પેઠિ' વપરાયો છે. દરવાને અથવા મુખ્ય દરવાનના અર્થમાં રાજસ્થાનીમાં પોળ રાખ્દનો અર્થ આપ્યારે પણ દરવાને થાય છે. મુખ્ય દરવાનને રામપોલ એટલે કે રમ્ય દરવાને કહે છે, પાવાગઢ ઉપર ઉપાડી લેવાય એવાં પાટીયાના પૂલવાળો દરવાને હતો તે સ્થળ અત્યારે પણ ' પાટીયાપોળ ' ને નામે ઓળખાય છે. પૃ. ૧૦૦ વળાવા ' પોળ લખી વળાવા નય ' સં. થલ્ ઉપરથી યજ્ઞેલા અર્થમાં પ્રાકૃત થોલ્ ખાલ્ ઉપરથી ન્હૂ ગૂ. માં પ્રેરણેષ લુલાય કે વોલાય થયું ■ થાલ્ ગૂજરાતીમાં વળ, અને વળાવ વપરાય છે. પૃ. ૧૨૪ પ્રાંગણ-સં. પાવરણ-માયાર-ન્હૂ ગૂ. માં પાંચરણ, પ્રાંગણ (જનનાથ, સુદામો) મરાઠી ' પાંવરણ '.

રાખ્દસિદ્ધિ.

સંસ્કૃત એટલે શબ્દ, સંસ્કાર પામેલી, શિષ્ટવર્ગની ભાષા તથા પ્રાકૃત એટલે અસંસ્કારી સામાન્ય લોકોની ભાષા-જે બન્નેમાંથી આપણી હાલની બોલાવી ભાષા ઉદ્ભવી છે. આપણી દેશી ભાષાનો ઉચ્ચરોત્તર વિકાસ તથા પ્રચાર કેમ થયો તે બહુવાં થોડાક સામાન્ય નિયમોથી ગૂજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ બતાવવા પ્રયત્ન કરીએ.

સંસ્કૃત ભાષાનું બનેડેલું સ્વરૂપ તે પ્રાકૃત, ઉચ્ચારની ખામીથી અને અન્ય પ્રલના સમાગમથી સંસ્કૃત ભાષામાં વિકાર પેસવાથી પ્રાકૃત ભાષા જન્મ પામી. પ્રાકૃતથી પણ વિશેષ બ્રષ્ટતા પામેલી અપભ્રંશ ભાષા છે, પ્રાકૃત અને અર્વાચીન દેશી ભાષાનું જે વચલું પડ્યું છે.

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશદ્વારા ગૂજરાતી ભાષામાં આવતાં રાખ્દોમાં કેવો ફેરફાર થયો છે તે નીચે આપીએ છીએ.

ઉચ્ચારસાક્ષના નિયમોને લઈને દરેક બોલવાની ભાષામાં વિકાર થયાં જ કરે છે. છતાં સંસ્કૃતમાંથી સાગોષાંચ દેશી ભાષામાં ઉતરી આવેલા રાખ્દો, તત્સમ-એટલે મૂલ્ય સંસ્કૃતમાં લેવા છે તેવા-કહેવાય છે, જંગ્યાળી, મરાઠી અને હિન્દીના કરતાં ગૂજરાતીમાં તત્સમ રાખ્દોનું પ્રમાણ ઓછું છે:-ઉદા-મનુષ્ય, કર્મ, ઉચ્ચર વિગેરે.

+ રા. જ. કમળાસંકર ત્રિવેદીના ' ભૃહદ્વ્યાકરણ ' માંના ' રાખ્દ-સિદ્ધિ ' નામના પ્રકરણ ઉપરથી આ લાગ ઉપજતી હાલશે છે. ઉદાહરણ મળી આવ્યાં ત્યાં સુધી ' સુદામાવલિ ' માંથી જ આપ્યાં છે.

માતૃભાષા સંસ્કૃતમાંથી, પુત્રીઓ જેવી દેશી ભાષામાં જે શબ્દો ફેરફાર થઇને આપ્યા છે તે તદ્ભવ-એટલે મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલા-ઉત્પન્ન થયેલા કહેવાય છે. તદ્ભવ શબ્દોના જે પ્રકાર છે એકમાં, સંસ્કૃતમાંથી આકૃતદ્વારા દેશી ભાષાઓમાં આવેલા શબ્દોનો સમાવેશ થાય છે જે શબ્દો આકૃતના નિયમને અનુસારે વિકાર પામેલા હોય છે તે પ્રાચીન તદ્ભવ કહેવાય છે; જેમકે શુષ્ક-સુષ્ક-સુકું; યોગ્ય-જોગ-જોગ; રાત્રિ-રત્તિ-રાત વિગેરે; ખીલ પ્રકારમાં, સંસ્કૃતમાંથી ફેરફાર થઇ લાગલા જ દેશી ભાષાઓમાં દાખલ થયેલા શબ્દ, સામાન્ય લોકોએ કરેલા ઉચ્ચારને લીધે ભ્રષ્ટ થયેલા તે અર્ધાચીન તદ્ભવ કહેવાય છે-જેમકે ભગની, કિરપા, કુરણા, સધાસન, સનેહી, રતન, ગર્ભાન ઉપમાર વિગેરે. અંહી કેટલાક શબ્દોમાં સ્થાયીના ભાગ ભૂદા પાડવામાં આવે છે, અને કેટલાંકમાં સ્થાયીના જે વર્ણ વચ્ચે સ્વર મૂકાય છે.

તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દો ઉપરાંત કેટલાક શબ્દો એવા છે કે તે સંસ્કૃત નથી તેમજ સંસ્કૃતમાંથી આવેલા પણ નથી. હવે શબ્દો દેશની મૂળ ભાષા-અનાયે ભાષામાંથી આવેલા છે, માટે દેશ્ય કે દેશજ કહેવાય છે-જેમકે ઝાડ, ધેરી, પેટ વિગેરે.

સ્વરોના ફેરફાર.

(૧) જે પાસેનાં વ્યંજનોમાં એક જ સ્વર હોય તો ઉચ્ચાર કરવો અથરો પડે માટે બેમાંના એકને ઠેકાણે અસવર્ણ (જે હોય હોનાથી ભૂદો) સ્વર થાય છે.

‘ અ ’ નો ‘ એ ’-શયન-સેન, શય્યા-પ્રા. સજ્ઞા-સેન્યા, સેન;
ગૃહસ્થ-ગ્રહેસ્થ, ઘણી-પ્રા. વેણી-વેલ.

‘ આ ’ નો ‘ આ ’ અને ‘ આ ’ નો ‘ એ ’-અધીન-આધીન;
આવાસ-અવાસ.

(૨) ‘ ઇ ’ અને ‘ ઉ ’ ના કરતાં ‘ અ ’ નો ઉચ્ચાર કોમળ છે. એ ઉચ્ચાર કરવામાં ‘ ઇ ’ અને ‘ ઉ ’ ના જેટલી છબ્બની ગતિની નફર નથી. ઉચ્ચારનો પરિશ્રમ બચાવવો એ બોલાવી ભાષામાં સ્વાભાવિક પ્રવર્તેલો નિયમ છે. આવા કારણથી ઘણા શબ્દોમાં ‘ ઇ ’ અને ‘ ઉ ’ ને બદલે ‘ અ ’

(૩) ' ઇ ' અને ' ઉ ' ના ઉચ્ચાર કરતાં ' એ ' અને ' ઓ ' ના ઉચ્ચાર કામળ છે; કારણ કે એમાં ' ઇ ' અને ' ઉ ' ના ઉચ્ચારમાં કરવી પડે છે તેટલી અથવા વધી નીચી કરવી પડતી નથી.

' ઇ ' નો ' એ '-ધિરાગી-વેરાગી; નીચ-નેચ (' યાવણ નેચ '), સિપ્ર-એવ, તતએવ.

' ઉ ' નો ' ઓ '-મુરારિ-ગ્રાચરી, મુલ-મુહ-માં; તામ્બૂલ-વંચાલ ઉત્સવ-આચવ, અનુપમ-અનોપમ, મૂમિ-ભામ, મુવન-ભાવન; મુદ-ગાર, ગારાણી, મુવર્ણકમ્-સોડું.

(૪) ' એ ' ને ' ઓ ' ના અનુક્રમે ' એ ' ને ' ઓ '-વૈર-વૈ, તૈલમ્-પ્રા. તૈલ્-તેલ, સૌભાગ્ય-પ્રા. સૌહર્ગ- સૌહામ, સુહામ, સુભામ, મૌત્તિકમ્-પ્રા. મૌત્તિઅ-પ્રાણી; ગૌર-પ્રા. ગોરો-પ્રાણ; યૌવન-પ્રા. લૌચણ-લેખન.

(૫) જના દેશદાર-ક્રમ મા સ્વર અને વ્યંજનનું વર્તન, બંને મળેલા છે. એમાંના સ્વર તત્વનો ' અ ' કે ' ઇ ' થાય છે.

' જ ' નો ' અ ' કે ' ઓ '-ચૂદ્-પ્રા. ચદ્દો-વરો; ક્રુણ-રથ. (' રથુણક ') અંદી જનો ર થયો છે, મૃતિકા-માઠી; શૂદ્-સલા-સાંકળ.

' જ ' નો ' ઇ '-જાવા-હિરખા; ક્રદ્ધિ-રિદ્ધિ; (' જ ' નો રિ); જૂત-પ્રા. કિદો-ગ્રામી; દ્વયતે-પ્રા. વિસ્તદ્-દીરો.

' જ ' નો ' ઉ '-પૃષ્ઠમ્-પ્રા. પુદ્-પૂઠ, પૂડ, પૂઠળ, પ્રકુદ્-પૂકદ્ પ્રા. પુલ્લ-પૂલ્લ; જુ (જૂણ)-પ્રા. સુળ-સુલુ.

(૬) ઉપસર્ગમાંથી કે બીજા પદમાગમાંથી આદિ ' અ ' કે બીજા કોઇ સ્વરનો લેખ થાય છે-ઉપધિષ્-પ્રા. ઉપદ્-દો-બેઠા, દિ. વૈઠા; અમ્યજન-શીત્તું; અમ્યન્તર-શીતર. આસ્તરણ-શાધરો.

(૭) કેટલાક શબ્દોમાં આદિ ' અ ' ઉપેરાય છે. એ ઉપેરો ઉપાત્ત શબ્દવાય છે-એમકે મિથ્યા-અથયુ, રિષ્-અરિષ્, લોપ-અલોપ, મોહન (મુદ્-ક્રમક) અમુમલ.

સ્વરભારનો નિયમ.

બધી દેવી ભાષામાં ઉપાત્ત્ય (ઉલ્લાસી પહેલા)સ્વર ઉપર ભાર મૂકાય છે.

તેથી અન્ત્ય સ્વર લોપાદ્ય ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થવાનું વલણ છે-જેમકે દંટા-
દાઢ, અક્ષિ-અક્ષિ-આખ પરંતુ બેથી વધારે સ્વરવાળા શબ્દોમાં એ
નિયમ સાચો પડતો નથી બૃજરાવીમાં સ્વરભાર હમેસા શબ્દના આદિ સ્વર
પર અને શબ્દ મ્હોળે હોય તો આદિ સ્વર પર અને બીજા સ્વર પર એ બે
ભાગપર ભાર પડે છે આ સ્વરભારને લીધે છેડેનો 'અ' અને મ્હોટા
શબ્દોમાં તેની સાથે વચલા 'અ' પણ બોવાતો નથી.

(૧) આ નિયમને અનુસારે તદ્દુભવ શબ્દોમાં અન્ત્ય 'આ', 'ઇ'
'ઉ' નો ગાન્ત, અનુચ્ચરિત 'અ' થાય છે વાર્તા-વાત, સજ્ઞા-પ્રા
મણના-સાન, વિપત્તિ-વિપત, મત્તિ-મત, કુક્ષિ-કુખ, શાલિ-શાલ, ગોટિ-ગાઠ, ઘસ્તુ-વસ્ત, માનુ-માણુ

અસંયુક્ત વ્યંજનના ફેરફાર.

(૧) સામાન્ય રીતે આદિ વ્યંજનમાં ફેરફાર થતો નથી-જેમકે
મુટિ-મૂઠ, કોકિલ-કોયલ વિગેરે

(૨) અધોપના ઉચ્ચાર કરતા થોડા વ્યંજનના ઉચ્ચારમાં બોલો
પરિશ્રમ પડે છે, તેથી શબ્દના વચલા વ્યંજનોમાં અધોપને બદલે થોડા થાય છે.

પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે અનાદિ, સંયુક્ત એવા કેટલાક
વ્યંજન લોપાદ્ય ભય છે, પરંતુ દેશી ભાષામાં કેટલેક સ્થળે લોપ થવાને બદલે
ઉચ્ચારસાક્ષના નિયમ પ્રમાણે અધોપના થોડા વર્ણ થાય છે-જેમકે

'૨' નો 'ગુ'-કાક-પ્રા કાઓ-કાગ, મૂક-મૂગો ઘગ-બગ(૧)

'૨' નો '૨'-ગદ-પ્રા. જહો-૧૬-(૫૩૧૬૩). કટિ-કેડ. ઘટુક-
પ્રા ઘટુઓ-બડવો (બાડુવા), રદ્ (રટતિ)-૨૩૧, સ્ફોટ-ફેડુ.

'ત' નો મૂર્ધન્ય '૨' થઈ '૨' -પ્રતિવેશી-પડોશી (પડોસશ)
પત્ત-પડવુ, કૌતુક-કોડ,

'ત' નો 'દ' 'ધ' -કૃત-અપ. કીદડં-કીડ, પીત-અપ,
પીદડં-પીડ.

'પ' નો 'વ' ઉચ્ચિત્ 'મ' તાપ-તાવ, દીપ-દીપો, ગોપાલ-
ગોવાળ, મળદપ-માડવો, કપાટ પ્રા. કવાડ-કમાડ.

'૨' નો '૨'-પદ્-પડવુ, મટ-મી.

‘૨’ નો ‘૩’ કે ‘૪’- (૩, ૩, ૩, પરસ્પર બદલાય છે), સ્ત-
લુક્ષ-‘૩’નું, અટ્ટાલિકા અટ્ટારી, દોહદ પ્રા. ડો (ડો) હોય, ડોદોહા,

‘૩’ નો ‘૪’ કે ‘૫’-સંવત્સરી-સમયરી, ઉત્સવ-ઓત્સવ,
અપ્સરા-અપહરા, ઉત્કૃષ્ટલ-ઉત્તમશૃંગલ) ઉછંદળ, ઉછાંડળું.

(૩) દંત્યવ્યજનના ઉચ્ચાર દંત્ય મધ્યન્ય વ્યંજનના ઉચ્ચારમાં
નફિત વધારે પડે છે, તેથી પ્રાકૃતમાં ‘૬’ નો ‘૭’ વાળીવાર થાય છે.
‘૭’ નો ‘૮’ નામાન્ય છે —જેમકે

‘૬’ નો ‘૭’-શદ્ (નાચ પામનું) પ્રા. સદ-સંધુ (‘ સયા
સરખા છાકગ ’), ઘુહ-વડો, દહ (દહતે દર્મણિ) પ્રા. હહ હજ્જહઃ
દોઝે, દોલા-પ્રા. હોલા-ડોલનું. હિડોળો.

‘૭’ નો ‘૮’ કર્ણ-કાન, સંજ્ઞા-પ્રા. મળના-માન; અગ્નય-
પ્રા. રણ-રાન.

વ્યંજનોનો લોપ.

(૧) અનાદિ અસંયુક્ત ક, ગ, ઘ, જ, ત, દ, પ, ય, અને
ઘ, બહુધા લોપાય છે પ્રાકૃતમાં એવાં વ્યંજનો લોપાયા પડી ગયાં
સધિ થયા વિનાના ગ્રંથ છે; પણ દેશી ભાષામાં તેની સધિ થાય છે.

અનાદિ ‘ક’ નો લોપ:—અન્ધકાર-અન્ધાર; કોફિલ-પ્રા.
કોફલ-કોપલ, શીતકાલક-પ્રા. સીમઆ (યા) લઓ-મિયાળો. વિ-
પાલકમ્-પ્રા. વિપાલક-વિપાળ, વાળ

અનાદિ ‘ગ’ નો લોપ:—સાગર-પ્રા. માયર-માયર; દ્વિગુણ-
પ્રા. દુડળો-અમળું.

અનાદિ ‘ઘ’ નો લોપ.—ઘચન-પ્રા. ઘચન-મેણ; ઘચનકમ્-
અપ. ઘચનક-વાનું, બાનું.

અનાદિ ‘જ’ નો લોપ.—માજન-પ્રા. માઝન-માણ. રાજા-
પ્રા. રાઝા-રાયા-ગાય.

અનાદિ ‘ત’ નો લોપ.—ગતક-અપ. ગયમક-ગયો; ચાનુર્વશી-
પ્રા. ચડવોસ-ચોવીસ; માતા-પ્રા. માઝા-મા; ચનુષ્ક-પ્રા. ચડક-
ચોક, પ્રતીલી-પોળ, સત્ય-પ્રા. મન્ચ-સાથું,

અનાદિ 'દ' નો લોપ -લાદિતવ્યકમ્-અપ. સોઈઅવ્યઠં-પાવું;
પાદ-પાય; હૃદય (કમ્)-અપ. હિઅઅઠં-હૃદયું (સ્વરવ્યવય
થકને).

અનાદિ 'પૂ' નો લોપ:-પ્રિય-અપ. પિઠ-પિઠઃ પાનીયમ્-પા.
પાણિઅં-પાણી.

અનાદિ 'વૃ' નો લોપ -પ્રવિષ્ટ-પ્રા. પૃષ્ઠો-પેઠ-પેઠોઃ ઉપવિષ્ટ-
પ્રા ઉવૃષ્ઠો-એઠ, એઠો, (ડ લોપાદ), જીઘ-પ્રા. જીઓ-અપ.
જીઠ-જી (સરખાવો ' જ્યાવર ').

અન્તરથ (ય, ર, લ, વૃ) ના ફેરફાર.

(૧) ય નો જ હિન્દી ને બંગાળી, તેમજ પંજાબીમાં નિય-
મિત રીતે થાય છે, પણ મરાઠી અને ગુજરાતીમાં કંઈક ઓછો થાય છે.

'ય' નો 'જ્' -યજ્ઞ-જ્ઞશ, યાગ-જ્ઞગ; યજ્ઞ-જ્ઞગત; કાર્ય-
કાર્જ; યોગ્ય-જ્ઞેગ.

'ય' નું સંપ્રસારણ (ઇ):-વ્યજનકમ્-વીજ્ઞો, નયન-
પ્રા ણયન-નેન; રજની-પ્રા. રયણી-રેણ

'ર' લોપાતો નથી, વીકલો છે.-દારિદ્ય-દર્શદર; હર્ષિત્રા-
પ્રા હલિહી-હલહી-હળદર

'લ' નો 'હ' (સંપ્રસારણ)-ત્વરમાણ-પ્રા. તુરત-તુરત,
તરન; પ્રતિવેશી-પરોમી. ધવલ-ધોળું

(૨) સામાન્ય રીતે અન્ધપ્રાણ (એટલે પાય વર્ગના પહેલા,
ત્રીજા અને પાંચમા વર્ગનો તથા ય, ર, લ, વૃ) લોપાય છે, અને
'લ્' વીકલો હોવાથી કાયમ રહે છે, આ કારણથી ખ, ર, ય, વૃ
ને લ નો દ થાય છે.

'ખ' નો 'લ્'-સહી-ગા. સહી-સડી, સાહેલી; મુલ્-મુહ-
મોં; લેલક પ્રા. લિહઓ-વડીઓ

'ર' નો 'લ્'-મેઘ-પ્રા. મેહ-મેહ, મેલો

'લ' નો 'લ્'-પૃથુક-પલ્-આ, પ્રયમ-પલેલું, કથ-પ્રા કહ-
કહેલું; (ગ્રંથિ-ગાઠમાં 'થ' કાયમ છે).

‘ધૂ’ નો ‘હૂ’—મધ્યે-મંદી; દધિ-પ્રા. દહિ-દહિ; વધુ-પ્રા. વહૂ-વહુ.

‘લ’ નો ‘લૂ’—શુભ-પ્રા. સુહ-મોહનું; સૌમાન્ય-પ્રા. સોદમ-મોહાન, મૂ-પ્રા. હો-હોનું; વહમ-વહાનું; વિમજ્-વહેવનું.

‘સ’, ‘પૂ’, નો ‘પ’.—શુદ્ધલ-સાદન; શુદ્ધકમ-સુદ્ધ; વિશ્વામ-વિસામો, શાચ્યા-મંજ.

‘પૂ’, નો ‘ખ’.—જૂની શૂનગતીમાં ‘પૂ’ નો ‘ખ’ લખાય છે તે ઉચ્ચારાય છે. જેમકે માપ્-લાખનું; વિષ-વિખ.

‘શૂ’ નો ‘શ્’—શોષ-હેક, છેલ્લુ, છેડો, છેવટ.

અનુસ્વારનો ઉમેરો.

બોલનારનું નાકમાંથી બોલવાનું વલણ આનું કારણ છે—જેમકે અધુ-પ્રા. અંસુ-આસુ, માર્જાર-પ્રા. મંજાર-માંજર માંજર; અક્ષિ-પ્રા. અક્ષિ-આખ; ઘમ્-પ્રા. ઘંક-નાંક, વાકું.

સંયુક્ત વ્યંજનના ફેરફાર.

ત્રેક વર્ગના પહેલાં ચાર વ્યંજનો પ્રયજ કહેવાય છે. બકીનાં એટલે અનુનાસિક (હ, ખ, ભ, ન, મ,) અન્તઃસ્થ (પૂ, ર, લ, વ,) અને લઘ્મ (ગ, ઘ, ઙ, ઘ,) એ નિર્જળ વર્ણ છે. આવા વ્યંજનોના સંયોગ ત્રણ પ્રકારના છે—પ્રયજ, મિશ્ર, અને નિર્જળ; પ્રયજ વર્ણના જોડાક્ષર તે પ્રયજ સંયોગ, નિર્જળ વર્ણના જોડાક્ષર તે નિર્જળ સંયોગ, અને પ્રયજ અને નિર્જળ વર્ણોના જોડાક્ષર તે મિશ્રસંયોગ કહેવાય છે.

(૧) પ્રયજ સંયોગમાં પ્રાકૃતમાં પ્રથમ વ્યંજન બીજાને મળતું થાય છે, એટલે પ્રથમ લોભાય છે, અને બીજું બેવડાય છે. શૂનરાત્રીમાં પ્રથમ વ્યંજનનો લોપ થઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે—જેમકે શદ્દ-પ્રા. સદ્-સાદ; કુજ્જ-પ્રા. શુજ્જ-કુજડો; સપ્ત. પ્રા. સત્ત-સાન; ઉત્થા-ઉત્થું.

(૨) મિશ્ર સંયોગમાં, પ્રાકૃતમાં નિર્જળ વ્યંજન લોભાઈ પ્રયજ બેવડાય છે. દેશી બાપામાં બેમાંથી એક વ્યંજન લોભાઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે—જેમકે યજ્ઞ-મંમ, અગ્નિ-પ્રા. અગ્નિ-આગ; સંજ્ઞા-પ્રા. મળના-સાન

(૩) નિર્જળ સંયોગમાં, નિર્જળ વ્યંજનન અનુનાસિક હોય અને પ્રમળ વ્યંજનની પૂર્વે આવ્યું હોય તો તેનું અનુસ્વાર થાય છે; પ્રાકૃતમાં એવી સ્થિતિમાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી, પણ દેશી લાપામાં થાય છે.—
સ્કન્ધ-પ્રા. સ્વંધ-ખાંધ; જઙ્ઘા-ગંધ; કમ્પ્-પ્રા. કંપ્-કાંપ (૩).

ઉપમાક્ષરનાળા મિશ્રસંયોગ.

આ પ્રકારના સંયોગમાં બેઝાક્ષરના બન્ને વ્યંજનમાં તત્ત્વ સ્થ-
વાય એવી રીતે ફેરફાર થાય છે. સ્ક, પ્ક્, ષ્, સ્ત્, પ્ત્, સ્પ, ષ્પ
માત્રા ઉપમાક્ષર અને સ્વાસવર્ણોનું મહાપ્રાણત્વ તત્ત્વ ક્, ચ્, દ્, ત્, પ,
મા મળી જઘને લેના સ્, છ, ડ, ણ્, ને ફ, થાય છે, પછી તે
બેઝાય છે, (આરંભમાં હોય તો તે બેઝાતો નથી) અને પ્રથમ વર્ણ
તરીકે તે તે વર્ણનું પહેલું વ્યંજન થાય છે.

‘ સ્ક ’-સ્કન્ધ-પ્રા. સ્વંધ-ખાંધ (સ્ લોપાદ્ય ક્ નો ન
થયો છે).

‘ પ્ક્ ’ શુષ્ક-પ્રા. સુક્લ-ધૃક; ‘ ષ્ ’-પચ્-પ્રા. પચ્છ-
પછે, પછી.

‘ સ્ત્ ’-હસ્ત-પ્રા. હત્થ-હાથ; સ્તમ્મ-પ્રા. થમ્મ-થામ્મો,
થંભવું; સ્તોક-પ્રા. થોઝ-થોડું.

‘ પ્ત્ ’-મુદિ-પ્રા. મુદ્ધિ-મૂઠી, મઠ; તુદ્-પ્રા. તુદ્ધ-તૂંધું, તૂંધું.

‘ સ્થ ’-સ્થાનક-થાનક, સ્થાન-પ્રા. થામ-હામ.

‘ ષ્ત્ ’-પૃષ્ઠકમ્-અપ. પઠ્ઠ-પાઠ; પિઠ્ઠ-પીઠ; પુઠ્ઠ-પૃઠ;
પૃષ્ઠકમ્-અપ. છઠ્ઠ-ઠઠું.

‘ સ્ફ ’-સ્ફાટિક-ફાટિક, સ્ફુટ-ફુટ (ફું).

‘ ત્મ ’ અને ‘ પ્ત્ ’ માં સ્ નો મહાપ્રાણ અધોપ છ્ થાય
છે-જેમકે ઉત્સવ-ઓત્તવ; સંઘત્સરી-સમયરી (અંદી સ્ નો ચ્
થયો છે)

‘ ક્ષ્ ’-ક્ષ્ નો ઉચ્ચાર ક્ષ્પ્ જેવો શુદ્ધ થાય ત્યારે પ્ નું મહા-
પ્રાણત્વ તત્ત્વ ક્ મા મળીને ક્ષ્ થાય છે. જેમ કે.—

ક્ષમા-ખમા; વુમુક્ષા પ્રા. વુહુક્ષા-ભૂખ, શિશ્વ-પ્રા. શિક્ષ-
શિક્ષ-

શુદ્ધિપત્રક-માત્ર મુખ્ય ભૂલોનું.

પ્રસ્તાવના.

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ
સામાજિક	સામાજિક
લક્ષ્યબિદુ	લક્ષ્યબિદુ
કમનસ	કર્મવચ
કાંડેના	કાંડેના
૪માખી ભક્તો કાપા ભક્તો	
અમેજી વાચ્યમા જ્ઞાતિ ને	
૧ બદલે લેવા અને લેવા ને	
બાલે જ્ઞાતિ વાચ્યનું.	
કબૂલન	કાઢી નાખો
લોકરૂચિના	લોક રૂચિના
કૃત મુરખા	સ્તુરખા
ક શાસા	જિજ્ઞાસા
અદ્ભુત પ્રિ	અદ્ભુત રસ
યતાને	મિયતાને
વધારનાનો	વધારનારો
બ્યગ	બ્યગ્ય
રૂચિઓને	રૂચિઓને
કર્મધાર્મિક (૧) ધાર્મિક (૧)	
કવિતા	કવિતા
૭ ધમ	ધર્મ
૩ 'આ વરસમા સિંદરથ	
આવવાથી કવિ	ગેહદાવરી
યાત્રાએ ગયા ' એ લીટી	

૫ લીટી અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
સ. ૧૭૩૦ ને બદલે સં.	
૧૭૪૦ મા વાચવી	
૧૪ છે ૧૦ સાબાસીમા	સાબાસીમાં
૧૪ છે ૪ નંદરખાદ	નંદરખાર
૧૫ ૧૩ સં. ૧૭૩૦ સં. ૧૭૪૦	
૧૮ છેવી નરસિંમકેતા	નરસિંહમકેતા
૧૭ ૬ વાટ	દાટ
૧૭ ૧૬ ચોટું	ચોટું
૧૮ ૨૧ મારે	માટે
૨૨ ૨ કાણેડે	કેકાણે
૨૨ છે ૭ પેરેડાઇઝ	પેરેડાઇઝ
૨૩ ૫ થઈ	પછી
૨૪ છે ૮ સલીઆઓએ	લહીઆઓએ
૨૫ ૧ 'લિપિ' રાખે	માર્જનમાયો
કાઢી લીટી સાથે વાચો	
૩૬ છે ૩ 'મ્હને કાઈ	'મ્હને કાંઈ ન
આપ્યું'	આપ્યું'
૪૨ છે. કરે છે	થયો છે
૪૪માર્જન 'ગોરાણીએ'	કાઢી નાખો
૪૫ ૭ ઇર્વાયુક્ત	ઇર્વાયુક્ત
૫૦ ૬ ૧૮ વતસવ	વતસ
૫૫ ૬ ૩૭ ઠીક	તક
૫૬ ૩ વળતું	વળતું

મુદ્દામાત્રરિત્ર મૂલ.

૨ ૧૫ ન હન્ડે	સુખ ન ઇછે	૧૭ ૧૧ ચતા	ચંતા
૩ ૬ ૬ પુન્ય	પૂન્ય	૧૭ ૧૬ મમાચાર	સમાચાર
૮ ૨૫ દરિદ્ર	દરિદ્ર	૧૯ ૬. ૪ આપી	આપી
૧૦ ૧૨ વેરાગી	વેરાગી	૨૨ ૨ રૂદય	રૂદયા
૧૦ ૬ ૮ છાપાય	છાપાય	૨૨ ૧૩ છાપરા	છાપરી
૧૨ ૧૧ ચકટાને	ચકટાને	૨૨ ૬. ૧૧ મોરા	મોરા
૧૫ ૧૭ અસરણ-સણ	અસરણ-સણ	૨૭ છે. ૨ કી	કટી
૧૫ ૨૨ કલાપી	કલાપી	૨૮ ૬. છે. હતે	તેહ